

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980**

A TARTALOMBÓL

Richard Pražák: A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései

Tózsér Árpád: A rokokó vers mozdulatai

Kerényi Ferenc: A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)

*

Barta János: Egy tanulmánykötet margójára (Martinkó András: Teremtő idők)

Szabó Flóris: A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)

*

Ötvös Péter: A Csáky-énekeskönyv

Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső kontra Genius Könyvkiadó Rt.

Szemle

*

Tolnai Gábor hetven éves (Tarnai Andor)

Nagy Péter hatvan éves (Kenyeres Zoltán)

Csapláros István hetven éves (D. Molnár István)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő
Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társszerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Richard Pražák: A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései 393
Tózsér Árpád: A rokokó vers mozdulatai (Amade László költészetéről) 409
Kerényi Ferenc: A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848) 428

Műelemzés

Nagy András: Kosztolányi Dezső: A vad kovács 445

Vita

Schweitzer Pál: Thomas Mann ürügyén a filológiai szakszerűségéről 451

Műhely

Barta János: Egy tanulmánykötet margójára (Martinkó András: Teremtő idők) 457
Szabó Flóris: A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773) 469

Adattár

Ötvös Péter: A Csáky-énekeskönyv 486
Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső kontra Genius Könyvkiadó Rt. (1929–1933) 510

Szemle

Magyar irodalomtudományi művek Romániából (Pomogáts Béla) 522
Mezey László: Deákság és Európa (Kapitányfy István) 529
Rohonyi Zoltán: Kölcsey Ferenc életműve (Csetri Lajos) 536
Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945 (Botka Ferenc) 539
Festetics-kódex (Lázs Sándor) 541

*

Gerardi Moresenae ecclesias seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum. — Amedeo Di Francesco: A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. — Zay Anna: Herbarium 1718. — Jerzy Śliziński: Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy. — Kazinczy Ferenc művei. — Kardos Pál: Irodalmi tanulmányok — Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. — Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. — Forrás antológia. (Klaniczay Tibor, Máté Györgyi, Friedrich Ildikó, Csapláros István, Fried István, Laczkó András, Rónay László, Lőkös István, Nagy Miklós) 544

Krónika

Tolnai Gábor hetven éves (Tarnai Andor) 555
Nagy Péter hatvan éves (Kenyeres Zoltán) 556
Csapláros István hetven éves (D. Molnár István) 558

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

A LEGENDA SANCTORUM ZOERARDI ET BENEDICTI TÖRTÉNELMI ÉS KULTURÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A két zobori remetéről, Zoerardról és Benedekről szóló legrégebb magyarországi legenda – a *Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris a beato Mauro episcopo Quinqueecclesiastensi descripta* – túl azon, hogy a régi magyarországi latin nyelvű írásbeliség legértékesebb alkotásainak egyike, az európai és magyarországi kontextusban egyaránt szélesebb történelmi és kulturális jelentősége révén is kiemelkedő alkotás. Az István-legendától eltérően annak az egy bizonyos tájegységhez erőteljesen kötődő legendatípusnak a példája, amelyben nincs még nyoma az országegyesítő krisztianizációs küldetésnek.¹ Ugyanakkor szorosan kapcsolódik a XI. század egyik jellemző törekvéséhez, amely az úgynevezett római szent birodalom fejlett feudális társadalmában fellépő egyházi hatalmi ambíciók ellenhatásaként a szerzetesek életmódjának szigorítását célzó reformokban jelentkezett. Ez idő tájt bontakozott ki ugyanis az antik Róma hatalmi-politikai, szellemi örökébe lépő és a középkori társadalmi struktúra kialakításában döntő szerepet játszó két legfontosabb tényezőnek, a császárságnak és a pápai hatalomnak egymással vívott harca. Ebben a korban a bencés rend még döntő hatással bírt a nyugati egyházban, amely a X. századtól fejlődésének új útjait kezdte

¹A Zoerard és Benedek legendájával foglalkozó terjedelmes szakirodalomból az alábbiakban legalább néhányat szeretnénk megemlíteni: František VIKTOR SASINEK: *Sv. Zvorad a Benedikt, Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archeológiu a etnografiu IV, Uherská Skalica 1880. 2–7.* – Raimund Friedrich KAINDL: *Die Legenden des heil. Zoerard oder Andreas und Benedikt, Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, Archiv für österreichische Geschichte 91, Wien 1902. 53–56.* – Karel CHYTIL: *Zvorád či Swerad, svēti Slovenska, Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1926 és 1927, Praha 1928. 116–135.* – Juraj HODÁL: *Z minulosti Slovenska, Bratislava 1928. 39–66.* – MELICH János: *Zoerardus, M. Ny. 1934. 129–135.* – Rudolf HOLINKA: *Sv. Svorad a Benedikt, svēti Slovenska, Bratislava 1934. (folyóirat) 304–352.* – SÁRKÁNY Oszkár: *Szent Maurus és a zoborhegyi remeték legendája, Napk. 1937. 88–92.* – Tadeusz WOJCIECHOWSKI: *Eremiti reguly św. Romualda, czyli benedyktyni włoŝcy w Polsce jedenastego wieku, Szkice historyczne jedenastego wieku, 3. kiad. Kraków 1951. 73–78.* – HORVÁTH János: *Legenda S. Zoerardi et Benedicti. Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954. 132–135.* Henryk KAPISZEWSKI: *Tysiaclecie eremity polskiego, Świrad nad Dunajcem, Nasza Przeszłość 8, Kraków 1958. 45–81.* – Uő.: *Eremita Świrad w Panonii, uo. 10, Kraków 1959. 17–68.* – Uő.: *Cztery źródła do Żywota św. Świrada, uo. 15, Kraków 1964. 5–31.* – Uő.: *Eremita Świrad na ziemi rodzinnej, uo. 23, Kraków 1966. 65–103.* – TOMPOS Cs. Erzsébet: *A pécsi székesegyház kőtárának kentauroszipfejzete és szirénis gyámköve, Művt. Ért. 1963. 113–120.* – Jerzy KŁOCZOWSKI: *L'érémisme dans les territoires slaves occidentaux, L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII (Miscelanea del cento di studi mediovali VI), Milano 1965. 339–347.* – Józef Tadeusz MILIK; Świety Świrard, Saint Andrew Zoerardus, Roma 1966. – Józef KÚTNIK: *O pówode pustovníka Svorada (K pociatkum kutúrnych dejín Liptova), Nové obzory 11, Kosice 1968. 5–122.* – Ján MIŠIANIK: *Maurova legenda o Svoradovi a Benediktovi, Pohľady do staršej slovenskej literatúry, Bratislava 1974. 49–57.* – Peter RATKOŠ: *Vznik kultu Ondreja-Svorada a Benedikta vo svetle zagrebských pamiatok, Historijski zbornik (Šidakov zborník), 29–30, 1976–1977, Zagreb, 1977. 77–86.* – Józef MINÁRIK: *Strdoveká literatúra, Bratislava 1977. 159–161.* – BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium II, Bp. 1977. 59–61.* – Zoerard és Benedek legendájának kiadását l. Rudolf HOLINKA i. m. 341–346. és MADZSAR Imre, *Scriptores rerum hungarocarum (SRH) II, Bp. 1938. 347–361.* (a bevezető jeggzettel együtt).

keresni, mégpedig a cluny-i, lotharingiai és más – már a fejlett feudalizmus által kitermelt – reformkísérletekhez kapcsolódva. Ezek viszont azokat a közép-európai területeket is közvetlenül érintették, ahol csupán akkortájt körvonalazódtak a korafeudális társadalom alapjai, nevezetesen a cseh-morva környezetben, Lengyelországban és Magyarországon, de másutt is. A gazdasági és politikai bázisra egyaránt kiható egyenetlen társadalmi fejlődés, amely a fejlett feudalizmus eszméit és gyakorlatát olyan területre is kiterjesztette, ahol a feudális társadalmi rend és a keresztény alapokon kiépülő korafeudális állam csupán a fejlődés kezdetén állott, itt különös dinamizmust és fejlődőképességet kölcsönözött ennek a folyamatnak. Ráadásul mindegyikre akkor került sor, amikor a nyugati és keleti egyház között a szakadás egyre mélyült, ugyanakkor ezzel egyidőben jelentkeztek azok a törekvések, amelyek igyekeztek elhárítani a szakadás veszélyét, és biztosítani kívánták az elsőségért vívott drámai küzdelemben is még huzamos ideig közös kulturális értékeket teremtő bizánci-görög-szláv, illetve a latin-angolszász-román szellemi kultúra szimbiózisának, együttélésének folyamatosságát.

Zoerard és Benedek legendáját Mór, egykori bencés szerzetes, később a pannonhalmi Szent Márton kolostor apátja, majd pécsi püspök írta le, és a Zoerard testéből kiemelt cilíciummal a vértanúi aszkézis e ritka ereklyéjével együtt Salamon király és László herceg pécsi székesegyházban tett látogatása alkalmával Géza nyitrai hercegnek ajánlotta.² Zoerard emlékezetes cilíciuma egyébként a pécsi román-kori székesegyházban a szentet ábrázoló egyik központi oszlopfőn is hangsúlyosan megjelenik: a megörményedt Zoerard derekát feltűnően ábrázolt cilícium övezi, bal kezében pedig diót tart. Zoerard két sas között áll. A tőle balra eső sas felett alkalmasint a megdicsőült Benedek feje látszik. Nyilvánvalóan itt arról a sasról van szó, amely a legenda szerint a szent halála után segített, hogy Benedek holttestét a Vágba megtalálják. A szent jobboldalán lévő – fején koronával ékesített – sas pedig kétségtelenül az Árpád-ház turul madarát szimbolizálja.³ Ez az Árpád-házi sas Zoerard feje mellett vitathatatlanul azt jelentette, hogy az Árpád-ház Zoerard és Benedek kultuszát a sajátjának tekintette. Erről tanúskodik egyébként az a körülmény is, hogy László király Zoerardot és Benedeket 1083-ban szentté avatta, valószínűleg egy hónappal Gellért püspök és az Árpád-házi szentek, István király és fia, Imre herceg kanonizációja előtt. Igaz, nem tudjuk, hogy az előbbieket szentté avatását a pápa is megerősítette-e vagy az csupán László király magyarországi érvényű döntése volt. Zoerardnak és Benedeknek László által történt kanonizálásával kapcsolatban felmerülnek ugyan bizonyos kételyek, de kétségtelen tény, hogy ő is tisztelője volt Zoerardnak; amit az is bizonyít, hogy a zabori kolostornak adományozott egy „Szent Zoerard kápolnát” Trencsén környékén.⁴ Zoerard és Benedek kultusza azonban ennél régebbi keletű. Nyitra vidékén valószínűleg már röviddel a két szerzetes halála után gyökeret eresztett. Elhunytuk időpontját Zoerard esetében 1031–1034 tájára, Benedeknél pedig három évvel későbbre szokás helyezni.⁵

² L. SRH II. 353.

³ A pécsi székesegyház oszlopfőjéről I. TOMPOS Cs. Erzsébet i. m. 113–120. – Újabb Jozef KÚTNIK is foglalkozott a kérdéssel, i. m. 83. – Ő állítja, hogy a Zoerard feje mellett lebegő sas fölött elhelyezkedő fej Zoerard társára, Benedekre utal. Ez az állítás a Zoerard balján lévő sas fölötti feje vonatkozhat, a jobboldali sas viszont valószínűleg az Árpád-házi sas. Más magyarázatot ad Peter RATKOŠ i. m. 81. és SZÖNYI O.: A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei Szt. Mór korában, Szent Mór emlékkönyv, Pécs 1936. 308–311.

⁴ Vö. Richard MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971. 64, valamint Uő.: O neznámej variante zoborskej listiny z. r. 1111, Historické štúdie 7, Bratislava 1961. 214, 218. Továbbá I. GYÖRFFY György: István király és műve, Bp. 1977. 393–394. valamint Peter RATKOŠ i. m. 78.

⁵ L. Jozef KÚTNIK i. m. 62. – Kútnik Zoerard halálát az 1031–1032. évekre helyezi. J. T. MILIK i. m. 28. – az 1034-es évet említi. Zoerard halálának kérdését távolról sem tartjuk véglegesen megoldottnak. A szent halálának időpontja nagyon bizonytalan. Ha a kamalduli évkönyvek alapján feltételezzük, hogy nyolc évet töltött Magyarországon, az 1018–1034 közötti évek jöhetnek számításba, de a szent életútjának Mór-féle legendabeli változata ennél korábbi időpont feltételezését is lehetővé teszi, minthogy Mór szerint Zoerard Magyarországon eltöltött ideje nem volt túlságosan hosszú. Mindezt figyelembe kell vennünk, különös tekintettel a Zoerard és a kamalduliak közt

Az 1064-es évet pedig, amikor is Mór püspök Zoerard cilíciumának egy darabját Géza hercegnek átadta, a Zoerardról és Benedekről szóló legenda befejezésének éveként fogadhatjuk el, s ha Mór püspök halálának 1070 körüli meghatározása pontos, úgy megírásának legkésőbbi lehetséges időpontja is adott.⁶

A legenda szorosan kapcsolódik az akkor már a magyar állam kötelékébe tartozó Vág mentéhez és Nyitra vidékéhez. Egyúttal azonban olyan területről volt szó, amelyet röviddel azelőtt a lengyelek tartottak birtokukban, és maga Zoerard is a magyarországi-lengyelországi határvidéken lévő Trencsén melletti Szalkán élte remeteéletét. Jozef Kútník, szlovák kutató újabban Zoerardnak legenda szerinti „de terra Poloniensium” érkezését mint az akkor még a lengyel államhoz tartozó Trencsén környékének északi részeiből vagy Liptóból való származást próbálja magyarázni. Ezzel Zoerard szlovák etnikumára utal, szemben a régebbi felfogásokban hagyományozódott lengyelvel.⁷ Állítását a Lengyelországhoz került, illetve a szlováklakta Vág mentéhez közelebb eső „Mních”-(Remete) típusú liptói

kétségtelenül létezett kapcsolatokra, továbbá Magyarország korabeli ravennai kapcsolatainak javarészt már István király uralkodásának kezdeti szakaszával is összefüggő tényekre. I. István Koppány fölött aratott győzelme után, 1002-ben Somogyvárra vitette át Ravennából Szent Apollinaris földi maradványait, és ott tiszteletére templomot alapított, amely a veszprémi püspökséghez tartozott (I. A pannonhalmi Szent Benedek rend története I. Bp. 1902. 674, 691–692.) Ugyancsak figyelmet érdemel az öt szerzetes ismert legendája és több más tényező, közöttük elsősorban a kamalduli évkönyveknek az a utalása, amely szerint Zoerard magyarországi működésének kezdete az 1010. év volt (I. J. B. MITARELLI – D. A. CASTADONI: *Annales Camadulsenses*, Venetii 1765, tom. 1, liber 8, 324., továbbá: Vita S. Romualdi, *Monumenta Poloniae historica* I, 331.) R. HOLINKA i. m. 327–328. csupán azt tekinti bizonyosnak, hogy Zoerard csak az 1002–1003. évek után érkezett meg Nyitra vidékére, s nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a zobori kolostorba annak legelső tagjai egyikeként lépett be, minthogy szerinte a kolostort az esztergomi egyházmegye létrehozásával majdnem egyidőben építették fel (Holinka szerint 1007-ben). Ma azonban már tudjuk, hogy a zobori kolostor minden valószínűség szerint ennél régebbi, úgyszintén azt is, hogy az esztergomi egyházmegye már 1001-ben megalakult. (A magyarországi egyházi szervezet kialakításának István király uralkodása kezdetén fennállt állapotáról legújabbán GYÖRFY Gy. adott képet: i. m. 177–190.)

⁶Erre vonatkozólag vö. például Václav CHALUPECKÝ i. m. (Prúdy VI, 1922), 545; Rudolf HOLINKA: i. m. 309. SRH II, 353; Jozef KÚTNIK: i. m. 11, 13. stb.

⁷Vö. J. KÚTNIK: i. m. 17 és köv. old. Kútník utal a Szent Zoerard lengyel voltát bizonyító gazdag lengyel szakirodalomra, amelyet legpregnansabban Henryk KAPISZEWSKI (*Tysaclecje, eremity polskiego, Świrad nad Dunajcem, Nasza Przeszłość* 8, Kraków 1958. 7–37.; 6.: *Eremity Świrad na ziemi rodzinnej*, no. 23. Kraków 1966, 65–103.) foglalt össze. A teljesség kedvéért meg kell itt említenünk, hogy felmerült Zoerard délszláv származásának hipotézise is, amelyre BOBA Imre jutott két tanulmányában: *Saint Svorad. A Pole or an Istrian?* II. *Congressus historiae slavicae Salisburgiensis, Salzburg* 1–7. September 1967. 3–4.; *Saint Andreas-Zoerard: A Pole or an Istrian?*, *Ungarn Jahrbuch* 1976. 7. kötet, 65–71. Boba itt a Mór-féle legenda „de terra Poloniensium” kifejezést az isztriai félsziget Pola városával azonosította. Ismereteink mai állása szerint nem fogadhatjuk el Boba hipotézisét Zoerard isztriai származásáról, de nem lévén meggyőző bizonyítékainak, nem is utasíthatjuk el egyértelműen, tételével szemben tartózkodó magatartásra helyezkedünk. Mindenféleképpen elgondolkodtató Boba azon érve (Ungarn Jahrbuch 1976 7. kötet, 67.), amely szerint az – ensis képzőt rendszerint a helységneveknél és kisebb szigetek elnevezéseinél használták, másrészt viszont, amint arra már J. Kútník és figyelmeztetett, Boba hipotézisét formális grammatikai indoklással cáfolhatjuk (a „Pola” főnévi alak melléknévi formája a „Polensis” alak lenne) – KÚTNIK: i. m. 82. Boba egyébként nyilván helyes megállapítását, mely szerint Zoerard Pannonhalmáról érkezett Zoborra, sem tekinthetjük teljes bizonyossággal Zoerard isztriai származása bizonyítékának. Boba hipotézisének egyetlen komoly – ámde késői – forrása Bonfini műve, a *Rerum ungaricarum decades*, amelyben Zoerardról és Benedekről Bonfini azt állítja, hogy „ex illa Dalmatione regione, quam Polianam dicunt, in Ungariam venisse”. (L. továbbá Karel CHYTIL: i. m. 121. Querfurti Bruno kortársi feljegyzését (Vita quique fratrum ed. R. KADE, *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum* XV, kap. 3. 720. – erre vonatkozólag vö. Giovanni TABACCO: *Romualdo di Ravenna e gli inizi dell'eremitismo camaldolense, L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII, Milano* 1965, 78.) Romuald 1004–1005. évi isztriai tartózkodásáról – minek során új tanítványait ismertette meg saját tanításával – ma még semmiképpen sem lehet bizonyíthatóan Zoerardra vonatkoztatni.

helynevek és lokalitások elemzésével támasztja alá.⁸ Kutniknak ez a következtetése Józef Tadeusz Milik véleményével is összeegyeztethető, aki azt javasolja, hogy Zoerard közelebbi földrajzi és etnikai származásának meghatározása során a kutatás a Vág mentén és a Nyitra vidéket a Dunajec mentével, valamint a Visztula Krakkótól Sandomierzig terjedő szomszédos tájaival geopolitikailag összekötő belobrdói kultúra által befolyásolt terület északi részére összpontosuljon.⁹ A vizsgálódásnak ez az iránya kétségtől helyes, amit nemcsak Zoerard etnikai-területi származásának legendabeli megjelölése – „de terra Poloniensium” –, hanem szociális származásának „ex rusticitate” meghatározása is alátámaszt.¹⁰ Zoerard királyi származásának motívuma Romulad, Damiani által megírt életrajzából származik. Damianinál szó van egy Romuald mellett élt lengyel remetéről – „Busclai Slavonici regis” –, ezt volt szokás Zoerardra vonatkoztatni, akiben így Damiani híradása nyomán Merész Boleszláv fiát látták.¹¹ Jóllehet ezzel a lengyelek Romualdhoz fűződő kapcsolata bizonyosakká válnának, mégsem lehet ezeket a szavakat kifejezetten Zoerardra vonatkoztatni. A királyi származás gondolatát felújító XV. századi sziléziai feljegyzés pedig már időben túl távoli az eredeti forrásokhoz képest.¹² Ennek ellenére sem lehet persze teljes mértékben kizárni annak lehetőségét, hogy Zoerard Magyarországra érkezése előtt bizonyos ideig az Olava mentén remetéskedett, amint az 1468-ban kiadott oklevelében Rudolf, boroszlói püspök állította.¹³ Zoerard állítólagos királyi származásának kérdésében azt kell még megjegyeznünk, hogy a korabeli legendaszerű hagyományban a remetéknek és a fejedelmi, királyi családok tagjainak összekapcsolása meglehetősen gyakori jelenség volt. Már az eredeti zobori szájhagyomány Szvatoplukkal rokonította a Nagymorávia idejében Zobor hegyén élő remetét, a X. századi Szent Iván, cseh remete pedig állítólag az Árpád-ház tagja volt.¹⁴ Elképzelhető, hogy ez az

Az egész kérdéskör megnyugtató feltáráshoz a források rendkívül széles körét kellene átvizsgálni, közöttük Querfurti Bruno Vita quinque fratrum c. munkájának szélesebb háttérét és magyarországi összefüggéseit megvilágítókat is. Továbbá szükséges lenne egy még nehezebb, úgyszólván lehetetlen feladatra vállalkozni, nevezetesen a Gellért-legendák kutatásában jelentkező néhány összetett problémát kellene tisztázni, elsősorban a Gellért isztriai kapcsolataira vonatkozókat, ami révén esetleg Zoerard származásának kérdésében rábukkanhatnánk a rejtély kulcsára. E vonatkozásban fontos Rasina, pannonhalmi apát személye, akiről KARÁCSONYI János (Szent Gellért, csanádi püspök és vértanú élete, Bp. 1925. 40–41.) akképpen vélekedett, hogy azonos Szent Adalbert testvérével, Radim Gaudentiusszal, aki állítólag találkozott Gellérttel magyarországi útja során, mégpedig az adriai tengerparton, s vele együtt bejárta Dalmáciát Zadartól Novigradig. L. Legenda maior De sancto Gerardo, SRH II. 485. Ugyanitt az 5. sz. jegyzet tévesen azonosítja Novigradot a Slavonksi Brod-i járásban lévő Novigrad nevű községgel (a jegyzet készítője szerint pontatlanul „in comitatu Belovar-Körös”). Zoerard származása nem könnyű problémájának megoldásában talán segíthetne ennek a szálnak a felgöngyöltése, mégpedig mind az adalberti kérdéskör, mind Querfurti Bruno élete és magyarországi vonatkozásai, mind pedig a kamalduli mozgalom kezdetei, valamint isztriai, közép-európai és lengyel területekhez fűződő kapcsolatai vonatkozásában. Ma még azonban e kérdésben nem állnak rendelkezésünkre semmiféle bizonyítékok, amelyek kizárólagos érvénnyel Zoerard isztriai származásának hipotézisét igazolnák.

⁸ L. J. KÜTNIK: i. m. főként a 20–75.

⁹ Vö. J. T. MILIK: i. m. 30.

¹⁰ L. SRH II, 357.

¹¹ Vö. Petri Damiani vita beati Romualdi, a cura di Giovanni TABACCO, Fonti per la storia d'Italia 94, Roma 1957. 55, továbbá Monumenta Poloniae historica I, Lwow 1864. 326.

¹² Zoerard állítólagos királyi származására vonatkozólag vö. főként R. HOLINKA i. m. 324–326. A sziléziai szájhagyomány elsősorban Rüdeshelmi Rudolf, boroszlói püspök 1468. évben kelt okleveléből táplálkozhatott. Ezt az oklevelet elemzi J. JUNGNITZ: St. Zoerard und das Hospital in Ohlau, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens 51, Breslau 1916, 57–67. P. Ratkos – valószínűleg jogosan – azt állítja, hogy Zoerard kultusza azért juthatott el Sziléziába, mert Trencsén vidékén létezett, amely a 11. század első harmadában az 1000. évben alapított boroszlói egyházmegyéhez tartozott – P. RATKOS: i. m. 82.

¹³ Vö. J. JUNGNITZ: i. m. 66. és R. HOLINKA i. m. 322.

¹⁴ A Szvatopluk-féle zobori remetehagyományt részletesen elemezte K. CHYTIL: i. m. 118–120., mégpedig Cosmas krónikája alapján (Fontes rerum bohemicarum II, edit. Josef EMLER, Praha 1874,

eredeti Szvatopluk-féle zobori szájhagyomány később Zoerard zobori tradíciójával kontaminálódott, s így keletkezhetett a legendától eltérő, Zoerard „királyi” származását állító sziléziai hagyomány, amelyet a XI. századi, Zoerardról és Benedekről szóló eredeti latin nyelvű legenda nem támaszt alá.

Zoerard szociális és etnikai származásának problémája szorosan összefügg magyarországi működése idejének kérdésével. Jóllehet jogosultnak tűnik Kútniknak az a nézete, mely szerint Zoerard az akkor még lengyelek által megszállt szlováklakta területekről érkezett Nyitra vidékére, ami azt jelentené, hogy ez csak 1018 utáni években – Kútnik szerint 1022 táján –, Nyitra vidékének a magyar államba való végleges betagozódása után történhetett, ennek az állításnak megbízható igazolásához azonban további kutatásokra van szükség.¹⁵ Mindenekelőtt a Zoerard – úgyszintén esetleg Benedek – Magyarországra érkezéséről fennmaradt két alapvető fontosságú híradás, nevezetesen a Zoerardról és Benedekről szóló, illetve az úgynevezett nagyobbik István-legenda kritikai felülvizsgálatát szükséges elvégeztünk. Mindkét forrás XI. századi datálását teljes mértékben bizonyítottak kell tekintenünk.¹⁶

Ebben a vonatkozásban elsősorban a Mór, pécsi püspök által feljegyzett legenda bevezető formulája kapcsán felmerülő kérdéseket kell megvizsgálnunk: „Tempore, quo sub christianissimi Stephani regis nutu nomen et religio deitatis in Pannonia rudis adhuc pullulabat, audita fama boni rectoris ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum quasi ad paterem confluebant, non quidem alicuius causa coacti necessitatis, sed ut novum sancte conversationis gaudium ex eurom conventu adimpleretur. Inter quos quidam, sancti spiritus instinctu tactus, ex rusticitate quasi rosa ex spinis ortus, nomine Zoerardus, hanc in patriam de terra Poloniensium advenit . . .”¹⁷ Azok az értelmezések, amelyek szerint az „inter quos” szavak csupán a legenda tulajdonképpeni témájára való rávezetés stilisztikai formulájaként vannak jelen a szövegben, s tagadják az előző mondattal való jelentésbeli összefüggést,¹⁸ bizonyos értelemben erőltetettnek és ahistorikusnak tűnnek. A jelentésbeli kapcsolat ugyanis itt kétségtelen; a kutató számára elsősorban a magyarországi kereszténység kezdeteinek behatárolása okozhat némi nehézséget, amit a szöveg csupán eléggé általánosan, István uralkodása első éveiben jelölt meg. Több szempontból vitatható az a nézet, amely szerint a korafeudális nyugati egyház Magyarországon már a XI. század első évtizedében teljes mértékben konstituálódott, egyidőben azzal, hogy István király keresztény uralma alatt az ország egyesítése megtörtént. Elsősorban István Ajtony ellen vezetett hadjáratának tisztázatlan kérdése és ezzel együtt a csanádi püspökség későbbi – valószínűleg csupán 1030. évi – alapítása okoz gondot.¹⁹ Úgy tűnik, hogy a magyarországi krisztiani-

VII. 27. 143. A krónika cseh fordítása Karel HRDINA munkája: Kosmova Kronika česká, Praha 1929. 28.). Szent Iván magyarországi, Árpád-házi származására vonatkozólag vö. Fontes rerum bohemicarum I, Praha 1873. 112–113, 115.

¹⁵Vö. J. KÚTNIK: i. m. 17–18.

¹⁶Zoerard és Benedek legendájának irodalmát I. az 1. sz. jegyzetben. Az úgynevezett nagyobbik István-legendára vonatkozóan vö. elsősorban e legenda kiadásait: BARTONIEK Emma: SRH II, 377–392. és VARJÚ Elemér: Legendae Sancti Regis Stephani, Bp. 1928. Az ide vonatkozó szakirodalomból I. főként Rudolf HOLINKA: Vita S. Stephani regis, Sborník Matice slovenskej 1938–1939, Martin 1940. 182–202. – TÓTH Zoltán: Szent István legrégebbi életrajza nyomán Századok 1947. 23–94. – HORVÁTH János: Legenda Maior S. Stephani regis i. m. 136–142. valamint a régebbi irodalomból ERDELYI László: Magyar művelődéstörténet, II. korszak, A keresztény társadalom szervezése, Az Árpád-kor 1000–1301, Kolozsvár 1918. 4–6.

¹⁷Vö. SRH II, 357.

¹⁸L. J. KÚTNIK: i. m. 14.

¹⁹Erre vonatkozólag az utóbbi időben ellentétes vélemény képvisel GYÖRFFY György: i. m. 163–190. és KRISTÓ Gyula: Megjegyzések az ún. „pogány lázadások” kora történetéhez, A. Hist. tom. XVIII, 5–19. Györffy szerint a korafeudális magyar állam egyházi szervezetének kialakulását már 1009-ben lényegében befejezettek lehet tekinteni (I. i. m. 18–185. térképet). Kristó a csanádi püspökség 1030. évi alapításának igazolására az úgynevezett pozsonyi évkönyvek (Annales, posonienses) 12. század végéről származó megbízható adatát hozta fel, mely szerint Gellért püspököt ebben az évben csanádi püspökké szentelték. Ezzel kapcsolatban I. JUHÁSZ Kálmán monográfiáját: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig 1030–1242, Makó 1930. 43–46., valamint az ott idézett régebbi irodalmat.

záción és államegyesítési folyamat befejezését indokolt lesz a XI. század húszas éveinek végére áthelyeznünk. Ezzel a Mór által feljegyzett legendában szereplő „inter quos” szavak értelmezésének nehézségei megszűnnek, és Zoerard Magyarországra érkezését a XI. század húszas éveire helyező magyarázat is elfogadhatóvá válik. Mindaddig azonban, amíg ez a föltevés teljességgel be nem igazolódik, számolnunk kell annak lehetőségével, hogy az országba érkezés időpontja számos régi és újabb forrásnak megfelelően a XI. század eleje volt. Az úgynevezett nagyobbik István-legendáknak például közvetlenül az Asztrik-misszióhoz sorolja Zoerard és Benedek „de terra Poloniensium” érkezését.²⁰ Ma még azonban azt sem tudjuk biztosan, vajon lengyel származású volt-e Asztrik-Anastasius és a Gniezno melletti Trzemesznoban működött Asztrik apáttal volt-e azonos,²¹ vagy esetleg a cseh származású Anastasius, břevnovi apáttal azonosítható,²² vagy német, esetleg burgund-lotharingiai,²³ netán görög származású volt.²⁴ Jelen tanulmányunk céljára való tekintettel ezúttal nem kívánunk e bonyolult kérdés megoldásával foglalkozni; csupán felvetjük a kérdést: ha teljesen elfogadjuk a nagyobbik István-legendák információját, milyen eshetőségek között választhatnánk a Mór-féle legenda „de terra Poloniensium” kifejezésének Zoerard származására vonatkozó értelmezésében? Anastasius-Asztrik cseh származásának elfogadása esetén – tekintettel Merész Boleszláv rövidéletű csehországi uralmára – nem válna-e lehetségessé, hogy a Mór által leírt legenda „de terra Poloniensium” kifejezését Kútniknak a líptói helyevekkel végzett vizsgálatához hasonlóan Zoerard cseh származásának bizonyágaként (figyelembevéve a Sverad-, Sveraz-, Zderad-féle korabeli cseh elnevezéseket) cseh területként interpretáljuk?²⁵

Nem kívánunk azonban ilyen és ehhez hasonló eszmefuttatásokba bonyolódni, és nem is hisszük, hogy a fenti megközelítés helyes volna. Mindössze azt kívánjuk jelezni, hogy Zoerard magyarországi működése idejének és etnikai-területi származásának kérdése egyáltalán nem olyan egyszerű, és még Kútnik értékes munkái után sem tekinthető biztosan megoldottnak. Egész sor kérdés merül fel például Querfurti Bruno öt szerzetesről szóló legendájával, Petrus Damiani Romuald-életrajzával és a kamalduli mozgalommal, illetve az utóbbi magyarországi hatásával kapcsolatban.²⁶ Minden bizonnyal figyelemre méltó, hogy az öt szerzetesről szóló legendában az öt, Romuald által Lengyelországba küldött itáliai bencésnek az volt a feladata, hogy Romuald reformjának szellemében szigorúbb, aszketikusabb remete-szerzetesi életmódot vezessenek be, olyat, amelyet Zoerard és Benedek későbbi remetei

²⁰ Vö. SRH II. 382.

²¹ L. Tadeusz WOJCIECHOWSKI: *Astrik-Anastazy, opat trzemeszyński (1001)*, Szkice historyczne jedenastego wieku, 3. kiad. Kraków 1951. 78–85.

²² Vö. Václav CHALOUPECKÝ: *Radla-Anastasius, druh Vojtěchův, organisátor uherské církve*, Bratislava I. 1927. 210–228.

²³ L. GYÖRFFY György: i. m. 141. Asztrik (Anastasius) problémájával globálisan Györfy György MTA II. OK 1969. 199–225. és az *Archivum Historiae Pontificiae* 7, 1969. 79–113. kiadványokban foglalkozott. Erre vonatkozóan vö. még Margaret UHLIRZ tanulmányát: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter . . . Otto III. 983–1002*, Berlin 1954. 566–571.

²⁴ L. BALOGH Albin: *Szent István egyházi kapcsolatai Csehországgal, Németországgal, Franciaországgal és Belgiummal, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I*, Bp. 1938. 451.

²⁵ Erre vonatkozóan vö. K. CHYTIL: i. m. 128–129. A Sverad, Zderad személynevek alapján keletkezett Sveraz-, Zderaz-típusú helynév többsége Csehországban a 15. századtól mutatható ki. A prágai zderazi kolostort már 1190-ben megalapították (vö. Antonín PROFOUS – Jan SVOBODA: *Místní jména v Čechách IV*, Praha 1957. 761. és köv. old.). Tekintettel a személynevek helységnevekkel szembeni elsőbbségére, feltételezhetjük, hogy a Sverad és Zderad személynevek Csehországban már a 11. és 12. században is használatosak voltak, amint arra egy 12. századi hamisítvány is utal, amelyet 1046. évi keltezéssel láttak el, és amelyben bizonyos „Swerad de Podlessin” nevű személy is megnevezetik a Slaný melletti Podlešínból. L. Gustav FRIEDRICH: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I*, Praha 1904. 359. 532.

²⁶ Ezzel a kérdéskörrel egy későbbi időpontban önálló tanulmányban kívánunk foglalkozni a 11. századi legendák remetematikája (különös tekintettel az Öt szerzetes életére és Zoerard és Benedek legendájára) címmel.

aszkézisének leírásából megismerhetünk. Ugyancsak nem elhanyagolható körülmény, hogy Querfurti Bruno Őt szerzetes élete címmel 1008-ban lejegyzett legendájában az öt barát halála után a két fő vértanú, János és Benedek bizonyos András testvérnek jelenik meg.²⁷ Ez utóbbi mozzanat különösen azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert Zoerard zabori kolostorba vonulása után az András nevet vette fel. Fontos ez, hiszen Zoerard és Benedek pontosan Romuald szabályai és az ezekkel azonos eredeti kamalduli elképzelések szerint éltek. Ebben a vonatkozásban elsősorban az a figyelemre méltó, hogy remeteként is fenntartották a kapcsolatot apátjukkal, Fülöppel, aki tetteikért felelősséggel tartozott, és továbbra is a szélesebb kolostori közösséghez tartozó tagoknak tekintették magukat.²⁸ Mindez teljes mértékben megegyezett Romuald gyakorlatával, aki Querfurti Bruno szerint „pater rationabilium heremitarum, qui sub lege vivunt”.²⁹ Jóllehet a kamalduli mozgalom hivatalosan csak az 1023 és 1027 közötti években keletkezett, teljes mértékben történelmietlen értelmezése lenne a dolgoknak, ha tagadnánk Zoerardnak és Benedeknek a X. század végi reformtörékvések jegyében induló és ezek szellemében az egész 11. század folyamán működő kamalduli mozgalomhoz fűződő kapcsolatát.³⁰ Ezenkívül az ilyesfajta feltételezés ellentétben állana a két remete életének megismeréséhez rendelkezésünkre álló legautentikusabb forrás – a Zoerardról és Benedekről szóló Mór-féle legenda szövegével is.³¹ Márpedig e legenda felfogása szerint Zoerard és Benedek annak a Romuald-féle itáliai bencés reformmozgalomnak voltak hívei, amely a cölibátus cluny-i követelménye mellett a szigorú aszkézist is hangsúlyozta, és e vonatkozásban szembenállt az egyháznak a cluny-i mozgalom által támogatott hatalmi törekvéseivel. Romuald bencés kamalduli mozgalma különös hangsúlyt vetett a testi önsanyargatással összekapcsolt keresztényi aszkézis sajátos fajtájára, a remeteségre, melyet a kamalduli mozgalom hívei a valódi keresztény élet eszközének és a széles néptömegek számára mutatott példának tekintettek. A mozgalom alapítója, a bencésrendi Romuald (952–1027), a Ravenna melletti classisi Szent Apollinaris kolostor egykori apátja közeli kapcsolatban állt a latin bencésüket az ugyancsak a remetei aszkézis híveiként ismert görög baziliánusokkal összekapcsoló római aventinusi kolostorral is.³² Ide, ebbe az aventinusi kolostorba érkezett meg 992-ben Adalbert nevelőjének, Radlának, ill. nagybátyjának,

²⁷ Vö. Brunonis vita quinque fratrum, Monumenta Poloniae historica VI, Kraków 1893, 383–428. Andrásról uo. 422–423.

²⁸ L. Legenda st. Zoerardi et Benedicti, SRH II, 357–361.

²⁹ L. Monumenta Poloniae historica VI, 391.

³⁰ Biztos korabeli forrásunk arra, hogy a kamalduliak hűek maradtak Romuald eredeti elképzeléseihez a 11. század utolsó harmadában is, Volterry Herman püspöknek 1073-ban az adelmoi kolostor kamalduliaknak Herman által való odaajándékozása alkalmából kelt oklevele. L. Wilhelm KURZE: Zur Geschichte Camaldolis im Zeitalter der Reform, II monachesimo e la riforma ecclesiastica (1049–1122), Milano 1971. 407. és köv. old. – Hermann oklevelét közli J. B. MILTARELLI – D. A. COSTADONI kiadása: Annales Camaldulenses ordinis S. Benedicti II, Venetiis 1757. 238. és újabb L. SCHIAPARELLI – L. BALDASSERONI: Regesta Chart. Italiae 2, 1907, 386. sz. – Camaldoli keletkezésének hagyományosan elfogadott 1012-es dátumát kritikailag elemezte Giovanni TABACCO: La data di fondazione di Camaldoli, Rivista di storia della Chiesa in Italia 16, 1962, 451–455. Tabacco állítása szerint Camaldoli mint a kamalduli mozgalom központja csak az 1023–1027. években keletkezett.

³¹ E vonatkozásban meg kell cáfolnunk J. Kútnik elutasító következtetését (KÚTNIK: i. m. 6.) a kamalduli mozgalom Zoerardra és Benedekre gyakorolt hatását illetően. A Romuald működésével és a kamalduli mozgalom kezdeteivel foglalkozó újabb irodalomból erre vonatkozólag vö.: Giovanni TABACCO: Romualdo di Ravenna e gli inizi dell'eremitismo camaldolese, L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII, Milano 1965, 73–119. – W. KURZE: i. m. – I a 30. sz. jegyzetet. – uő.: Campus Malduli. Die Frühgeschichte Camaldolis, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 44, 1964. 1–34. – Továbbá I. Giovanni TABACCO forrásközlését: Petri Damiani Vita beati Romualdi, Fonti per la storia d'Italia 94, Roma 1957. – A régebbi irodalomból: A. PAGNANI: Vita di s. Romualdo abate, Sassoferato 1927.

³² Csehslzlovákiában Romualdrol és az aventinusi kolostorral fenntartott kapcsolatairól R. HOLINKA írt: i. m. 314–319.

Krisztiánnak vezetésével az a cseh küldöttség is, amely Adalbertet a prágai püspökség újbóli elfoglalására volt hivatott felkérni.³³

A római aventinusi kolostorból indultak el északra, vagyis Ottó birodalmának keleti részeibe a hittérítő missziók. Ezeket a törekvéseket itt a kolostorban főként Adalbert és a Nil bazilita apáttal is ismeretségben lévő Querfurti Bruno képviselték.³⁴ Ugyancsak szoros kapcsolatban állt az aventinusi kolostorral Anastasius, bfevnovi apát is, aki görög szerzetesként valószínűleg ebből a kolostorból került Bfevnovba, és talán a Szent Elekről szóló prédikációgyűjteményt összeállító Adalbert hatására terjesztette a bfevnovi kolostorban ennek a nyugati szentnek a kultuszát.³⁵ Korabeli híradás szerint Anastasius állítólag egyenesen az Aventinusból hozott a Szent Adalbert által feltehetően 992-ben alapított brevnovi kolostorba hat szerzetest.³⁶ Feltűnő: ennek a hírnek a keletkezése egybeesik Radla és Krisztián útjának idejével, amikor is Adalbertet arra kérték föl, hogy a prágai püspöki széket újból foglalja el. Ebből a szempontból a bfevnovi kolostor alapítási éveként a 992. év hitelt érdemlőbbnek tűnik, mint a későbbi hamisítvány nyomán hagyományosan elfogadott 993-as év.

Anastasius-Asztriknak a kereszténység magyarországi terjesztésében István király uralkodása idején betöltött szerepe eléggé ismert. Az aventinusi kolostorral meglévő kapcsolatai a II. Ottó és III. Ottó hittérítő terveivel összekötésben lévő magyarországi missziós munka széles nemzetközi bázisáról tanúskodnak. Ugyancsak az ottói reneszánsz missziós hittérítő programjához kapcsolódott a kamalduli reformirányzat is. Ez azonban annak radikális, a népi rétegekkel összefonódott szárnyát képviselte, amely ahhoz a régebbi vallási hagyományhoz kapcsolódott, hogy a szerzetesi kongregációk a püspöki-egyházi közigazgatás felett fölényben vannak, amint azt például Columbanus rendjének írországi kereszténysége már a hatodik századtól kezdődően kifejezte. Nem véletlen tehát, hogy a kamalduli irányzat éppen a magyarországi területen legrégebbi folyamatos hittérítő hagyományt felmutató Nyitra vidékén honosodott meg. És ebből a szempontból közömbös, hogy e hagyomány kezdeteit közvetlenül a VIII. századi ír-skót misszióban, vagy amint azt a nyitrai bazilika Szent Emmeran tiszteletére³⁷ történt felszentelése sugallja, a bajorországi Regensburg ír-skót tradícióinak a IX. század első harmadára datálható közvetett átvételében keressük.³⁸ A St. Pölten-i bajor kolostorral függött össze Szent Hippolyt felső-magyarországi kultusza is. Óróra nevezték el a szlovákok lakta terület első bencés apátságát, a Nyitra melletti Zobor hegyén Szvatopluk által – még nyitrai részfejedelmeként – alapított Szent Hippolyt kolostort.³⁹

³³ L. Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ: *Kristiánova legenda*, Praha 1978, 127. (Querfurti Bruno 1004-ben írt Adalbert-életrajza alapján).

³⁴ Erre vonatkozóan vö. például Margareth UHLIRZ: *Die älteste Lebensbeschreibung der heiligen Adalbert*, Göttingen 1957, 40., stb. – GALLA Ferenc: *A cluny-i reform hatása Magyarországon*, Pécs 1931, 46–47. – SZÉKELY György: *Poměr střeoevropských zemí k církevním reformám a k byzantskému světu v 11. století*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, C. 8, Brno 1961, 30–31. – Jan VILKOVSKÝ: *Versus de passione S. Adalberti*, Sborník Filozofické fakulty Komenského university v Bratislavě, 6, 53 sz. (4), Bratislava 1929, 321. és köv. old.

³⁵ L. Václav CHALUPECKÝ: *Radla-Anastasius, druh Vojtěchův* . . . i. m. 211.

³⁶ Vö. *Monumenta Poloniae historica* III, 741.

³⁷ Emmeranra vonatkozóan vö. például Otto RITZ: *Svatý Emmeram, patrón nitrianského kostola, Ríša veľkomoravská*, Bratislava 1933, 71–100.

³⁸ Az ír-skót misszióknak a 8. század végi Nyitra vidéki működését feltételező hipotézist Josef CIBULKA fejtette ki: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*, *Monumenta archaeologica* VII, Praha 1958, 252. és köv. old. Cibulka feltételezésének bírálatával több helyütt is foglalkozott František Dvorník és mások. Vö. pl. František DVORNÍK: *Byzantské missie u Slovanů*, Praha 1970, 322. és köv. old. Dvorník szerint a nyitrai Szent Emmeran templom, amely révén Nyitra vidéke a bajorországi Regensburg ír-skót hagyományait folytatta, valószínűleg 828-ban keletkezett, amivel egyébként J. Cibulka megállapítása is egyezik – i. m. 266. és köv. old.

³⁹ Vö. J. KÚTNIK: i. m. 50. – uő: *Początki christianizacji państwa Wislan, Życze is myśl* 16, Warszawa 1966, 9. sz. 56–57.

A nagymorva időszakban e területen minden bizonnyal a szír-palesztín kereszténység némely eleme is gyökeret ereszthetett, és ezek a XI. században épp a kamalduli mozgalom hatására reneszánszukat éltek.⁴⁰ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a bizánci birodalom határvidékein az ír-skót kereszténység nyugat-európai szerepéhez hasonlóan a szerzetesi kongregációnak a püspöki egyház-igazgatással szembeni előnyeit éppen a szír-palesztín kereszténység maronita irányzata hangsúlyozta; Zosimus apátot, a maroniták korabeli vezetőjét pedig a Mór által feljegyzett legenda is megemlíti. Figyelemre méltó továbbá az a tény, hogy a Szent Maron kolostor apátja már a IX. századtól kezdve egyúttal az önálló maronita pátriarcha szerepét is rendszeresen betöltötte, és hogy a pátriarchák még a nyugati és keleti egyház közötti szakadás idején is a Rómának való alárendeltség elve mellett foglaltak állást.⁴¹ Nyilvánvalóan éppen ez a Zosimus apát által már VI. században képviselt maronita aszketikus remetemozgalom állt legközelebb a kamalduli irányzat hasonló elképzeléseihez. Megemlíthetjük például, hogy Zosimushoz hasonlóan, aki rendjétől a böjti időszakra negyven szem datolyát kapott, Zoerard, a zobori Szent Hippolyt kolostor tagjaként apátjától, Fülöptől a negyven napi böjtre negyven diót kapott.⁴²

E vonatkozásban még egy fontos tényezőre kell felhívunk a figyelmet. Úgy tűnik, hogy a kamalduli mozgalom társadalmi funkcióinak egyike a korafeudális társadalom nem egyszer éhínségbe torkolló gazdasági válságai miatt elégedetlen népi rétegek pacifikálásának feladata volt. Ezek az „ínséges esztendő” nyilvánvalóan az egyházzal szemben is elégedetlenséget váltottak ki, s ezért az éhezéssel határos szigorú böjtölést előíró remeteség bizonyos mértékben az egyháznak az éhező néprétegekkel vállalt szolidaritását volt hivatott bizonyítani. Nyugat-Európában például épp a hagyományosan Zoerard halálának éveként feltüntetett 1032–1033-as években pusztított éhínség, amely Raoul Glaber, korabeli francia krónikás bizonyossága szerint helyenként kannibalizmushoz vezetett.⁴³

Nyitra vidékével szemben Magyarország dunántúli részsein, a tulajdonképpeni Pannóniában, főként Tihanyban és Visegrádon a bencés-bazilita remetehagyományok keleti szláv és balkáni tradíciókkal ötvöződtek. A tihanyi és visegrádi „lávrák” nemcsak a kijevi és pszkovi lávrákhoz, de a híres balkáni Athoszhoz is sokban hasonlítottak, mégpedig a szerzetesi hajlékoknak folyó, illetve tó által körülvett félszigeteken való elhelyezésében éppúgy, mint belső szervezettségükben.⁴⁴ I. András magyar király (1046–1060) alapította őket. Ő volt az a pogány felkelést leverő magyar király, aki Magyarországról való kiűzetése után 1034-ben Kijevben talált menedéket, ahol feleségül vette Bölcs Jaroszlav nagyfejedelem lányát, Anasztáziát, s aki a dél-oroszországi és ukrainai – úgynevezett „hideg scythiai” – hittérítő misszió kapcsán gyakran emlegetett András apostol nevét vette fel.⁴⁵ I. András nem csupán

⁴⁰ Vö. J. KUTNIK: Początki . . . i. m. uo. és uő.: O pôvode pustovníka Svorada, 60, 76, 107–108. – továbbá J. T. MILIK: i. m. 72. és köv. old.

⁴¹ A szír-palesztín kereszténység maronita irányára vonatkozóan I. TIMKÓ Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak, Bp. 1971, 175–179. – Továbbá például P. DIB, Maronite (Église), Dictionnaire de la Théologie Catholique 10, Paris 1928. 1–52, és L. EL KHASSEN: I Siro Maroniti, La Nazione e la Chiesa, Roma 1923.

⁴² L. SRH II, 358. Az itt közzétett szöveget javítja Peter RATKOŠ: Vznik kultu Ondreja Svorada . . . i. m. 77. a varadi egyházmegyében használatos lectionárium (1454) alapján. A szövegben mi ehhez a kiigazított változathoz tartottuk magunkat, amelyben negyven, nem pedig negyvenöt szem datolyáról van szó, mint ahogy az az SRH II. 358. szerepel.

⁴³ Vö. Ernst WERNER: Zwischen Canossa und Worms, Staat und Kirche 1077–1122, Berlin 1973. 6–7.

⁴⁴ Erre vonatkozóan I. pl. A. TÁUTU: Residui di rito bizantino nelle regioni balcano-danubiano nell'alto medioevo, Orientalia Christiana Periodica 15, 1949. 41–70. – MORAVCSIK Gyula: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn, Berlin 1956. 16, 27. SZÉKELY György: i. m. 35. és más old. A speciális résztanulmányok közül vö. még legfőképpen CSEMEGE József: A tihanyi barlanglakások, Archeológiai Értesítő 3, 1946–1948, 396)406. – DERCSÉNYI Dezső: Visegrád műemlékei, Bp. 1952. 12–15.

⁴⁵ Vö.: Frantisek DVORNÍK: Byzantské misie u Slovanů i. m. 265, és uő.: The idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostel Andrew, Dumbarton Oaks Studies 4, Cambridge, Mass. 1958.

felesége, Anasztázia kíséretében Magyarországra érkezett kijevi ukrán-orosz szerzeteseket helyezett el a visegrádi bazilita Szent András kolostorban, hanem ugyancsak ide fogadta be a XI. század ötvenes éveiben Spytihněv, cseh fejedelem által a sázavai kolostorból elűzött⁴⁶ szláv szerzeteseket is.⁴⁷

A magyarországi András-kultusz azonban ennél régebbi keletű, a görög egyház valószínűleg már a X. század második felében elterjesztette az erdélyi területeken,⁴⁸ ahonnan valószínűleg a mai Szlovákia területére is áterjedt. Persze nem szabad teljesen kizárnunk a későbbi elterjedés lehetőségét sem, tekintettel például Querfurti Bruno magyarországi, oroszországi és más kapcsolataira. Zobori kolostorba léptek a földműves Zoerard szintén az András kolostori nevet vette fel, jó pár évvel az Árpád-házi András kijevi tartózkodása előtt. A kutatók közül mind ez ideig senki sem vetette fel azt az érdekes körülményt, hogy Szent András ünnepét ugyanazon a napon ünnepelték, mint Zosimus, palesztinai apát ünnepét, ti. november 30-án.⁴⁹ Az a tény tehát, hogy Zoerard az András nevet vette fel, nem csupán a bizánci-görög és pravoszláv régióknak, de sajátos módon a maronita irányzatnak a zobori bencés kolostorban jelenlévő hatását is bizonyítja. Más kérdés, mennyiben igaz Milik feltevése, amely szerint Zoerard lengyel területről Magyarországra érkezte összefüggésben lett volna a metódi szláv szertartás papságának kiűzését elrendelő, Merész Boleszláv által kiadott 1022. évi dekrétummal.⁵⁰

Nyitra vidékére, a zobori kolostor környékére a bizánci hatás a XI. század első felében a nagymorva időszak kulturális öröksége maradványainak kisugárzásán és István király korabeli bizánci politikai orientációjának közvetítő szerepén kívül elsősorban nyilván a kamalduli mozgalom révén juthatott el. Ez a mozgalom a bizánci egyházi kultúra Velence mellett még mindig legfontosabb északkelet-itáliai központjából, Ravennából terjesztette az András-kultuszt, ahol ennek a szentnek a tisztelete már a VI. században is rendkívül elterjedt volt.⁵¹ Ravenna már I. István király korában a magyarországi és itáliai egyházi, illetve kulturális kapcsolatok legfontosabb központjává vált, mégpedig a Magyarországról Itáliába érkezett zarándokok számára épített menhely révén, amelyet István király alapított Merész Boleszláv unokájával és Beszprém-Ottó – Veszprém alapítója – fiával, Roman herceggel.⁵² Az András-kultuszt Itáliából így tehát a Ravennából jött kamalduliakon kívül a magyarországi zarándokok közvetlenül is közvetíthették, akik számára egyébként a ravennaihoz hasonló menhely épült Rómában is, ahol István király védőszentje, István vértanú tiszteletére prépostságot alapított.⁵³ István király külsországi ténykedéseiben megpróbálta egyformán támogatni a nyugati és a keleti egyházat. A nagyobbik István-legenda szerint Konstantinápolyban, Jeruzsálemben és Rómában,⁵⁴ valamint Ravennában is templomot alapított. A san Pietro in Vincoli templom nem közvetlenül Ravennában épült, hanem a várostól 16 kilométerre eső azonos nevű községben. Ennek az az érdekessége, hogy a község még a XIII. században is a kamalduli rend birtoka volt, és csupán később került a ravennai püspökök tulajdonába. A velencei születésű Gellért püspök tanácsára István király a templommal együtt állítólag kolostort is akart itt alapítani. Figyelmet érdemel ez a tény annak ellenére, hogy az erről szóló híradás egy XVI. századi hamisítványból származik, amely azonban II. András és Béla

⁴⁶ A sázavai szláv szerzetesek Spytihněv által való elűzését és Magyarországra távozásukat František PALACKÝ is megemlíti: *Dějiny národu českého I. Praha s. d. (a Rieger-féle kiadás) 163.*

⁴⁷ L. TIMKÓ I.: i. m. 399.

⁴⁸ Erre vonatkozóan vö. MORAVCSIK Gyula: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*, *The American Slavic and East European Review* 6, 1947. 134–151.

⁴⁹ Zosimus november 30-i ünnepét alátámasztó adatot említ Isidor VONDRUŠKA: *Životopisy svatých v pořadí dějin církevních II*, Praha 1931. 100.

⁵⁰ L. J. T. MILIK, i. m. 33 és köv. old., valamint J. KÚTNIK i. m. 108–109.

⁵¹ A 6. századból származik a Péter, ravennai püspök által épített híres Szent András oratórium, amely a bizánci művészet legismertebb itáliai emlékeinek egyike. Vö. például Rosella VANTAGGI: *Ravenna und seine Kunstschatze*, Narni – Terni 1977. 96. és köv. old.

⁵² L. KARÁCSONYI János: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*, Bp. 1891. 17.

⁵³ Erre nézve l. FRAKNÓI Vilmos: *Kat. Sz. 1893. 170–195.*

⁵⁴ L. SRH II, 386. – Továbbá l. GYÖRFFY György: i. m. 305.

1233-ban kelt hiteles oklevélre támaszkodik.⁵⁵ Ha a mostaninál még hitelesebben bizonyítható lenne az oklevél tartalma, úgy István király kamalduli rendhez fűződő viszonyának közvetlen bizonyítékához jutnánk. István király a rendhez egyébként már csupán egyházi tisztségviselőivel, főként Asztrikkal, Adalberttel és Querfurti Brunoval fenntartott kapcsolata révén is közel állhatott. A San Pietro in Vincoli kolostor még a XI. század első feléből származó kamalduli birtokok közé tartozik, – így tehát valószínűleg csakugyan István király eredeti alapítványa volt.⁵⁶

A Zoerardról és Benedekről szóló legenda történelmi háttérének elemzése azt mutatja, hogy a legenda az ír-skót misszió és a nagymorva időszak által együttesen előkészített közegben keletkezett. A nagymorva hagyományréteg palesztín-szíriai maronita tradícióival kapcsolatban kötődött a kamalduli mozgalom az ír-skót örökséghez, amit részben az a tény magyaráz, hogy a kamalduliak közös itáliai, ravennai forrásaik révén akkortájt szorosan kapcsolódtak a bizánci kultúrához is. A nagymorva időszakhoz legendánk András „szláv” apostol kultuszának felemlítésével kapcsolódik, aki – régi Scythiában tett utazásai révén – bizonyos értelemben egyúttal a magyaroknak is hittérítő-eszményképe volt. A XI. században, a legenda keletkezésének idején a hittérítésnek ez a szláv–magyar eszmei szimbiózisa a korafeudális magyar állam északi, szlávok lakta területein is aktuális társadalmi igényeknek felelt meg, és ebből a szempontból a korábban sokat hangoztatott lengyel–magyar vonatkozásokkal kétségkívül azonos, ha ugyan annál nem nagyobb jelentőségű tényező. Zoerard működése idejének és személyének vonatkozásában a lengyel–magyar összefüggések továbbra is elsőrendű fontosságúak, a korafeudális magyar állam megerősödésével és fejlődésével párhuzamosan a szlovák–magyar szimbiózis háttérbe szorította. Az Árpád-házi királyok észak-magyarországi részfejedelemségével kezdettől kapcsolatban álló Zoerard és Benedek alakja fokozatosan jellegzetes szlovák vonásokat is öltött. Ennek markáns megnyilatkozása a nyitrai Emmeráni bazilikának „sanctorum Emmerani, Andree et Benedicti” bazilikára való átkeresztelése a XII. század elején, valamint a László király által a XI. század utolsó negyedében a zobori kolostornak tett adománya, a Trencsén vidéki Szent Zoerard kápolna.⁵⁷ A XIII. és XIV. századból származó Mnich-, Svorad-, Sverad-, Svoradovec, Sveradovec- és hasonló típusú liptói helynevekből meríthető további adatok a fenti tényeket a későbbi időszakban is alátámasztani látszanak.⁵⁸ Még nagyobb bizonyossággal beszélhetünk Szent Benedek kultuszának helyi kötöttségéről, minthogy annak meglétét a garamszentbenedeki bencés kolostornak 1075. évi alapításán kívül egyéb, kiváltképp néprajzi anyag bizonyítja. Igen régi keletű a sasról szóló monda, amely szerint e sas Benedek rablógyilkosok által Vágba vetett holttestének felkutatásában segédkezett. Ezt a motívumot a Mór által lejegyzett legenda is említi. Figyelembe véve a Liptó IX–XII. századi szláv betelepülésére vonatkozó legújabb kutatásokat,⁵⁹ továbbá azt a tényt, hogy liptó csupán

⁵⁵ Vö. KARÁCSONYI János: i. m. 16–17., GYÖRFFY György: i. m. 304. Az István király által alapított ravennai kolostorra vonatkozóan l. G. SAVINI: Per i monumenti e per la storia di Ravenna, Ravenna 191. 185–286. és M. Mazzotti: XVI. corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1969. 306–311.

⁵⁶ Bizonyos mértékben, természetesen csak feltételeken ilyen következtésre jogosít fel bennünket a kamalduliaknak 1059 után ajándékozott kolostorok Werner KURZE által függeléként közzétett összeírás (Zur Geschichte Camaldolis ... i. m. 413. A hiteles bizonyításhoz szükséges Regesto di Camaldoli I–II, (SHIAPARELLI és F. BALDASSERONI kiadásában) és a Regesta Chartarum Italiae 2, 1907, 5, 1909. tanulmányunk megírása idején nem állt rendelkezésünkre. Kurze azonban felhasználhatta ezeket is, noha függelékében csupán az 1049–1122 közötti éveket veszi figyelembe.

⁵⁷ L. SRH I, 360. – Vö. Richard MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, Bratislava 1971. 63–64. – uő.: O neznámej variante zoborskej listiny z r. 1111, Historické štúdie 7, Bratislava 1961. 214., 218. – L. továbbá P. RATKOŠ: i. m. 81.

⁵⁸ Ezzel a kérdéskörrel részletesebben foglalkozott J. KÚTNIK, i. m. 20–76.

⁵⁹ Vö. például Karel PIETA: Slovenské osídlenie Liptova v 9–12 storočí, Vlastivedý zborník Liptova II. Ruzomberok 1972. 67–82. – A Mór-féle legenda említett részét l. SRH II, 359. és R. HOLINKA: i. m. 344. – A Benedekkel kapcsolatos néphagyományra nézve l. például Juraj HODÁL: i. m. 55. BÁLINT Sándor: Únnepi kalendárium ... i. m. II. Bp. 1977. 59–61. – Csodák könyve, Szent hagyományok és népies mondák, amelyekben százötven csodák foglatatnak, Pest 1858, 180. és más old.

a XII. század dereka táján tagolódt be a magyar államba,⁶⁰ s legfőképp némely liptói helynevet, arra a következtetésre juthatunk, hogy a bencés remetéskedés hagyománya Liptóban a Zoerard előtti időkre nyúlik vissza, és a zobori Szent Hippolyt kolostor bencéseinek működéséhez kapcsolódik.⁶¹

A másik oldalon viszont azt is szükséges megemlítenünk, hogy már a XI. századból vannak adataink Zoerard és Benedek kultuszának magyarországi állameszmével való kapcsolatáról is, úgyszintén arról, hogy e kultuszt az Árpád-házi uralkodók is pártfogásukba vették. Erről tanúskodik például a pécsi román kori székesegyház oszlopfőjén Zoerardnak az Árpád-házi sással ékesített ábrázolása, Zoerard és Benedek kultuszának egész Magyarországra kiterjedő megnyilvánulásai, amelyekkel nem csupán Nyitrán, de Esztergomban, a magyarországi érsek székhelyén és Pécsen, Mór püspök székhelyén is találkozhatunk. Zoerard kultuszának – persze András-kultusként – Benedekéhez hasonló fontos helye volt Gellért és az első Árpád-házi szentek, István és Imre tisztelete mellett. Zoerard és Benedek szentté avatására már 1083. július 16-án és 17-én sor került, tehát egy hónappal korábban, mint Istvánéra, Imrére és Gellértére. A július 17-én esedékes Szent András és Benedek ünnepet a XII. századi Pray-kódex kalendáriuma is említi. Zoerard magyarországi kultuszának néphagyománybeli nyomai szintén nemcsak az ország északi területeihez, hanem a Kisalföld, Somogy (itt található például Szolád község) stb. magyarlakta vidékeihez is fűződnek.⁶²

A történelmi elemzés révén a föltártaknál is régebbi alapokra utalnak Zoerard és Benedek legendájának irodalom- és művészettörténeti vonatkozásai. Legendánk az *acta et miracula* legendisztikus félirodalmi alakzata és a hagiografikus költemény közötti átmenetet tükrözi. Szerzője, Mór, pécsi püspök saját tapasztalataiból kiindulva Zoerard tanítványának, Benedeknek és Zoerard előjárójának, a zobori Szent Hippolyt kolostorbeli Fülöp apátnak tanúbizonyságait használta fel, s ezt az alpanyagot részben a X. század felétől a XII. századig terjedő korszak középkori európai irodalmának jellegzetes formájának szellemében, rímes prózában dolgozta fel.⁶³ A legenda bővelkedik stilisztikai díszítvényekben, számos alliteráció, chiasmus, valamint retorikai alakzat mint például az azonos tövű szavak (*visibilis-invisibilis*) ismétlésén alapuló *exornatio*⁶⁴ található a szövegben. Ezenkívül érdekes onomatopoiikus hangrendiséggel, az „r” hang ismétlődésével idézi az összezúzott csontok zörgését: „sonus sonstarum elisarum graviter auditor”.⁶⁵ Ráadásul a legenda – a Zoerard aszketikus erényeit taglaló reflexív betéteket leszámítva – erőteljesen érzelmi telítettségű, kiváltképp a szent halála után történt csodákat leíró részben. Irodalmi művel van tehát dolgunk, mégha a szerző szándéka szerint közlendőjének saját tapasztalatra és kortárs tanúk bizonyosságára alapozott hitelességéből holmi irodalmi stilizálás kedvéért nem is kívánt engedni.

A legenda további, létszékívül a Karoling-korszak irodalmiságának hatására utaló jellemzője a vallásos érzület hangsúlyozása, amelynek hivalkodó jellegét a kamalduli eszményeknek megfelelően az önsanyargatás leplezi, másrészt ugyancsak a Karoling-kor alkotásaira jellemző módon a keresztény Istennek hozott áldozat önkéntességének mozzanata is kifejezésre jut. Ebben a korszakban figyelhető meg az egyes püspökségek, kolostorok, főként pedig ezek legkiválóbb képviselőinek sorsára összpontosuló egyháztörténeti érdeklődés kibontakozása. Mindkét tendenciát – tehát a keresztény Istennek hozott áldozatot a szeretet megnyilvánulásaként értelmező karoling felfogást, illetve az egyes konkrét egyházi intézmények dicsőségéhez hozzájáruló személyiségek magasztalását – megtalálhatjuk

⁶⁰ Vö. Daniel RAPANT: *O starý Liptov*, Bratislava 7, 1933. 532.

⁶¹ L. legfőképp KÜTNIK magyarázata (i. m. 52–53.) a Királyhegy (Kráľova hoľa) régebbi nevére (Polta) vonatkozólag, amely szerinte jóval a 12. század kezdete előtt alakult ki, minthogy ekkor már létezett az új megnevezés, a Golica, amely a Hippolyt névvel függött össze, és a területnek zobori Szent Hippolyt kolostorhoz tartozását jelölte.

⁶² Vö. például TOMPOS Cs. Erzsébet i. m. 113–120.; GYÖRFFY György: i. m. 388, 393.; MELICH János: i. m. 129–135. – SÁRKÁNY Oszkár: i. m. 88–92. – BÁLINT Sándor: i. m. II, 59–61. MIKESY Sándor: Szorád, M. Ny. 1957, 474. és köv. old.

⁶³ Vö. például Karl POLHEIM: *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925.

⁶⁴ Vö. HORVÁTH János, i. m. 135. – J. MIŠIANIK: i. m. 57.

⁶⁵ L. J. MINÁRIK: i. m. 161.

például Paulus Diaconusnak – a VIII. századi montecassinoi, ugyancsak fontos bencés kolostorhoz kapcsolható – művében, hasonlóképpen egy másik kortársnak, Nagy Károly bizalmasának, Alkuinnak, Vergilius tisztelőjének és több más karoling szerzőnek a munkájában is.⁶⁶

Nemcsak a Karoling-korszak hatásának vizsgálata, hanem a Zoerardról és Benedekről szóló legenda irodalmi családfájának közelebbi meghatározása végett is szükségesnek mutatkozik, hogy a legenda rímeseit a kora középkori – részben Zoerard védszentjének, Andrásnak szentelt – himnusz-költészethez fűződő lehetséges kapcsolatok szemszögéből is megvizsgáljuk. Annál is inkább, mert a legendisztikus elemek mindig jelentős részét alkották a latin himnusz-költészetnek, s emellett a középkori szentekről szóló himnuszok gyakran szembetűnően balladisztikusak, különösen a műfaj legrégebbi kora középkori jellegzetéseiben, a Szent Ambrus-féle himnuszokban. A hírközlő legendának, a himnikus éneknek és a történeti balladának esetünkben is együttesen előforduló elemei érdekes kombinációs típusban jelentkeznek Radbod, utrechti püspöknek a X. század elején Szent Márton földi maradványainak átvitele alkalmából írt officiumában, amely egyébként tartalmában és feldolgozásában lényegesen eltér legendánktól, s így valamiféle közvetlen kapcsolatot nem feltételezhetünk.⁶⁷

Zoerard és Benedek legendájával kapcsolatban kiemelten kell foglalkoznunk a Karoling reneszánsz idején már számottevő hatást kifejtett és életképességét a fejlett feudalizmus késői szakaszáig megőrzött középkori Jeromos-kultusszal. Jeromos „a szerzetesi eszmények legnépszerűbb közvetítője lett a román–germán nyugati világban”,⁶⁸ Thébai Pál, Hilarion és Malchus szent remetealakjairól írott „szerzetesi életrajzi” szigorú aszketikus eszményekükkel a középkori kereszténységet ebben az irányban elmélyíteni igyekvő tanítványok egész generációira hatottak.⁶⁹ A XI. században a kolostori élet megszigorítását a kamalduliakon kívül elsősorban a korabeli közép-európai területeket is erősen befolyásoló lotharingiai reform követelte. A Zoerardról és Benedekről szóló legenda kapcsán határozottan ezt a reformot véljük szükségesnek elsőként említeni, mintsem a Horváth által hangsúlyozott cluny-i reformot,⁷⁰ amelynek elsődleges magyarországi hatását jobbra csak az István-legendákkal kapcsolhatjuk egybe. A cluny-i mozgalomban ugyanis már az egyház és a pápaság politikai emancipálódásának volt az eszköze, a lotharingiai reform viszont nem támadta a fejedelemnek az egyház fölött gyakorolt világi uralmát, jelentősége és jellege szerint egyaránt inkább csak az egyház belső életére vonatkozott. A Karoling-korszakkal való kapcsolat szempontjából érdekes, hogy Lambert, a lotharingiaiak legfőbb patrónusa kultuszának alapjait ugyancsak már a Karoling-korszakban megtaláljuk, amikor is a Lambert tiszteletére emelt templomok nemcsak a Lüttichben (Liège), hanem például a trieri egyházmegyékben is terjedtek. A XI. század első felében Lambert nevét viselte a lengyel Piastok és a magyar Árpád-háziak egyik-másik tagja, így például I. Mieszko, lengyel fejedelem és I. Béla magyar király fiai; II. Mieszko unokája, Lambert pedig a XI. századi magyarországi evangéliáriumok sanctoráliumaiban (a napi szenteket tartalmazó részekben) is állandó helyet kapott.⁷¹

⁶⁶ Vö. pl. Max MANITIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*, München 1911. 259–288. és köv. old. – Ilja Nyikolajevics GOLENISCSEV–KUTUZOV: *Szrednyevekovaja latinszkaja literatura Italii*, Moszkva 1972. 156–160. – Ewald ERB: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis 1160*, II. Berlin 1965. 257–296. – Josef SZÖVÉRFY: *Die Annalen der lateinischen Hymnen edichtung*. I. Die lateinische Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, Berlin 1964. 15. és köv. old. 58. és köv. old. 317–319. és más old. Paul LEHMAN: *Das Problem der karolingischen Renaissance, Erforschung des Mittelalters II*, Stuttgart 1959. 109–138., M. L. W. LAISTNER: *Thought and letters in Western Europe A. D. 500–900*, London 1931. 193–206., 268. és más old. – A speciális résztanulmányok közül I. H. B. MAYER: *Alkuin zwischen Antike und Mittelalter*, Ein Kapitel frühmittelalterlicher Frömmigkeitsgeschichte, *Zeitschrift für katholische Theologie* 81, 1959.

⁶⁷ Vö. J. SZÖVÉRFY: i. m. 317–319.

⁶⁸ L. G. MISCH: *Geschichte der Autobiographie*, 2. Band, 1. Teil, 2. Abt., Frankfurt 1955, 322.

⁶⁹ Erre vonatkozóan vö. például Dieter HORSTER: *Die Form der frühesten lateinischen Heiligenviten von der Vita Cypriani bis zur Vita Anbrosii und ihr Heiligen ideal* (III. Die Mönchsviten des Hieronymus), Köln 1963. 50–83.

⁷⁰ Vö. HORVÁTH J. i. m. 133.

⁷¹ A lotharingiai reform magyarországi hatásának kérdéskörére vonatkozóan vö. SZÉKELY György: i. m. 32–34.

Ugyancsak érdekes néhány, a legenda történelmi háttérével kapcsolatba hozható művészettörténeti tény is. Ezek a tények szintén alátámasztják a legendának a Karoling-korszakhoz fűződő irodalmi kapcsolatait. Itt elsősorban a mai nyitrai járásban lévő Gimeskosztolány Szent György templomának falfestményeire gondolunk, amelyek valószínűleg a XI. század második feléből származnak. A festmények annak – a Karoling udvari festészeti iskolák fő irányzataitól függetlenül kialakult – korai román rajzolt stílusnak a jelentkezései, amelyeknek párját a trieri Karoling Apokalipszis illusztrációiban, a naturns-i Szent Prokul templom falfestményeiben stb. lelhetjük fel. A peremterületeken a X–XI. századig kimutatható irányzat az antik és bizánci típusok jelentésbeli absztrakciójára, illetve expresszív fogalmi stilizálására törekedett. Mária istenanya értelmezésében erős bizánci hatásra figyelhetünk fel, a csillagot figyelő három mágus érdekes kompozíciója pedig minden bizonnyal szíriai fogantatású, merthiszen épp a szír-palesztín maroniták ünnepelték Krisztus születése és a vízkereszt mellett a csillag megjelenésének napját mint harmadik karácsonyi ünnepet.⁷² A Nyitra vidéki korabeli kis templomnak ez a kompozíciója a Mór által feljegyzett legenda fentiekben jelzett maronita elemének – Zosimus apát említésének – ismeretében válik fontossá. Ami pedig a bizánci stílusjegyeket illeti, ismeretes, hogy épp a regensburgi iskola hasznosította a karoling hagyományokat a bizánci inspirációkkal összekapcsoltan, ami – tekintettel a Regensburg és Nyitra vidéke közötti régebbi eredetű kapcsolatokra – nem is igen meglepő.⁷³

Legendánk szempontjából a gimeskosztolányi protoromán templom festményciklusából a déli fal második sávjának fogadalmi képe a legfontosabb, amelynek jobb szélén fehérbe öltözött szent alakja látható, akinek a templom alapítója minden bizonnyal a donáció jelképeként kockaalakú tárgyat nyújt át. Egy másik hosszú fehér ruhás szent erősen megrongálódott alakja a fogadalmi kép ellenkező oldalán látható.⁷⁴ Tekintettel arra, hogy a „fehér bencéseknek” is nevezett kamalduliak ruházata volt a fehér csuha, jogosultnak tűnik azt feltételeznünk, hogy a templom védőszentje eredetileg Zoerard vagy társa, Benedek lehetett. Elégge meggyőző utalásnak tűnik erre nézve a két fehérruhás szent alakja. Igaz ugyan, hogy a kép ellentétes szélén állanak, amiből azonban legfeljebb arra következtethetünk, hogy a templom védőszentje közülük csupán az egyik volt. Figyelembe véve, hogy Gimeskosztolány közel esik Zoborhoz, mindez könnyen lehetséges. A freskón szereplő fekete ruhás bencés alakja pedig – a művészettörténészek véleményétől eltérően – szerintünk nem szükségszerűen a gimeskosztolányi freskók festőjének önábrázolása, hanem könnyen elképzelhető módon Zoerard és Benedek egykori előjáróját, a zabori kolostor apátját, Fülöpöt örökítette meg így a festő, esetleg csupán a zabori kolostor védőszentjének alakjával szimbolikusan a templomnak kolostorhoz való tartozását kívánta jelezni. Mert hiszen, ha feltételezzük azt, hogy a gimeskosztolányi templom legrégebb díszítése a XI. század második feléből származik, úgy a templom alapítója valamely Géza vagy László köréhez tartozó szlovák főúr is lehetett, aki nyilvánvalóan ismerte a Mór által írt legendát. Ha ezt az egész feltevést sikerülne bizonyítani, úgy Zoerard és Benedek kamalduli rendtagságának egyedülálló bizonyítékához jutnánk, úgyszintén meggyőző adat állna rendelkezésünkre a két szent korabeli észak-magyarországi kultuszának meglétéről.

Legendánk művészettörténeti összefüggéseinek vizsgálatában szükséges lesz foglalkozni a mártírum mozzanatát a szentek életében kiemelten bemutató lombardiai stílussal is,⁷⁵ amely épp a X. és XI. század fordulóján keletkezett Észak-Itáliában, akkor, amikor a régió kapcsolatai a kereszténységre

⁷² Vö.: Vlasta DVOŘÁČKOVÁ – Josef KRÁSA – Karel STEJSKAL: Stredoveká nástenná malba na Slovensku, Praha-Bratislava 1978. 105.

⁷³ L. Rudolf FALK: Italienisch – deutsche Kulturbeziehungen in der Zeit von 900–1056, Archiv für Kulturgeschichte 15, Berlin–Leipzig 1923. 205.

⁷⁴ Vö.: Vlasta DVOŘÁČKOVÁ – Josef KRÁSA – Karel STEJSKAL: i. m. 104. – Josef KRÁSA: Nástenné malby v kostele sv. Jiří v Kostolánch pod Tribečom, Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 2, Bratislava 1968. 117–118.

⁷⁵ A lombardiai stílusról l. például Ferdinando BOLOGNA: Die Anfänge der italienischen Malerei, Dresden 1964. 37. és köv. old., uo, az irodalomjegyzéket (273–274.)

áttért új közép-európai területekkel, főként Magyarországgal egyre erősödtek. Nyitott kérdés, vajon Mór, pécsi püspök, a legenda szerzője, aki kapcsolatban állt Gellért püspökkel és talán más észak-itáliai származású személyiségekkel is, Zoerard aszkézisének és önsanyargatásának a lombardiai freskók – pl. Galliani városának Szent Vince templomában Szent Vince mártírúmat megörökítő 1007-ből származó kép – mártírjeleneteit felidéző plasztikus, már-már festőien felfogott ábrázolására nem éppen ez az irányzat hatott-e. Egyébként a lombardiai stílusban is könnyűszerrel kimutathatóak a Karoling-korszak hatásai.⁷⁶

Amint láttuk, a Mór által feljegyzett legenda történelmi elemzésének legfőbb következtetéseit az irodalom- és művészettörténeti összefüggések is alátámasztják, úgyszintén hangsúlyozzák a legendának a Karoling-korral való összefüggéseit is. Zoerard és Benedek legendájának nemcsak Magyarország északi, szlávok lakta régiójához és nemcsak Magyarországhoz kapcsolódik, hanem egyúttal bizonyítéka e területek európai kultúrába és hittérítő politikai áramlatába történt bekapcsolódásának, mégpedig a Karoling reneszánsz és az ír-skót hittérítő misszió korától a nagymorva időszakon keresztül egészen a XI. századi korafeudális keresztény közép-európai társadalom kialakulásáig. Minderről a bizánci kultúra és az ottói reneszánsz itáliai központjaival kialakult kapcsolatok is tanúskodnak. Ez utóbbi területről érkezett Magyarországra az egyház reformtörekvéseinek egyik erőteljes irányzatát képviselő kamalduli mozgalom. Mindezeket, a fentiekben elmondottakat is figyelembe véve, a Zoerardról és Benedekről szóló legendát mégis elsősorban a magyarországi és szlovák hazai hagyomány részének kell tekintenünk, méghozzá az e területen kialakult kultúra egyik legrégebb emlékeként, amely egyúttal a keresztény hitre tért korafeudális magyarországi társadalom és a nyitrai hercegség kezdeti fejlődésének arról a szakaszáról nyújt értékes történelmi tanúbizonyságot, amikor a mai Szlovákia területe a történelmi magyar állam kötelékébe betagoledott.

(Fordította: Szarka László)

Richard Pražák

DIE "LEGENDA SANCTORUM ZOERARDI ET BENEDICTI" IN BREITEREN HISTORISCHEN UND KULTURELLEN ZUSAMMENHÄNGEN IHRER ZEIT

Die älteste ungarische Legende, die Legende über Svorad und Benedikt, wurde von Bischof Maur von Fünfkirchen (Pécs) vor dem Jahre 1064 geschrieben. Sie gehört nicht nur zu den wertvollsten Werken des alten lateinischen Schrifttums in Ungarn, sondern sie hat auch eine breitere historische und kulturelle Bedeutung im europäischen sowie auch ungarischen Kontext. Sie ist ein Beispiel für eine Legende, die markant mit einer bestimmten Region verbunden ist und noch nicht die gesamtungarische vereinheitlichende Christianisierungsmission erfüllt, wie die St. Stefan-Legenden. Trotz ihrer engen Verbundenheit mit dem slowakischen Milieu ist die Legende des Bischofs Maur ein Beweis für die geistige Symbiose der slawisch-ungarischen Christianisierungsbestrebungen im Sinne der Bedürfnisse der frühfeudalen ungarischen Gesellschaft, in der im Rahmen des ungarischen Staates das eigenständige Teilfürstentum von Neutra bestanden hat, das erst im Jahre 1106 untergegangen ist.

Die Legende über Svorad und Benedikt gehört nicht nur der slowakischen und ungarischen Kulturgeschichte an, sondern sie ist auch ein Zeugnis für die Eingliederung dieser Gebiete in die bedeutenden Strömungen der europäischen Kultur und Christianisierungspolitik seit der Zeit der Karolinger Renaissance und der irisch-schottischen Christianisierungsmission über Großmähren bis zur Herausbildung der frühfeudalen Gesellschaft in Mitteleuropa im 11. Jahrhundert. Wir finden hier

⁷⁶ L. G. de FRANCOVICH; *Arte carolingia et ottoniana in Lombardia*, Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte VI. Roma 1942–1944. (idézi F. BOLOGNA: i. m. 273–274.)

Verbindungen besonders zu den Zentren sowohl der byzantinischen Kultur als auch der ottonischen Renaissance im italienischen Gebiet, von wo auch das Camaldulensertum nach Ungarn gelangte. Es handelte sich um eine der markant ausgeprägten kirchlich reformatorischen Strömungen, die auch in unser Gebiet eindringen, und an die sich auch die Legende über Svorad knüpft. Bei all dem, was hier gesagt wurde, ist die Legende über Svorad und Benedikt vor allem als Bestandteil der heimischen ungarischen und slowakischen Tradition zu betrachten, als eines der ältesten Denkmäler der heimischen Kultur, das zugleich ein wertvolles historisches Zeugnis von den Anfängen der Entfaltung der christianisierten frühfeudalen ungarischen Gesellschaft sowie auch des Teilfürstentums von Neutra in der Zeit darstellt, als dieses Gebiet in den ungarischen Staat eingegangen ist.

A ROKOKÓ VERS MOZDULATAI

(Amade László verseiről)

Amade Lászlót sokáig és sokan kora legjobb magyar költőjének tartották. Verseinek egy 1836-os kiadásában ez áll róla: „Benne hunyt el az akkori magyar költészetnek főbbik dísze”.¹ A könyörtelen Toldy Ferenc ugyan ennek az értékelésnek a bírálatában (1837-ben) már Amade „kompozíció- és előadásbeli példátlan hanyagságáról”² beszél, de 1855-re, úgy látszik, ő is véleményt változtat, mert *A magyar költészet kézikönyvében* már ezt írja a költőről: „Mint világi dalköltő ő a tizennyolcadik század első felének dísze volt”.³ S így egymaga mondja ki azt a két véleményt, amely immár kétszáz éve felváltva el-elhangzik Amadéről.

Mi tehát Amade? Nagy költő vagy nagy kókler? Bizonyára egyik sem. Olyan figyelemre méltó, de a nagysághoz nem eléggé tehetséges költő ő, aki a magyar irodalom fényesebb évtizedeiben lesüllyedt volna a középszer népes táborába, de annak a fél évszázadnak, melynek magyar íróit-költőit ujjainkon számlálhatjuk, lehetett „főbb dísze”.

Van azonban verseinek néhány olyan hozadéka, amelyek a költőt minden középszerűsége ellenére is a kezdeményezők, az úttörők közé emelik.

Például:

Ha a modernizmus alapvető ismérvének a műalkotás azon furcsa mozdulatát (mozgását) tartjuk, amellyel a mű mintegy leválik az objektív valóságról, akkor a rokokó Amade – amennyiben valóban rokokó – az első modernistánk. Mégpedig nem a szürrealizmus értelmében, amely a „réalité” helyett a „surréalité” oldaláról indítja a verset, hanem Mallarmé értelmében, aki a nyelvkoheziót minden néven nevezendő más valóság kohéziója fölé rendeli, s ha verset ír, nem a *vers felé*, hanem a *versből* indul.

S úttörő Amade olyan értelemben is, hogy a rokokót, a mulatozó arisztokrácia önkifejezését ő – ellentmondásos alkatának megfelelően – egyrészt komorabb, szentimentálisabb színekkel keveri, másrészt szinte folklorizálja, s ezzel – s még sok apróbb amadei karakterisztikummal, amelynek részletezésére itt nincs hely – a realizmushoz közelíti.

Amade László tehát nemcsak úgy újító, ahogyan a rokokó kifejezésformája az előző irányzatok kifejezésformáival szemben természetzerűen új, hanem úgy is, hogy a rokokó eredeti finomkodó formáit (a francia és olasz rokokót) „amadeizálja”, nyersebbé: magyarrá és közép-európaiává teszi.

Az alábbiakban Amade versújító gyakorlatának néhány problémájáról lesz szó.

A szövegzene mint versstrukturáló elem Amade verseiben

Az Amade-versnyelv csak nagyon ritkán ábrázol, annál többször kifejez. S elsősorban a szövegzene segítségével. De az Amade-versek szövegzeneje sokszor leválik a kifejezendő tárgyról, más irányba kanyarodik, a nyelv hangzásbeli „önmozgását” követi. A *rímek* és *szójátékok*, sőt még a szintén

¹ Idézi NÉGYESY László Várkonyi báró Amade László versei című gyűjteményében. Bp., Franklin, 1892, 67.

² I. m. 69.

³ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. Pest, 1855. 295.

zeneként funkcionáló idegen nyelvi (és halandzsa-) szövegek és helységnevek is irányítani s nem szolgálni akarják a mondanivalót.

A zenei kifejezési eszközöknek ez a furcsa funkciója (funkciótlansága?) természetesen kétes értékű eredményekhez vezet. Lássuk közelebbről, milyenekhez?!

A rímnek az Amade előtti magyar versben nincs meghatározó szerepe. Tinódi ismétlődő „valái” akár ott sem lennének a sorvégeken, a második, harmadik versszakban már nem is érzékeljük őket; szerényen hátra húzódnak Balassi és Gyöngyösi ragrímei is, nem akarják a figyelmet a reneszánsz és barokk költői nyelv főszereplőjéről, a szóképről magukra terelni; nem fordít különösebb gondot a rímelésre Szenci Molnár Albert sem, Zrínyi laza rímelése meg egyenesen közmondásos, a Szigeti veszedelem számtalan strófáját érzékeljük problematikus rímelése és ritmusa miatt szabad versnek. A rímekben rejlő energiákat egyedül a manieristák, főleg Rimay János érzi. Ez utóbbi tiszta rímei a mai napig mehökkentő erejűek, frissek. De Amade másként közeledik a rímhez, mint Rimay.

A rím – eredetét tekintve és általában – a ritmusra vezethető vissza: az ismétlődő tartalmi motívumokra hívja fel a figyelmet. A legősből stilisztikai formából, a gondolatritmusból grammatikai párhuzamok, s a grammatikai párhuzamokból hangalaki megfelelések, összecsendülések születtek. De ezek az összecsendülések mindig a tartalmi ismétléseket nyomatékosították, s így szerepük másodlagos, illusztratív volt. Később azonban kinőttek ebből az alárendelt szerepből, önállósodtak. A manierista, s még inkább a rokokó rím nem szolgál, hanem uralkodik, jelentőségben egyszerre az élre rúgta. Eddig a fokozatosan kiteljesedő érzelmi dinamika vonalát követte, most vezetni akarja azt. A grammatikai párhuzamokkal még rokonságot tartó önrímet és ragrímet felváltják a nyelvtani szerkezetektől független, szótanilag különböző rímpárok, s az egész hangtestükkel zenélő tiszta rímekben a legváltozatosabb szófajok és fogalmak csendülnek össze.

Ilyen vonatkozásban Rimay úgy tér át a ragrímeiről a szótanilag más-másfajú tiszta rímekre, hogy azok még nem tagadják meg származásukat. Szerzőjük igyekszik fenntartani az illúziót, hogy az ő versformája a tartalmat szolgálja. S ebbeli törekvése nem is egészen sikertelen, mert rímei – ha még annyira szertelenek is – megmaradnak azon a viszonylagos homogenitáson belül, amit a költő moralizáló-bölcseledő alpmagatartása biztosít nekik.

Amade kádenciái egészen másként viselkednek. Szerzőjük a szolgálásnak már a látszatáról is lemond. Ő elsősorban szórakoztatni akar, kielégíteni a kor igényét a rejtélyesre, a váratlanra, a meglepőre, s a velük járó kéjes borzongásra. Rímrendszere éppen ezért már nyelvi kaland. S nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy számos verse teljesen szeszélyesen kanyarog, akár a rokokó művészetek híres rocaille-motívuma. Függetlenedve, az indító valóságról, élményről leválva, s pusztán a nyelv önmozgását követve.

Jól szemléltethető mindez például az Ámbár tűz, víz közt van . . . című versben, ahol a mesterkéltén hosszúra nyújtott strófa funkciótlan kanyarait teljesen a rímek irányítják, és a rímek sodorják a költőt messze az indító élménytől, de még inkább tetten érhető ez a jelenség azokban a rímihette hasonlatokban és metaforákban, amelyekben a valóság viszonylatai helyére már teljesen a nyelv véletlenszerű, hangalaki összefüggései kerülnek:

Irigy emberekkel
És hamis nyelvekkel
Ne gondolj,
Mert mint moly
Elvesznek

(Kívánsz ha szeretni . . .)

Cifra bár az égen a szivárvány,
Sok füstök s ér benne, oly mint márvány;

(Lángozik bár lángom . . .)

Légy kevély páva,
Én pedig gyáva,
De tüled mégsem félek;

(Hogy megsértettél . . .)⁴

A „molyra” semmiképpen sem jellemző, hogy „elvesz”, éppen fordítva: ami a moly útjába kerül, az málik szét, semmisül meg. A „Ne gondolj – Mert mint moly” rím��ók közvetítette összefűgés tehát hamis. Éppen így hamis a „páva” és „gyáva” ellentétbe állítása is, hisz a „páva” jelzője a „büszke”, s nem a „gyáva” ellentétpárja (a „bátor”). Még leginkább a „szivárvány” és „márvány” rím��ók jelentéstartalmának van érintkezésfelülete, mert a márványban valóban elképzelhető az „ér” De „fősték” már nemigen, s egyéként is a *márvány* nem a *színesnek* („cifrának”), hanem a *fehérnek* a szimbóluma (vö. fehér, mint a márvány).

Amade azonban nem képzetekben s nem is fogalmakban, hanem zenében gondolkodik, így lesznek hasonlatai és metaforái nagyon sokszor csak valamiféle hang-metaforák és -hasonlatok, amelyekben nem a való világ jelenségei a hasonlító és hasonlítottak, hanem a nyelvi formák. Széteső kompozícióinak végső soron a mikrostruktúrának ez a szervezetlensége az ősoka.

A rím a vezérmotívum Amade játékos, mondókaszerű verseiben is. Ezekben – az alapközlendőtől szinte függetlenül – mintegy második szólamként tirádoznak, feleselnek az összecsengések. Így például a *Dura dura la la la!* címűben:

Dura dura la la la!

Hejsa, jajsa fa la la!

Him hum én kegyesem,

Te érted, édesem.

Ence, Bence, medence,

Szép kemence, Velence,

Kurvanyja, ki szánja,

Hogy szívem vagy, bánja.

Ihar ágon, rekettye,

Körtvély gyöngyöm berettye,

Rózsám, tulipányom,

Égi szivárványom.

Az értelmetlen mondókának ugyan a költő valamiféle ködösítő szerepet szán, titkos beszédként aposztrofálja őket (lásd pl. az első versszak utolsó sorát: „Te érted (azaz megérted), édesem”), amit a címzett meg tud fejteni, a mai olvasó azonban öncélú szójátékoknak érzi őket.

A rímekhez hasonlóan viselkednek Amade verseiben a *halandzsza kifejezések*, sőt az *idegen nyelvű szövegek* is.

Látszólag teljes egészében halandzs-vers (a befejező két magyarzó versszakot leszámítva) a *Lila moja Lila . . .* című. A szlovák nyelv ismerői számára külön érdekessége a versnek, hogy a benne használt kifejezések jelentős része értelmes szlovák szó. Ezért ehhez még későbbben visszatérünk. A halandzsaszövegek lehetséges értelmezését kezdjük egy olyan verssel, amelyben az alapszöveg magyar, az értelmezés kulcsát tehát maga a költő adja a kezünkbe.

⁴A tanulmányomban szereplő Amade-verseket Négyesy László idézett gyűjteménye alapján idézem.

1.

Tallalla, fallalla,
Jókedvem vagyok
Mert iszket és viszket
Igen nagyon;
Ki légyen
Mi légyen?
Him, hum, ham, hum!
Van heve, nincs neve,
Lim, lum, lam, lum!

2.

Hejszasza, hopszasza,
Tíz kávé oka,
Mindennek van oka,
Fejszefoka;
Az Tátra,
Az Fáttra,
Ez magos Mátra;
Az gaznak kevésé
Tessék hátra.

3.

Hej, hej, hej! te fej az
Szarva között,
Bika alatt borjút
Ki kötözött?
Csak dínom,
Csak dánom,
Gaznépet szánom;
Szemben áll s competál,
csak azt bánom!

A szöveg ritmizált, de pontos ütem- vagy metrumképletet nem követ. A periódusok még leginkább a hangsúlyos verselésünkből jól ismert 3 + 3 + 3 + 2 (tallalla, fallalla, jókedvem vagyok) ütemsorhoz igazodnak, de a rövide aprózott sorok elárulják a táncdaleredetet. Mégpedig egy meglehetősen gyors, vidám szökellő, kopogó táncot járhattak az eredeti dallamra-szövegre: a gyorsan lélegző, rövid sorokat dinamikus hímrímek (vagyon-nagyon, heve-neve, oka-foka, között-kötözött stb.) ugratják, hajtják egyre előre. A vershelyzet vidámságáról egyébként a költő is „tudósít” bennünket: „Jókedvem vagyok”. S a vers fogalmi rétege nem is megy túl ezen a „jókedven”. Mintha a szerzőnek egyetlen célja lenne: jókedve okát kiénekelni, de ebben valami (vagy valakik) egyre megakadályozzák.

Az első sorokban még csak a féktelen jókedv fogalmazódik meg. A kétértelmű „iszket-viszket” azonban sikamlóssá teszi, s ezzel az „örök téma”, a nő felé irányítja a közlést. A jókedv oka feltehetően a költő kedvese, akiről szívesen beszélne, de valamilyen okból nem mer. A „Him, hum, ham, hum!” (más versekben, pl. a már idézett *Dura dura la la la!* címűben: „Mu mu mu mu”)

hangsoport Amade verseiben mindig a némaság, a hallgatás jele, akkor tolul a költő ajkára, ha jobbnak látja a „neveket” nem emlegetni. Maradt tehát a „hév”, amely aztán annál jobban feszíti a „Lim, lum, lam, lum!” és „Hejszasza, hopszasza” sorokat. A második versszakban kijelentés formájában visszatér a kérdés: „Mindennek van oka”, – és neve, tehetnénk hozzá, mert a játékos „Az Tátra, (Az Fátra,) Ez magos Mátra” sorokból az derül ki, hogy a költőt még mindig a kedvese „névtelensége” izgatja. Még a hegyeket is meg lehet nevezni, csak ő nem énekelhet a kedveséről szabadon. Indulatosan azok felé fordul tehát, akik miatt hallgatnia kell: „Az gaznak kevésé / Tessék hátra.” A harmadik versszak maró gúnya is a „gaz népet” illeti, akikről az utolsó két sorból végre azt is megtudjuk, hogy miért „gazok”. Azért, mert „Szemben állnak s competálnak” (azaz azt hiszik magukról, hogy „kompetensek”, illetékesek a költő dolgaiban).⁵

A vers három versszaka tehát a fogalmi közlés három érzelmi vetülete: az elsőben szenvedélyes jókedv, a másodikban – a helyzethez illően visszafogott – rosszaság, a harmadikban gúny és ítélet van. Ennek megfelelően az első stófa magánhangzói – a bevezető sor „a”-jait leszámítva – derűs palatálisok, s a töltelékzavakban a mozgás képzetét keltő „l”-ek vannak túlsúlyban. A második versszak frázisaiban, rimeiben a kellemetlen hangzású „-tra-” hangkapcsolatok, a versszak egészében pedig a kedvetlen mély magánhangzók a meghatározók. A harmadik versszakot a csúfolódó „e” hangok vezetik be, hogy aztán a sorok fölött nyelvüket egymásra öltögető alliterációk vegyék át a szót: „Szarva között, / Bika alatt borjút / Ki kötözött? / Csak dínom, / Csak dánom, / Gaznépet szánom; / Szemben áll s competál, / Csak azt bánom!” A stófa magánhangzói hangszínüket tekintve keverték, értelmezhetetlenek

A versnek ez a három síkja, az egyes versszakok különirányúsága feltehetően nem egy átgondolt komponáló munka eredménye, hanem a strofakezdő sorok más-más irányú ihletése. A derűs mozgás a „Tallala, fallalla”, a fanyar toporgás a „Hejszasza, hopszasza”, a gúny a „Hej, hej, hej! te fej az” sor vonzata. Amade verseiben tehát a halandzsza-kifejezéseknek is az a szerepük, ami a rímnek: ihletik, irányítják a mondanivalót. És szerencsés esetben – s a fenti verset is ilyen viszonylag szerencsés esetnek tartjuk – ez az irányító lendület nem lódítja ki a verset az indító helyzet, a „külső” élmény köréből.

Halandzsaszövegnek tűnik a Lila moja Lila . . . című Amade-vers is. Weöres Sándor a Három veréb hat szemmel című versgyűjteményben azt írja róla, hogy „értelmetlen dalolás”, „vakszöveg”. A tüzetesebb elemzés azonban ebben a „vakszövegben” is talál értelmet. S nemcsak azért, mert a versben sok az értelmes mondatszó, s a hangszimbolika nyelvén az „értelmetlen dalolás” is meg tud szólalni, hanem azért is, mert a szókészlet itt nagyrészt világos jelentéssel bíró szlovák szó.

Íme a vers szövege:

1.

Lila moja Lila
Rosto mila. Rep.
Lásé, gásé, Burenda
Hipp, hopp sza sza merenda,
Reverenda.

2.

Csiri, csaré, lá, lá,
Falala
Hochus Pochus Effeta!
Hajsza csaré staffeta
Pekna beta.

⁵ Ismerve Amade zilált szerelmi viszonyait, el tudjuk képzelni, mennyi baja volt a „competálókka!l”. Gálos Rezső adata szerint (GÁLOS Rezső: Báró Amade László. Pécs, 1937. 151.) a költőről még közvetlen a halála előtt is az a pletyka járta, hogy a „gazdag Jászi kisasszonyt akarja elvenni”.

3.

Haj sza hopsza
Hopszasza!
Czinczi, finczi zaicsek,
Kacsó csacsó szlovacsek
Búm! búm! Noscsek.

4.

Dínom dánom Babcsek,
Húm noszcsek.
Lírum lárúm Húszlicska
Hunder Bunder Dudicska
Pi vinecska.

5.

Dini dini Mimi,
Rimini,
Terczi, ferczi en-ó-ó,
Glágla, glúglú palenó,
No koleno.

6.

Heje, huja, moja!
Luluja!
Striki, straki fióki
Tri vitri articsóki
Csiki csóki.

7.

Mivel ezt senki ne értse,
Igy senki szívét ne sértse,
Mivel tiszta bolondság,
Es csupán csak nyájasság,
Csak úgy vélje.

8.

Ki pedig eztet megfejti,
Bizony elméjét megejti.
Az mint curios lesz,
Olyan jutalmat is vesz –
Rossz munkát tesz.

Első fokon a mondatszók: a hangulatfestő, módosító és ikerszók igazítanak útba bennünket. A „hipp, hopp sza”, „csiri, csaré”, „búm, búm”, „dínom dánom”, „glágla, glúglú”, „heje, huja” szavak a jókedv, szórakozás, mulatás és mulatozás szavai. Gazdag érzelmi valórijk van a dévajkodó, csipkelődő „kacsó, csacsó”, „lírum, lárúm”, „hunder, bunder”, „terczi, ferczi”, „striki, straki”, „csiki csóki”

ikerszavaknak is. A dalhoz, a népi mondókához közelítik a vers szövegét. Csakhogy az ilyen dalocskák, népi mondókák nem szoktak hosszúak lenni, a dal-hangulat – természeténél fogva – ellensége a terjengősségnek. Az értelemkereső elme tehát tovább kutat: olyan utalásokat, összefüggéseket fürkészik a hosszú, nyolc strófás versben, amelyek összefognák a csak érzelmi valójükkal és zeneiségükkel jelenlévő kifejezéseket. Bekapcsolható-e az egyes versszakok töltése egy egységes áramkörbe?

Az első strófa Lilája feltehetően női név, ennek megfelelően a kellemes hangzású *i, l, a* hangokból áll, s lebegő mozgásba hozza a verset. A harmadik, negyedik és ötödik sor – a kellemetlenül torlódó *r* és *nd* hangoknak köszönhetően – azonban már részeg rikácsolás, gajdolás; az első sor lebegését a „hopszasza” ugrabugrálása-tántorgása váltja fel. A „lásé, gásé”, „merenda” cigány nyelvi kifejezések pedig a népszínművek „kezitcsokolomozó” muzsikusait asszociálják a vershelyeztetbe.

A második versszak „csiri, csáréja” még az első strófa részeg zenebonájához kapcsolódik, de a kellemesebb hangzású „falala” (ez a hangsor Amade verseiben mindig a tiszta derű kifejezése) már józanítja, csendesíti a sodrást. A „hocus pochus” (hókuszpókusz?) a tréfálkozás, tehát az értelem szava, az „Effeta”, „staffeta”, „Pekna beta” kifejezések aszkéta *e*-jeiben, keményen, fegyelmezetten koppanó *t*-jeiben pedig szinte már valami megrovó szenttelenséget, szigort érzünk. A „hajsza csáré” az alaphelyzetre (a mulatozásra) utaló motívum. Erre az alaphelyzetre kapcsol vissza a harmadik versszak első két sora is („Hej sza sza hopsza / Hopszasza!”), de a 3., 4. és 5. sor már egészen már irányba fejleszti a verset.

A Ludas Matyi-humoreszkek-szatírák Kropacsekjeinek, Hacsekjeinek a hatására a *-csek* végződésű neveknek a magyar nyelvben tréfás-gúnyos, lekicsinylő jelentésük van. Kisembereket, szánalmas férjeket, bejedit házmestereket, kishivatalnokokat szoktunk ilyen névvel illetni. A *-csek* végződésnek ez a hangulathatása valószínűleg már Amade idejében is ismert, mert a versszak „cinczi, finczi” (incifinci?) és „kacsó csacsó” (kacska-csacska?) hangfestő szavai is ebbe az irányba vágnak. S ha ehhez hozzátesszük, hogy a „bum! bum!” hangutánzó szó megaláztatást (megverést) jelent, akkor kész a kigúnyolt s esetleg megvert kisember képe.

A 4. strófa hangulata a *-csek, -cska* végzéseknek köszönhetően még az első versszaké, van azonban benne néhány tovább vivő elem is. A nagybetűvel írt, tehát feltehetően személynév „Babcsek” mellett a vigadás szinonimája, a „dínom, dánom”, s az előbb „megvert” (Bum! Bum!) „noscsek” mellett a hallgatást jelentő „Hum” azt jelzi, hogy a győztes vigad, a legyőzött hallgat. A harmadik, negyedik s ötödik sor kedveskedő „lírur lárur”-ja, „hunder Bunder”-je és kicsinyítőképzős kifejezései mintegy vigasztalják, engesztelik a legyőzöttet.

A „konfliktus” keverte feszültség lassan enged. Az ötödik versszak tele van felszabadult és elszabadult játékkal. Pattognak, táncolnak, egymás helyére ugrálnak a *d, m, n* hangok, visítanak az *i-k*, s a magasra srófoló jókedv hangjaiba belebugyborékol a pálinkásbutykos: „glágla, glúglú”. Ha a „Mimit”, „Terczi, ferczit” (Tercsi, Fercsi?) személynevekként értelmezzük, akkor az is megvilágosodik előttünk, hogy ki visít, és ki az, aki kurjongatás helyett inkább iszik.

A hatodik versszak második sorában a „luluja” valószínűleg az első sor „Lilá”-jára utal vissza: a „Lila moja” frázis játékos összevonásának tűnik. (A „Lilát” asszociálja az újra feltűnő „moja” kifejezés is). S ezzel a kör bezárul. Úgy tűnik, most már a Lilát birtokló hatalom, a részeg mulatozók között rendet teremtő erő kezd mulatni. A ropogó „r” s a zöngétlen „t, k” hangokban recseg, ropog a padló, s a „csiki csóki”-ből azt is megtudjuk, hogy ez az erő mit csinál Lilájával.

Az értelmes magyar szövegű utolsó két versszak nem magyarázni, hanem éppen elföldni igyekszik a vers értelmét, mégpedig azért, hogy az „senki szívét ne sértse”. A „Ki pedig eztet megfejti” sor azonban jelzi, hogy a szöveg megfejthető, s ezzel találgatásra, játékos elmefuttatásra indítja az olvasót, eleget téve így a rokokó szellemesség követelményének is.

S itt be is fejezhetnének a vers vizsgálatát, ha nem kínálkozna elemzésre a szövegnek egy másik jelentéssíkja is. A szlovák nyelv értői számára ugyanis a „Lila moja Lila” . . . nemcsak a hangszimbolika nyelvén szól: a vers fráziskészletének jelentős része szlovák szó. Vegyük sorra őket:

moja – jelentése: enyém
 rostomilá (roztomilá) – kedves, bájos, elragadó (nőnem)
 pekná – szép (nőnem)
 Beta – az Alžbeta (Erzsébet) becéző alakja, Bözsi
 zaicsek (zajček) – kis nyúl, nyulacska
 szlovacsek (Slovaček) – szlovákocska
 Noscsek (nošček, noštek) – orroccka
 Babcsek (babček) – értelme lehet: kis bab, de: lyukas garas is, itt valószínűleg személynév akar lenni
 huszlicska (huslička) – kis hegedű
 Hunder (hundrat') – morogni
 dudicska (dudička) – dudácska
 Pi – a „pit”-(inni) ige parancsoló módja: igyál!
 vinecska (vinecka) – boroccka, borocskát
 glg – korty, ebből a „gláglá, glúglú” hangutánzó szavak
 paleno (palenô) – pálinka
 no koleno (valószínűleg elírás, helyesen: na koleno) – térdre!
 striki (strik, striky) – fröccsentés, fröccs
 straki (traka, straky) – szarka (gen.)
 fióki – a fióka (madárfióka) magyar szó szlovák többesjellel állított alakja
 tri – három
 vitri (valószínűleg: vetri, azaz: vetry) – szél, de szellentést is jelent
 articsóki (artičóky) – az articsóka genetívusza

E szómagyarázat után – azon a filológiai érdekességen túl, hogy Amade szlovákul is beszélt – minket egy dolog érdekel: korrigálja-e az általunk pusztán hangszimbolikai alapon felfejtett vers-jelentést a fogalmi szint? S a válaszuk egyértelmű lehet: nem. Esetleg konkrétabbá teszi. A szlovák szövegből megtudjuk, hogy a mulatozó társaság női tagjaihoz még egy Beta nevű hölgy is tartozott, hogy a megvert-megalázott kismember talán egy „szlovákocska” volt, s hogy a „bum, bum”-ot az orrára kapta, hogy a társaság tagjai feltehetően szlovákok voltak, s pálinkát, bort ittak, s hegedű és dudaszó mellett énekeltek. De ez a vers alapjelentésén nem változtat: egy részeg mulató társaságba betéved – esetleg az ott mulató Lilája kedvéért betér a vers hőse; a rakoncátlanokokat rendre inti, kigúnyolja és megfélemezi, majd maga is velük mulat. Ezeket az érzelmi fordulatokat hűen követi-tükrözi a vers akusztikai építkezése: 1. a részeg gajdlós, 2. a józan értelem, 3. a gúny, 4. a felszabadult jókedv, 5. a szerelmi játék hangjai.

Az érdekesség kedvéért azonban „fordítsuk” magyarra a vers „szlovák” versszakait:

1.

Lila
 Kedves Lilám
 Lásé, hopp sza sza merenda,
 Reverenda.

2.

Csiri, csaré, lá, lá,
 Falala
 Hochus pochus Effeta!
 Hajsza csaré stafeta
 Szép Bözsike

3.

Hej sza sza hopsza
Hopszasza!
Cinci, finci nyulacska,
Kacsó csacsó szlovákocska
Búm! Búm! az orra.

4.

Dínom dánom Babcsék (lyukasgaras?)
Húm (hallgat) az orros.
Lírum lárum a hegedű,
Ireg-morog a duda
Idd a borod.

5.

Dini dini Mimi
Rimini,
Terczi, ferczi en-ó-ó
Glaglá, kortyold a pálinkát
Térdre!

6.

Heje huja az enyém!
Luluja!
Szarka-fióka fröccsentése
Articsóka három szellentése
Csiki csóki.

A kevert szókészlet, a magyar-szlovák jelleg a makaróni költészet formáihoz közelíti a verset, habár nem kétséges, hogy Amade nem makaróni-versnek szánta. A szlovák nyelvű kifejezésekkel ő takarni akarta a jelentést. S talán nem megyünk túl messzire a következtetéseinkben, ha megkockáztatjuk a véleményt, hogy a vers hőse maga Amade, aki valószínűleg nem vetette meg a parasztszeretőket sem,⁶ de ezeket a szerelmeit titkolni akarta, ezért vall egy ilyen szerelmi viszonyáról magyar-szlovák nyelvű makaróni-versben. A XVIII. századi magyar olvasó számára (akárcsak ma Weöres Sándor számára) a *moja, roztomila, pekna beta* stb. jelentése rejtve is maradt, ezek a szavak csak zeneiségükkel hatottak, „értelmetlen dalolásnak” tűntek.

Részben a zenei-akusztikai elvnek vannak alávetve költőnk verseiben a *helységnevek* is.

Amade előtt a földrajzi névnek még kevés a lírai értéke, töltése. Tinódi Egerje vagy Temesvára a konkrét történelmi Eger és Temesvár és semmi több, Balassi verseiben helységneveket többnyire hiába keresünk, Zrínyi, Gyöngyösi epikájában Szigetvár, Fülel, Murány még mindig csak színtere s nem ihletője a mesének. A sorban talán csak Nyéki Vörös Mátyás helységgúnyoló mondókaszerű versikéi képeznek kivételt, de a helységnév alapjelentéséhez ezekben is csak egyetlen lírai többlet: a hívórim

⁶GÁLOS Rezső írja (i. m. 115.), hogy Amade – miután második felesége otthagyja – szívesen „édeskedik” a vági szép kocsmárosnéval is. Nincs kizárva, hogy a Lila moja Lila... ennek az „édeskedésnek” az emléke.

funkciója társul.⁷ A földrajzi név – pontosabban a helységnév – konkrét jelentése először Amade verseiben gyengül meg, s válik a kifejezés gazdag lírai komponenséé, azaz képpé vagy hangulati-érzelmi értékű hangorrá.

A költő legtöbbször a Csallóközben fekvő Bárt (Felbárt) emlegeti verseiben, tehát azt a falut, ahol kastélya, birtoka volt, s élete nagy részét leélte. A versbe épített „Bár” kifejezésnek azonban távolról sem csak ennyi a jelentése.

Az a négy vers (a Vadnak ugyan, vadnak . . . , Bárha ellenzenek . . . , Angyalom, alakom, szép gyöngy galambom . . . , Szabad legyen egyszer szívem . . . címűek), amelyben a „Bár” szó előfordul, úgy tűnik, azonos időben született. Erre engednek következtetni az egymással korrespondáló tartalmi motívumok. Valamennyiben a kedvesét a várankozás próbájának alávető, a társasági élettől elvonuló, szenvedő s a döntést az időre bízó szerelmes a főhős. A vonatkozó sorok a következők:

Lépre jön az madár,
Ha vadász reá vár,
Bizonyosság Baár

(Vadnak ugyan, vadnak . . .)

Ezek végét várom, (már mint a szenvedését, T. Á.)
Bár nyerek, bár károm,
Megpróbálom, hív Bárom!
Szívem néked elzárom.

(Bárha ellenzenek . . .)

Ámbár
Nagy kár,
Reményem csak Bár;

(Angyalom, alakom, szép gyöngy galambom . . .)

Már eleget
Jég s meleget,
Ha éretted szenvedt bár:
Vígasztaljad
S ne biztassad,
Hogy ohajtson csak Bár, Bár!

(Szabad legyen egyszer szívem . . .)

A „Bár” kifejezés mind a négy versben rím-pozícióban áll, s ez a megkülönböztetett hely jelentésben megemeli, mintegy arra figyelmeztet, hogy ez a szó itt önmagánál gazdagabb tartalmú. Az első versben a „Bár” nemcsak helység, de bizonyosság is: máskor is tanúja volt már, hogy a magányba vonuló költő hűsége bebizonyosodott s kedvesei vidéki magányába is követték. A második versben a

⁷Egy példa:

Rackhendorff, Rajka,
Hol az soktejtű dajka,
Azért megyen arra a sajka,
Hogy megszirosuljon az ajka.

(Idézi WEÖRES Sándor: Három veréb hat szemmel című antológiájában. Bp., 1977. 170.)

helynév antropomorfizálódik: „Bár” hívja a költőt, hogy falai között várja ki, míg az „írigyek ravasz öreve üdövel” megtörik. A harmadik versben „Bár” a remény szimbólumává válik, a negyedik versben pedig – metonímiát alkotva – a költő helyett (és nevében) „óhajtja”, várja a szeretett nőt. S a helységnév képiségének kiemelésével egyenes arányban halványodik, gyengül a frázis konkrét jelentése.

Gyengül, de természetesen nem tűnik el teljesen, hisz a „Bárt” a „bizonyosság”, a hazahívó állandóság, a „remény”, az óhajtás képzetével az a térkapcsolat, tehát valóságelem ötvözi szóképpé, hogy a költő Bárban lakott. A költő életének ismerete nélkül ezek a képek érthetetlenek, hatástalanok.

Esetleges, csaknem nulla fokú a Ki Bazinban, ki Modorban c. vers Bazinjának és Modorjának a szótári jelentése is.

Ki Bazinban,
Ki Modorban
Utánam sietnek, R.
Boldogok azok, kik oda mehetnek R.
Zum, zum, már szívem vár,
Kétségem nincsen már –

– énekli a kedvesei hajlandóságáról meggyőződött költő önfeledten, s számunkra nem kétséges, hogy Amade esetenként a jó ború, Pozsony-környéki Bazinban is és Modorban is találkat adott kedveseinek, de a két helynév itt túlmutat az egyszeri, konkrét jelentésen. Azt jelzi, hogy a magyar Casanovát *mindenhol* „szép kacsójú” és lángoló „öbelű” szeretőik várták. A szó jelentése kitégűl, a kifejezés a tér része helyett az egész tért jelöli, szóképpé (metonímiává) válik.

Így kap tehát új funkciót Amade verseiben a *ritmus*, a *strófa*, a *rim*, sőt a *helységnév* is, s így használja ki a rokokó költő – az eddigi gyakorlattól eltérően sokkal intenzívebben – a nyelv azon helyzeti energiáit, amelyek például a *szójátékokban* s az *idegen nyelvi (és halandzsá-) szövegekben* rejlenek.

A fentebb idézett példákban az eredmény persze többnyire kétséges: Amade ezekben mindent alárendel a szövegzenének. Nem a fogalom vonzza a rokon (vagy rokonítható) fogalmat, hanem a szó hangalakja a hasonló hangalakot, a vers világa nem lényegi összefüggések, hanem alaki hasonlóságok alapján áll össze. A lényeg helyére a jelenség, a törvény helyére a véletlen, a való világ helyére a nyelv valósága kerül. A nyelv ábrázoló funkciója háttérbe szorul, kifejező funkciója aránytalanul megnő.

De ennek a versíró gyakorlatnak még nem okvetlen kellene széteső, a szorosabb értelemben vett belső formát nélkülöző verseket eredményeznie. Amade széthulló kompozíciójának nem a kifejező funkció megnövekedése az oka, hanem az a tény, hogy ez a növekedés bizonyos legüres térben történik, azaz a kifejezési anyag nem fejez ki semmit. Ha a nyelv szinte kimeríthetetlen gazdag költői bensővel találkozik, akkor a még olyan heterogén külső világ is műalkotássá szervesülhet. Ennek a szervesülésnek a lehetősége – s talán nemcsak lehetősége – van jelen például az elemzett Tallalla, fallalla, jókedvem vagyon . . . című versben. Az ilyenek azonban – az Amade-mű egészét tekintve – kisebbségben vannak, az Amade-költemények többsége öncélú rokokó játék vagy a valós élményről leváló, az indító valóságot rokokó formákba nyomorító verszet.

Rokokó értékek Amade költészetében

Amade időtálló rokokó verseiben – a téma és rokokó forma szinkron-mozgásából születő dalaiban – rendszerint a rokokó egy-egy vonása (legtöbbször az *udvarlás*, az *erotika* és az *ironia*) teljeseedik ki, de nyomelemszerűen helyt kaphatnak bennük a rokokótól idegen anyagok is.

Minden testre, oly torkos vagy,
Mint holló rá szállnál,
Minden szívet, oly gyilkos vagy,
Darabra szagatnál,
Most kemény vagy, mint az márvány,
Most színes vagy, mint szivárvány,
Már elég vólt, ezt megúntam,
Magamról tanultam.

Azért égjek és szenvedjek,
Ki nem tud szeretni?
Hanem aki minden szélre
Zászlóját ereszti?
Egyel nem contentálódik,
Hanem mindenért kínlódik,
Átkozott annak szerelme,
Szívek veszedelme.

Disputálni nem akarom
Gusztusát senkinek,
Ki huszonnégy órára is
Tart valakit hívnek:
Úgy sincs ize, teljék kedve
Czukron makkal egyeledve,
Inkább böjtöl az én szívem
Nemesebb én izem.

A rokokó erotika nem egyszerű malackodás, hanem – hogy úgy mondjam – szellemtorna is, a testi szerelem dolgainak elmés szójátékokba, kétértelmű képekbe szövése. Babitsnak köszönhetően ismerjük Chevalier de Boufflers A szív című versét, ismerjük Voltaire Feleletét e versre, s azt a két további válaszverset is, amelyben a szerző (Ch. Bovie) már takaratlanul és részletesen írja le „a lányok és fiúk” nemiszervét, „azt, amit Boufflers »szív«-nek nevezett”. Ilyen sikamlós kétértelműségeket idéztünk már költőnk rokokó játékaiból is (Tallalla, fallalla, jókedvem vagyokon . . ., Lila moja, Lila . . . stb.), s a szellemességnek nincs híján a fent idézett vers erotikája sem, de egy módosító észrevétel ide kívánkozik. A költő érzékiségét itt nem érezzük öncélúnak. A trágárságot súroló, de szellemesen, képszerűen megfogalmazott vádakra felháborodása indítja a vers hősét. Kedvesét hűtlennek találja, elbocsátja (máshol elzavarja), s útravalóként válogatott kétértelmű szitkokkal illeti. Amade „szerelmes” verseinek gyakori alaphelyzete ez. Szerb Antal írja Marivaux rokokó színdarabjairól, hogy ezek „kecses és lélektanilag pontos csevegések a szerelemről – a szerelemről, amelynek különösen a kezdete érdekes és kellemes”⁸. Amade verseiben ritkán lehetünk tanúi a szerelem kezdetének, őt rendszerint a kifejlett szerelem s még inkább a szerelem vége ihleti. S olyankor panaszokban kifoghatatlan, de ugyanolyan hévvel tud szitkozódni is. Ilyen hév ad szárnyakat szellemének és képeinek a fenti versben. A „minden testre rászálló holló” jelentését a „torkos” jelző s a szövegösszefüggések a „minden testre

⁸SZERB Antal: A világirodalom története. Bp., 1957. 397.

rászálló” nő képe felé terelik, a „minden szélre zászlóját eresztő” nő nemcsak az iránytalan, illetve túlságosan is sok irányú hajó képzetét vonzza, hanem a szoknyáját minden „szélnek” megeresztő nő képét is, s végül erősen kétértelmű a „cukros makkot” kedvelő szerelmi guszthus képe is.

Funkciót kap itt az „előadás alakja, menete” (Négyesy) is. A strófa félrimes első négy sora rendszerint a költőre utal, véleményét, ítéletét vagy érzelmi állapotának leírását tartalmazza. Ennek megfelelően az ütemek lejtése lassúbb (lassító hatása van egyébként a félrímnek is). A második négy sor páros rímelésű, s az első négy sornak tartalmilag s formailag is ellentéte. Itt mindig a hűtlen szeretőről van szó, a lélegzetvétel felgyorsul, a költő jelzőhalmazával („kemény vagy-színes vagy”), ellentétekkel („eggyel-mindenért”), betűrímekkel („kemény-márvány”), az ütemek megpörgetésével, szerkezetismétlésekkel („Átkozott annak szerelme-Szívek veszedelme”) érzékelteti felindultságát, a végső le- számolás lelki ajzottságát.

Ebben az erotikára hegyezett, szellemes-nyers szeretőelbocsátóban azonban még bujkál valamiféle felszabadult félmosoly: a költő megelégtelt egy viszonyt, elfordul szeretőtől, s a befejezettség érzése egyben már az újabb lehetőségek fényét is megcsillantja előtte. „Nemesebb én izem” – mondja a negyedik versszak végén, s a befejező strófa utolsó két sora még inkább az éledező kedély kifejezése:

Bánom, hogy így történt dolgom,
De boldogabb sorsom.

Végső soron ezt a fellélegzést sugallja a vers friss zeneisége, a félig komoly, félig évődő fordulatok („Ki huszonnégy órára is / Tart valakit hívnek”), s az elmés-erotikus képek is.

Ebben a versben tehát még van bizonyos visszafogott játékosság. A hasonló alaphelyzetből induló Már szabadon pártolj . . . című életképben viszont a tehetetlen düh a maró gúnyon, ironián kívül szinte minden más érzést belefojt a költőbe.

A feltehetően személyes élményből táplálkozó vers epikus váza a következő: a költő távozásra biztatja (magyarán: ki akarja dobni) megunt (esetleg hűtlenségen kapott) szeretőjét; hosszasan s gyilkos malíciával festi, hogy hányszor mondta már neki, távozzon házából:

Alkalmatosságom nem egyszer készen várt,
S tegnap is kértelek, hogy el egyszer Fel-Bárt,
Hogy ittléteddel magadnak ne tégy kárt,
Férjhez menésedre ne csukj örökös zárt.

Ne tagadd, hogy hányszor volt neked ordered,
Hányszor volt befogva és készen szekered,
Hogy más udvarban is keressed kenyered,
Úgyis a dologban fel nem tör tenyered.

A megunt szerető „színe” ugyan távozni készül, de különböző női praktikákkal („sandalva könnyezés”, rosszullet mimelése, bűnbánat, hűségének bizonygatása stb.) húzza az időt. A költő gúnyal sorolja, mit gondolhatnak s mit pletykálnak róluk a szomszédok, hogyan „czirkálnak” körülöttük a „kémek”, de minden igyekezete hasztalan: a nőt nem tudja lerázni nyakáról. S a tehetetlen düh egyre magasabba srófolja benne a gúny lángját, egyre erősebb kifejezésekre készíti, hogy végül már „lopással” hozza kapcsolatba a lány otlitét:

Most hogy udvaromhoz régen hozzászoktál,
Ha elmegy, gondolják, hogy valamit loptál,
Vagy pedig valahogy titkos kérget szoptál
S minden gráciából egészen kikoptál.

Csoportrímelésű s többnyire epikus magot is tartalmazó tizenketteseit költőnk Gyöngyösi hatására írja, s az ilyen „csinálmányai” általában képgazdagabbak, mint dalai. Ebben a versében azonban még képet is alig találunk. A bravúros verselést, a bonyolult strófaszervezeteket a semleges hatású „négy-sarkú” vers, a rokokó zeneiséget, a bizarr rímelést az azonos tagolású sorok s a ragrímek monotonosága, a könnyed lejtést az alexandrinusok nehézsége váltja fel. Az irónián kívül nincs itt semmi, ami a rokokó stíluszajátosságaira utalna. Mégis úgy érezzük, ezt a verset csakis a rokokó korában írhatták. Pontosabban: ezt a történetet. Mert nem a verselés rokokós itt, hanem a versbe fogott történet, a szokatlan szerelmi viszony, s a viszonynak és végének ez a nyílt kibeszélése. Mintha Casanova Emlékiratainak egy indulatos, „dülő-fülő” magyar változatát olvasnánk! Csak a rokokó írója tudott ennyire gátlástalanul írni gátlástalan és frivol szerelmi életéről.

De frivolságában is lehangoló vers ez. S annál lehangolóbb, mert egyszer frivol és – meggyőző. Itt nincs játék, nincs stilizálás, nincs távolság költő és témája között. Hiába keressük az udvarló vagy kesergő versek sztereotip szóvirágait, fordulatait, csak józan, célratoró, pontos kifejezéseket találunk:

Sőt utitársat is tenéked kerestem,
Mikor fogsz búcsúzni, a pillantást lestem,
Mert bizony megvallom, megúnt lelkem s testem,
Ily soká, azt bánom, mint egy bakot nyestem.

S ezen a gyökös (s nem kétséges, hogy Felbáron, Csallóköz népétől tanult) nyelven nem lehet pózolni, ez nem felvett hang, ez Amade legszemélyesebb hangja és – magatartása. Igen, a költő azonosult a korrallal: a kor dekadens, léha erkölcsét itt Amade természetes mozdulatának érezzük. S ennek az azonosulásnak a tudomásul vétele semmiképpen sem lehet számunkra felemelő.

A Négyesy László által összeállított Amade-versgyűjteményben ez a vers a világi énekek sorában az utolsó előtti helyen áll. S mi hinni szeretnénk, hogy ez valóban a költő utolsó versei közül való. Hogy szerzője nem mindig volt olyan, amilyenek ez a vers festi. Hogy az életrajzából jól ismert objektív körülmények hatására – fokozatosan lett ilyené. S hitünknek megfelelően verselemzéseink sorát nem ezzel a rossz szájját hagyó verssel zárjuk, hanem olyan dallal, amelyet egyszerre érzünk Amadera jellemzőnek, bájosan rokokósnak és időtállóknak, mainak:

Szivem csöngetője . . .

Szivem csöngetője,
Lelkem pengetője
 Kínomat megszánja
 Drága Mazolánnya,
Életemnek fődője,
Ágyom lepedője,
 Karmazsin csizmája,
 Kedves bodzafája,
Pengő sarkantyuja
Tüzeckémet fujja,
 Kesztyűmben öt ujja,
 Alle-, Alleluja!
Gyöngyöm szép pártája
Piros pántlikája,
 Arany hosszú haja,
 Édes hazám fája,
Mézem édes lépe,

Minden szépség képe,
 Mindeneknek szépe,
 Ezrek között épe;
 Szemei ragyognak,
 Mint arany agyagnak,
 Ajaka mint kláris,
 Haja mint vér már is,
 Csücsös két almája,
 Kegyes mellye tája,
 Katonás lépése,
 Gyöngyös egy pár kesse,
 Dereka szép merő,
 Kalapács az verő,
 Tánczos, könnyű, deli,
 Boldog, ki ezt leli!
 Ránczos a szoknyája,
 De nem zubbunkája,
 Gyöngyös, csinos nyaka,
 Csókoló ajaka;
 Minden tekintete,
 Egy ember élete;
 Hajnal mosolygása,
 Ha nevet – nyílása,
 Személye elpirúl,
 Hó az vérrel újúl,
 Ha hallgat, úgy felel,
 Apró falatot nyel –
 Dinom azért dánom,
 Szeretlek, nem bánom,
 Jó kövér szalonnám,
 Éljen szép Ilonkám!

Ebben a „fülsiklándoztató és torokcsattogtató . . . világi éneklésben”⁹ együtt van szinte minden, ami a rokokóból – s nemcsak abból a sajátos közép-európai változatából, amelyet Amade versei képviselnek, hanem az eredeti style rocaille-ból is – átmenthető, aktualizálható. Témája a rokokó központi témája: a szerelem, a női szépség; nem hiányzanak belőle a csiklandós fordulatok, az erotika s a negédes kicsinyítések sem; a korábban csak vallásos témákkal kapcsolatba hozható „alleluja” itt életközelsébe kerül; a képek – mind megannyi bájos minatüfrestmény – erősen díszítő jellegűek, de sohasem öncélúak, nem válnak le a témáról; a mindennapi élet, környezet apró tárgyai – élenkítő alakzatokat (szerkezetisméltéseket, halmozást, ellentéteket, fokozásokat) alkotva – csecsebecsként függenek-vilognak a nő kedves személyén; a páros csöngettyűkként csilingelő párrímek, s a rövid, pergő sorokból áradó capricciós zene szintén díszítő és élenkítő hatású; s az egész verset beszövi az a sokat emlegetett rokokós báj, amely valószínűleg nem köthető egyetlen kifejezési eszközhöz: a felsoroltak együttese adja.

A versboncolás hatásromboló műveletével nem akarom itt az olvasó műélvezetét megzavarni: ez a vers rászolgál, hogy egészében, egyetlen jelenségként próbáljuk felfogni és gyönyörködni benne, s

⁹ Amade László Buzgó szívnek énekes fohászzkodásai (Bécs, 1755) címmel kiadott istenes énekeinek előszavából. Lásd: A magyar irodalom története, Bp. 1965. II., 530.

egyébként is: amit e vers kifejezési eszközeiről külön-külön elmondhatnék, azt – már Amade-verseket elemezve – tulajdonképpen már elmondtam, itt ezeknek a kifejezési eszközöknek éppen az együttélése az érdekes. A vers kapcsán s mintegy e fejezet zárszavaként inkább arról az izgalmas kérdéstről szólok, hogy milyennek látta Amade a magyar rokokó kor nőalakjait, milyen nő-eszmény rajzolódik ki verseiben?

Elemzéseim során többször elmondtam már a köztudottat: Amade kora és a kor művészete szélsőségesen nőközpontú. Soha azelőtt (s azután sem) nő néként a hatalomhoz olyan közel nem állt, mint Mme de Pompadour, soha azelőtt nő festmények, regénynek, versnek nem volt annyiszor hőse, mint a rokokó idején. Hőst mondtam s nem középpontot, mert bizonyos értelemben a nő mindig is középpontja a művészetnek, de hőssé, erővé először a rokokó teszi. Watteau Hajóraszállásáig és Richardson Pamelájáig a művészetben többnyire Éva a bűnös, ő a csábító. A Hajóraszállás női figurái viszont a férfiak invitálására s csak vonakodva indulnak Cytheré szigetére. Pamela meg nemcsak vonakszik, de ellent is áll a bűnös férficsábításnak: hiába a csábító hercegi rangja, a szobalány ereje törhetetlen. A rokokó nagy regényeinek a címe: Pamela, Clarissa, Marianne, Manon Lescaut. S a női nevek azt jelzik, hogy a férfiszereplők itt csak mintegy tanulmányok a női lélek természetrajzához. A rokokó általában többet tud a nőről, mint a férfiről.

Amade ilyen vonatkozásban sem tipikus rokokó alkotó. Az ő versei a látszat ellenére sem a körül udvarolt nőről szólnak, hanem a hódító férfiről, a költőről. A nőről rendszerint csak annyit tudunk meg, hogy „hív”-e vagy „hűtlen”, „állandó”-e vagy „változó”. A férfi (a költő) viszont a nő „állandósága” vagy „változósága” szerint az érzelmek meglehetősen nagy regiszterén játszik, s rajzolja magát többször boldogtalannak (elhagyottnak, magányosnak, nyugtalan, becsapottnak, kesergőnek, indulatosnak, dühöngőnek, dacosnak, szarkasztikusnak stb.), mint boldognak, s teremt ezzel valamiféle furcsa „szentimentalista” rokokót. Így Amade verseiben a nő többnyire eszményített, de nem egyénített lény: a rokokó nő lélektelen sémája. Van azonban a költőnek néhány olyan verse is, amelyben ez a nőszemély ha nem is belsőleg, de legalább külsőleg egyénített, hitelesebb, és sejteni enged, hogy milyen volt a rokokó nő magyar változata s ezen belül, milyen Amade nőeszménye. Ilyen vers tulajdonképpen a már elemzett Már szabadon pártolj . . . , még ilyenebb a szintén „négyarkú”, tehát „csinálmányok” szánt erősen leíró Mint a leesett hó, olyan fehér teste . . . , s ide sorolandó a Szívem csongetője . . . is.

Az első életkép, a cselekvésre (távozásra) ösztökélt nőt látjuk benne, s a költő inkább a helyzetet részletezi, mintsem a figura külső vagy belső tulajdonságait. Csak azt tudjuk meg róla, amivel a férfi vádolja, ismereteink forrása tehát nem objektív. A férfi kíméletlen magatartása érzelmileg a nő oldalára állít bennünket, a helyzetekből reá hulló fény azonban egy kicsit ellenszenvenessé is teszi. Látjuk ugyanis, amint „ezerszer készül” távozni, de apró cselekkel újból és újból kierőszakolja maradása lehetőségét. Ha a férfi vádjának hitelt adhatunk, akkor a „dologban fel nem tört tenyere”, hajlamos viszont a színjátzásra, az alakoskodásra.

A Mint a leesett hó . . . a befejező versszakok tanúsága szerint „nem egyiknek” (s nem egyről) íródott, a költő célja: „Értse rá mindenik, kinek van hív szive”, azaz a vers a „hív szívről” általában kíván szólni. A vers képei azonban kevésbé eredetiek, úgy tűnik, Amade Gyöngyösitől a versformával együtt képeket is átvett:

Elefánt csontjához hasonlít a nyaka:
India írgyili, hogy ide szakada;
Bíbor piros kláris hasadott ajaka;
Hol ennek személye fénylik, nincs éjszaka.

Az ilyen leírásokból inkább a nagy előd barokk szépségideálját, a Zrínyi Ilonákat ismerjük meg, s nem a rokokó kor nőtipusát. Van azonban a versben néhány olyan leírás is, amelyet már nehezen lehetne Gyöngyösi Zrínyi Ilonájára alkalmazni. A strófák sorrendje szerint:

Mindene csak kicsiny, kicsinyek kezei

Ehhez ő szemérmes alázatossága,
Sokféle virtusok temérdek soksága!

Csodálatra méltó hosszu s ritka haja
Rajta a sok szívnek, mint méheknek raja.

Ahhoz deli módos, tánczos frissége,
És mintha nem volna, olyan csöndessége.

Csak summa summarum: csinos, rendes, deli

Minden kérdéseket okosan feleli,

Nem kétséges, hogy ezek támasztott igények. A befejező strófában ugyan az általánosítás szándékának megfogalmazása mellett olyasmit is olvasunk, hogy „Mégis írtam eztet egynek, de nincs neve”, de ha létezett is ilyen konkrét „egy”, a barokkból átvett képek s az egyértelműen eszményi elvárások tömege eszményíti, tipizálja. Ha tehát a Már szabadon pártoljban Amade a magyar rokokó nőnek azt a típusát teremti meg, amely neki ellenszenves, akkor a Mint a leesett hóból azt tudjuk meg, hogy milyennek *szerezné látni* barátinőjét. S ha e két vers mellé harmadiknak, mintegy „szintézisnek” A Szivem csöngetőjét tesszük, akkor olyan alapon tehetjük, hogy az első vers elutasító magatartása s a második vágyakozó elvárásai után ez a harmadik a beteljesülés, az elvárások megtestesülése. Ebben a versben frissen, elevenen, életszerűen: *mozgásban* látjuk viszont a Mint a leesett hóban megrajzolt típust. S nemcsak azért, mert a jelzők helyett itt egyszerűen az igéké a főszerep, hogy a megrajzolt nő körül minden „cseng” „peng”, hogy önmaga „tűzecske fű”, „kesztyűben öt ujj”, „szemei ragyognak”, „katonásan lép”, „táncol”, „csókol”, „mosolyog”, „nevet”, „elpirul”, „Ha hallgat, úgy felel./Apró falatot nyel”, hanem azért is, mert a szemlélődő alexandrinusok lassú mozgását a szopora rímelésű páros hatosok tánca váltja fel. S a „karmazsin csizma”, a „kedves bodzafa”, a „pengő sarkantyú”, a „kesztyűs öt ujj”, a „gyöngyöm szép párta”, a „piros pántlika”, az „arany hosszu haj”, a „csücsös két alma”, a „tánczos, katonás lépés”, a „rancos szoknya”, a feszülő „zubbonka”, a beszédes hallgatás, az „apró falatok” annyira elevenné, egyszerűvé, konkrétá teszik a leírt nőt, hogy itt szó sem lehet vágyképről: ez a rokokó nő akkor is él, ha teljesen Amade leleménye (persze a valószínűbb az, hogy távolról sem lelemény). Él és pikáns eleganciájával, kecses mozdulataival, táncos kedvével oda kívánczik a Comedia Dell'Arte tizenhat porcelán figurája közé tizenhetediknek. (Időben is egykorú velük!) A magyar rokokó képviselőjében.

Mert hiába van már „kesztyűben öt ujj”, hiába a kerti enygeléseket idéző „kedves bodzafa”, viseletében és viselkedésében még mindig sok, ami a magyar földhöz s a hagyományos asszonyképhez köti. A viselet magyaros motívumai annyira nyilvánvalóak, hogy nem tartom szükségesnek az elemzésüket, a viselkedés néhány hazai elemére azonban, azt hiszem, szükséges felhívni a figyelmet.

Nem kétséges, hogy Watteau krinolinok, tornyos hajú hölgyei vagy Boucher egészen Mme de Pompadour módjára kacérkodó nimfái mellett zavaróan hatna a háztartás bármilyen kelléke, de a magyar rokokó még nem lát ellentmondást az előkelő magatartás és a háziasság között. Hallenbach Károlyné 1763-ban, német nyelven megjelenő erkölcsstana a nemes családok lánygyermekéi számára is

fontosnak tartja – az úri viselkedés mellett – a háziasságra való nevelést. S nem kevésbé a pallérozott magyar nyelv ismeretét. Nem tudhatjuk, ismerte-e Amade Hallenbachné munkáját, de szívének kedves nőalakjai kicsit mintha Hallenbachné maximái szerint viselkednének. Erre utal a Már szabadon pártolj . . . megrovó kitétele: „Ugyis a dologban fel nem tör tenyered”, erre a Mint leesett hó . . . „sokféle virtusok”-ja, valamint a „Múzsáknak beszéde nyelvének szólása” és a „Minden kérdéseket okosan feleli” sorok.

De van Amade nő-képének egy másik olyan vonása is, amely nem illene a francia rokokó festményekre. A Mint leesett hóban így festi kedvese kebleit:

Mint galambok fészke, olyan melle tája,
Cirkalommal megmért azok karimája,
Mint olaszországi citromok formája;
Boldog az, ezekkel a kit szoptat szája!

A rokokó költők a női mell láttán általában nem a csecsemőszoptatásra gondolnak. S az ilyen sorok társaságában a „Mindene gömbölyű, mint muskotály alma” szerű sorok is inkább a családi idill derűjére utalnak, mintsem a rokokó öncélú erotikájára. Semmi kétség: Amade a nőben – nem első fokon ugyan –, de az anyát is kereste.

Csak így érthető meg a rokokó hűtlenség-kultusza közepett az a szinte már monomániákus hűségkeresés, amellyel Amade a nőhöz közeledik:

Csodálatra méltó hosszú s ritka haja
Rajta a sok szívnek, mint méheknek raja.

De:

Egyetlen egy szívét bár ezer kisértse,

Igaz uton járjon s lépését ne vétse.

Amade nincs ellene az enyelgésnek, a rokokó társalgásnak, a rokokó életmódnak, de azon belül feltétlen hűséget követel. S itt megint az eszköz és cél ellentétbe kerülnek egymással. Mert hogyan is lehetne rokokó erkölccsel hűséget megőrizni! A rokokó szerelem és a hűség: vagyon és mennyország, teve és túfok.

Ezek voltak hát Amade azon rokokó értékei, amelyek irodalmunk rokokó szakaszán belül is előkelő helyet biztosítanak számára. De az elmondottakhoz azt is hozzá kell tennünk, hogy kevés az olyan Amade-vers, – vagy legalábbis nem olyan sok, mint ahogy az Amade irodalomtörténeti besorolása alapján gondolnánk –, amely tisztán rokokó műnek s ugyanakkor értéknek is tekinthető. Szinte minden Amade-dalt rokokóssá tesz a külső forma, elsősorban a verselés bravúrja s a gáláns költészet frazeológiája, de ez nem téveszthet meg bennünket. Ahol ugyanis ezek a kifejezési eszközök funkciótlanok, öncélúak, nem szervesülnek a mondanivalóval, mozgásuk „önmozgás” – s Amade költészetében sajnos az ilyen helyek a gyakoribbak –, ott hiába keresünk rokokó vagy bármilyen néven nevezendő értéket is.

Amade minden rokokó és egyéb értékeivel együtt is csak előd, ős. Kezdődik vele valami, de az a valami nem benne teljesedik ki, hanem a tőle fél évszázaddal fiatalabbakban. Akkor, amikor a rokokó elveszti eredeti világnézeti tartalmát, s polgári származású művelői (Csokonai) kezén már nem az unatkozó főúr önkifejezése, hanem egyfajta kisrealizmus s a vigasztalan élethelyzeteket derűbe oldó

optimizmus eszköze. Akkor, amikor a szerelmi líra – amely az ő korában egy kicsit még mindig eretnekségnek számított – Csokonainak és Kisfaludynak köszönhetően teljes polgárjogot nyert a költészetünkben, s jelszó lett az ő verseiben még kuriózumnak számító népiesség és szentimentalizmus is.

Amade nem nagy költő, de nem nagy a kor sem, amelyben él: mikor születik, a nagy földcsuszamlások, a függetlenségi harcok, az ellenreformáció világnézeti küzdelmei lassan befejeződnek, élete vége felé meg a felvilágosodás bibliájának, az Enciklopédiának még csak az első kötetei vannak a könyvesboltokban. S a két nagy kor közötti légüres tér nem kedvezett különösebben az irodalomnak. A magyar nyelvű világirodalmi antológiákban az Amadetól nagyobb rokokó költők verseit is hiába keressük. A rokokó kor költészete még csúcsaiban sem volt markánsan fejlődésformáló erő. Ebben a korban tehát még az elődszerep is nagy érdem.

Tözsér Árpád

LES MOUVEMENTS DU VERS ROCOCO

(Sur les poèmes de László Amade)

La figure la plus connue de la poésie du rococo hongrois, László Amade est en réalité, d'après son talent, un poète médiocre. Mais ses poèmes contiennent quelques apports qui élèvent le poète, malgré toute sa médiocrité, au rang des initiateurs, des pionniers. Par exemple:

1. Ses poèmes peuvent être considérées comme les premiers essais modernistes de la poésie hongroise. Et ils le sont non pas au sens du surréalisme qui fait partir le poème du côté de la "surréalité" au lieu de celui de la "réalité", mais ils le sont au sens de Mallarmé qui met la cohésion de la langue au dessus de la cohésion de toute réalité, de quelque nom qu'on le désigne, et s'il écrit un poème, il ne part pas *vers le poème*, mais *du poème*. De cette sorte, pour Amade c'est l'élément sonore, la musique du texte qui est l'élément le plus important et qui construit la structure du vers.

2. Et Amade est un pionnier dans un autre sens même. Il mélange le rococo, l'expression de soi de l'aristocratie se divertissante, conformément à sa structure contradictoire, d'une part avec des couleurs plus mornes, plus sentimentales, d'autre part il le folklorise pour ainsi dire, et par cela – et avec beaucoup de menues caractéristiques amadéiennes encore, – il l'approche au réalisme.

Conformément à cette articulation, dans l'étude, l'auteur analyse dans deux chapitres les problèmes des innovations prosodiques de László Amade. Dans le premier, il s'occupe des jeux purement rococos, des vers d'une musicalité sans fonction, dans le second – des poèmes rococos ayant un caractère réaliste.

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS KÖZÖNSÉGE (1845–1848)

A szervezeti élet új forrásai

Legértékesebb színházi forrásgyűjteményeink egyike, a Nemzeti Színház levéltára 1945-ben nagyrészt elpusztult. Csak azokat az ismertetéseket és közléseket ismerjük, amelyek anyagáról ennél korábban jelentek meg; közülük a legfontosabb Pukánszkyne Kádár Jolán kötetes iratkiadása.¹ Az évek során azonban kiderült, hogy a források egy része – különböző okokból – fővárosi közgyűjtemények állományába került, és így fennmaradt. A szabadságharcot közvetlen megelőző évekből megvan az igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, a pénztári főkönyvek és a pénzszedői naplók sorozata.² E komplex forrásokat most abból a szempontból hasznosítjuk, hogy három évad alatt, az akkori szezonkezdés szerint 1845. április 1. és 1848. március 31. között felvázoljuk a Nemzeti Színház közönségtörténetét. E dolgozattal folytatni kívánjuk azt a munkát, amellyel a régi magyar színház közönségtörténetének egyes szakaszait tártuk fel.³

A sok sikert, eredményt elért bérlelő-igazgató, Bartay Endre anyagi csődje után az új igazgatóság évad közben, 1845. január 24-én tartotta első ülését, amelyet azután 1848. december 12-ig további 140 követett. Ráday Gedeon, „az országgyűlés kinevezte országos főigazgató” az 1844. november 11-i törvényjavaslat értelmében már Bartaynak fölöttese volt, mostantól az igazgatói jogkör teljességét gyakorolta, de – „minden tekintélyes színházak példája szerint”, azaz a szakosodott színházi üzem követelményének megfelelően – munkájában az igazgatósági ülésekre meghívtak testülete támogatta mint tanácsadó szerv. Ennek tagjai voltak a rendezők (Egressy Gábor, Lendvay Márton, Fánccs Lajos, Szentpétery Zsigmond), a karmester (Erkel Ferenc), az irodafőnök (László József) és a színház titkára (Szigligeti Ede); utóbbi egyben az ülések jegyzője. A testületben 1847-ig nem történt változás, ekkor azonban – a Nemzeti Színház belsejében támadó vita hatására – részleges átszervezés történt, amely Bajza József aligazgatói megbízásával (1847. október 1.), illetve az általa végrehajtott rendelkezésekkel fejeződött be.⁴

¹ Az ismertető cikkeket felsorolja KOKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*, Bp. 1975. 235. PUKÁNSZKYNE munkája *A Nemzeti Színház százéves története* II. köteteként jelent meg: *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, Bp. 1938. Feldolgozandó forrásaink közül az igazgatósági jegyzőkönyvek egy tételét közölte itt, a rendezői ügykör-jegyzéket 1847. február 25-ről: II. 195–197.

² Az OSZK Színháztörténeti Tárában vannak az igazgatósági ülések jegyzőkönyvei (1845–1847). A pénzszedői napló 1848. évi kötete a Magyar Színházi Intézet kéziratárában található: 55. 2364. 1/VI. d. A Nemzeti Színház összesítő főkönyvei (1845–1848) a Szabó Ervin Könyvtár központjának Budapest-gyűjteményében lelhetők fel: Bf 0910/292/1–3. k.

³ Az *első magyar hívatásos színtársulat társadalmi kancsolatairól*, Száz. 1974. 423–435.; *A budai Várszínház bérletes közönsége (1834–1835)*, *ItK* 1977. 362–369.; *A radikális színnázprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840)*, *It* 1976/1. 165–181. Az utóbbi tanulmány egy tollhíbját itt javítottuk: az összesítő táblázatokban közölt „ülőhelyfajták” helyett „helyfajták” értendő, tehát az állóhelyek is.

⁴ 1847. január 5. (67. ülés) óta volt igazgatósági tag Wolf Károly tenorista. Bajza intézkedéseként Fánccs elvesztette előbb igazgatósági ügyvivői szerepkörét, utóbb operarendezői feladatkörét is át

A Nemzeti Színház igazgatása ezidőtájt a liberális reformellenzék kezében volt. A színház baráti köréből nőtt ki a Nemzeti Kör, ennek kettéválása után a Pesti Kör elnöke éppen Ráday lett, és mindkét egyesület választmányában találkozunk a színház vezető művészeivel, hogy azután a teljes igazgatóság jelen legyen 1847-ben az egységes Ellenzéki Körben.⁵ Indokolt tehát, hogy a Nemzeti Színház 1845 és 1848 közötti közönség-viszonyait, mint a liberális színházpolitika gyakorlati megvalósítását elemezzük, amelynek céljait már az XLI/1836. tc. megfogalmazta: a játékszín eszköz „a nemzeti kifejlődésre, a nyelv pallérozásának előmozdítására és az erkölcsiség ez által is bővebb kimivéltésére.”

A színház befogadóképessége

Megállapításához – a fentebb említettekén kívül is – több forrással rendelkezünk:

– Montini L. F. alább datálандó metszetével („*Nemzeti Színház Pest, A' nézőhely tér-rajza'*”),

– Rohn Alajos rajzával a nézőtérrel, amely a Pesti Divatlap 1846. július 4-i számának volt a műmelléklete,⁶

– a korabeli sajtó adataival; a divatlapok ugyanis rendszeresen hírt adtak a színházban történt átépítésekről. Bár forrásaink olykor más elnevezésekkel vagy számozással élnek, alapos vizsgálattal látszólagos ellentmondásai feloldhatók.

A régi Nemzeti Színház nézőtere – Báthory Istvánnak az épület bontásakor közölt adatai szerint⁷ – 19,90 m széles, 21,56 m hosszú és 14 m magas volt. A földszinten zártzések helyezkedtek el, mögöttük padok és állóhelyek voltak. A földszintet páholysor övezte, az I. emeleten kizárólag ezek voltak, a II. emeleten a páholysor közepén zártzések, padok és állóhelyek szakították meg, míg a III. emelet adott helyet a karzatnak. E tagolás megtartásával Ráday folytatta Bartay törekvését, hogy a színházat kényelmesebbé és szebbé tegye. A munkálatok zömére általában az új évad kezdete (április 1.) táján vagy a nagyhét szünnapjai alatt került sor. A vizsgált három évadban Ráday az alábbi átalakításokat végeztette el:

– 1845. április 1-re felújította a földszinti zártzégeket és „hogy a földszinti állóhelyen többen férjenek el, egy a padok közül elvették s egy padból zártzégeket csináltak . . .” (Pesti Divatlap 1845. március 16.) A földszinti zártzések száma Montini alaprajzán 291, mögöttük két pad látható, amelyen további 10–10 néző ülhetett.

– 1845 júniusában a Pesti Divatlap arról tudósított, hogy a földszinten a két nézőtéri bejárat között lévő, „a casinópáholly alatt gubbaszkodó azon néhány zártzékot, mellynek közönségünk eddiglen igen kevés hasznát vevé, páholylýá fogják átalakítani.” (június 26.) A pénztárkönyvekben A,

kellett adnia Szerdahelyi Józsefnek, aki az 1847. október 21-i, 91. ülésen olvasható először a rendezők sorában, de már október 14–15-én, a 90. ülésen résztvett, mint meghívott. Az utóbbi időponttól új név Csepregi Lajos ügyelőé. Fánccy – némi duzzogás után – mint igazgatósági tag 1847. december 9-től (97. ülés) ismét résztvett a tanácskozásokon. Itt jegyezzük meg, hogy Bajza hivatalba lépéséig Ráday csaknem valamennyi ülésen (számszerint 80-on) résztvett, így nem látszik megalapozottnak Pukánszky véleménye Ráday „félvállról vett igazgatásáról.” (*A Nemzeti Színház százéves története*, Bp. 1940. I. 75.)

⁵DEZSÉNYI Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban*, ItK 1953. 163–204.

⁶Montini rajzát reprodukálva l. a *Budapesti Enciklopédiában*, Bp. 1970. 204.- mérete miatt azonban részletei alig kivehetőek. Eredetije a Budapesti Történelmi Múzeum metszettárában. A nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet dr. Tókei Ferencnének és Bakos Ágnesnek, a BTM munkatársainak. Rohn Alajos metszete utójára: *A Nemzeti Színház*, szerk. SZÉKELY György, Bp. 1965. 32.

⁷Báthory István könyvéből (*A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története*, Bp. 1914.) persze, csak óvatosan lehet visszakövetkeztetni; két bontási felvétele, a 28. és 29. ábra azonban valamelyes képet ad a nézőtér építészeitől megvalósításáról.

B, C, D betűjellel feltüntetett páholyok július 1-től fogadtak nézőket, Montini alaprajzán 9–12. számmal jelölve találjuk meg őket.

– 1846 áprilisára „a mostani szűk zártzések helyett egészen újak, szélesbek, s igen jól párnáztak fognak lerakadni a nagyhét alatt, s a hátulsó páholyok elé kényelmes támlás karszékek fognak helyeztetni.” (Pesti Divatlap 1846. március 12.) Minthogy Montini alaprajzán a négy földszinti páholy már igen, a 12 támlásszék azonban még nem szerepel, a metszet az 1845. július 1. és 1846. április 1. közötti állapotot mutatja, míg Rohn rajza (a támlásszékek jól kivethető jelölésével) az 1846 tavasznyári helyzetet ábrázolja. Ugyancsak 1846 tavaszán újjátta fel Ráday a II. emelet valamennyi helyosztályát, tetemes ráfordítással. Montini alaprajzán 66 II. emeleti zártzékét látunk és mögöttük 2 padot 5–5 néző számára.

– 1847 áprilisában „a második emelet két igen kényelmes páholylyal szaporítottott, s ugyszinte a második emeleti ujtott zártzések és állóhelyek most már úgy rendezvék, hogy még a leghátul ülő, s álló is kényelmesen láthat a szinpadra, mig eddig az ellenkező sok panaszra adott alkalmat.” (Pesti Divatlap 1847. április 11.) 1846, 1847 és 1848 tavaszán a színház udvarán parkosítás folyt, 1846-ban pedig a szinpadot is felújították.

A befogadóképességet csökkentő szépészeti tendenciáról a számszerű adatokra térve, ezeket a következő összehasonlító táblázatba rendezhetjük:

	Pénzszedői napló 1844, bérletszűnetre kiadott maximum	Adatok Montini rajzán 1845–46	Pénzszedői napló 1848, bérletszűnetre kiadott maximum
Földszint	900	–	700
Fsz. zártzék	200	291	155
II. emelet	250	–	150
Katonai	20	–	60
II. em. zártzék	76	66	66
Karzat	700	–	700
Támlásszék	–	–	12
	2146	így lenne: 2227	1843

A páholyok befogadóképessége a következőképpen alakult. Szegner György kárpitos 1837-ben az új színházépületre így adott számlát: „Bőr székek száma, a páholyokat mind 3 sorban vizsgálván egyenként, 160 száz hatvanra megyen . . .” Ez a minimális adatunk a páholyülések számáról. Egy 1840 januári páholybérleői kimutatásból megtudjuk, hogy a földszinten 16, az I. emeleten 19 páholy volt bérelhető (ezek voltak az ún. elsőrangúak), míg a II. emeleti, ún. másodrangú páholyok száma 12 volt – összesen: 47.⁸ Mindez egybevág Vahot Imre cikkével a Regélő Pesti Divatlap 1842. augusztus 7-i számában, ahol így füstölgött: „Száz ember Nemzeti Színházunkban, mely több mint 2000 látogató számára építettett!” Ugyanitt a páholyok számát 74-re tette, de ez kétségekívül sajtóhiba, 47 helyett. A páholyokat négyszemélyesnek számolva, befogadóképességük 1845-ig 188 fő lehetett, ami a színház teljes nézőterét 2334 személyesre növeli. Ráday alatt – mint láttuk – 1845-ben 4, 1847-ben pedig 2 páholylyal szaporodott a színház, ami a bérletszűnetben kiadott jegyek számához hozzáadva, 1848-ban 2055 főt ad. (Összehasonlításul: az 1812-ben megnyitott és 1847-ben leégett Pesti Német Színház 3200 nézőt fogadhatott be.) Ezenkívül volt egy nádori páholy (az I. emeleti jobb proscénium), amely azonban csaknem mindig üresen maradt.

⁸Pest megye Levéltára, IV. 3-c/V. 54. Számvevői tudósítások 1833–1845. és Pest vármegye színészeti választmányának iratai, 1. doboz.

Ezt az állapotot tükrözi 1845–46-ban (földszint – 20, I. emelet – 19 + nádori, II. emelet – 12 páholy) Montini metszete – azzal a különbséggel, hogy a páholyok egy részét nagyobb befogadóképességűnek ábrázolja, és ezeket két számmal jelöli. A rajzon ilyen az I. emeleti jobb proscéniumpáholy (a nádori), míg az I. emeleti bal proscéniumpáholyban válaszfalat jelöl. Rohn Alajos rajzával egybevetve, Montini elrajzolása javítható, és az írásos adatokkal egybevetve a páholyok száma szintenként a fentebb megadott módon alakul, s csak az üresnek rajzolt nádori páholy, valamint a Casinóé tűnik kettősnek. A nádori páholyt szintén kettősnek mutatja egy, a nézőtérrel 1855-ben készült kép; a fölötté lévő, II. emeleti jobb proscéniumpáholy azonban (ugyancsak Montini rajzával ellentétben) osztott.⁹

A befogadóképességet is módosító építkezések már jól mutatják a színházvezetés alapvető dilemmáját, egyensúly-tartási törekvéseit a minél nagyobb bevétel gyakorlati és a liberális színházpolitika elvi céljai között. Ráday megnövelte a páholyok számát, amelyeknek béreltdíjai a színházi költségvetés biztos támaszát adták. Kényelmesebbé tette a közepes árú helyeket, számuk csökkentése árán is; nem változtatta viszont a legolcsóbb, és nem béreltehető karzat befogadóképességét, amelynek részaránya így a nézőtéren megnőtt. Ugyanezt tapasztaljuk, ha a helyárak alakulását vizsgáljuk.

Helyárak és közönség

A Regélő Pesti Divatlap – 1843. március 30-i számában – elégedetten állapíthatta meg béreltezésre buzdítva, hogy a Nemzeti Színház ugyanannyi béreltes előadást nyújt nézőinek, mint a Pesti Német Színház, de csaknem fele áron. Ráday igazgatása azonban gazdasági szempontból igen kedvezőtlen időszakra esett, amikor a sorozatos rossz termés éhínséghez is vezetett. A gazdasági kényszerítés hatása alól a színház sem vonhatta ki magát, az igazgatóság azonban igyekezett az árakat taktikusan növelni. 1845 áprilisában, amikor első teljes évadját kezdte, megerősítette Bartaynak szezon közben, 1844 októberében hozott áremelését a páholyokban; leszögezte továbbá, hogy azokat „évnegyedre s hónapra bérleni nem lehet”, és megszigorította a béreltfizetés rendjét. Csak az éves páholybérlőktől fogadott el fizetést két részletben – azt is előre –, az összes többi béreltehető helyosztályon azonnali készpénzfizetést kívánt. A béreltekből származó bevételek jobb tervezhetőségét célozta az is, hogy 1846. április 1-től valamennyi helyosztályon megszűnt a havi bérlés váltása. A lecsökkent számú II. emeleti helyeket szintén kivonták a bérlézés alól.

1846. április 1-től a napi bemenet árai emelkedtek három helyosztályon, progresszíven. A páholyokban 25%-os, a földszinti zártszékeken és a nem béreltehető karzaton 11%-os volt az emelés. Így megnőtt a legdrágább és a legolcsóbb hely közötti szorzószám: 33,3-ről 37,5-re. 1847-ben azután Ráday már február 20-án közzétette az Életképekben, a színház közlönyében az új árakat, amelyek bérlésben és napi vásárlásban is emelkedtek. Indokolásul a színházépületen végzett javításokat-fejlesztéseket, a társulat létszámának gyarapodását és a szcenikára fordított összegek növekedését említette. A napi jegyvétel során ezúttal a legdrágább (páholyok, támlásszékek) és a legolcsóbb helyosztályok (karzat) nem változtak, míg a többi, amelyek előző évben kimaradtak, egységesen 25%-kal emelkedett. A bérlétek ugyanakkor minden helyosztályon nőttek, 11–43%-kal.¹⁰ A helyárak ezzel a

⁹ Az 1855-ös helyzetet ábrázoló rajz RÉDEY Tivadarnál: *A Nemzeti Színház története*, Bp. 1937. a 256. utáni képmellékleten. A jobboldali páholy sorokat ábrázoló metszet egyébként pontosan megegyezik Rohn rajzával és – az egyetlen vitatott pontot kivéve – Montiniéval is.

¹⁰ A helyárak alakulását a következőkben összegezzük. A költségeket és bevételeket az 1845–46-os évadban váltóforintban, a továbbiakban pengőforintban számolták; mi váltóforintra egységesítettük. Egy pengőforint = 2,5 váltóforint.

Földszint és I. emeleti páholy évre: 1000 vft (1844/45), 1250 vft (1845–1848); félévre 550 ft (1844. szeptember 30-ig), 750 Ft (1844. október 1.–1848), „évnegyedre s hónapra bérleni nem lehet”

színház fennállása óta csúcsot értek el, amihez nyilván hozzájárult, hogy 1847 februárjában leégett a Német Színház, amelynek versenye ezzel megszűnt: Rádayék monopolhelyzetbe kerültek, és új közönségre is számíthattak. Noha az 1846 áprilisi napi áremelés valóban megemelte a bérletváltási kedvet, sem ez, sem az 1847. évi teljes áremelés nem szüntethette meg a színház anyagi nehézségeit. Ráday évi 16 000 pengőforint (= 40 000 váltóforint) országos támogatást kapott – Bartay 12 000 forintjával szemben –, de ez is kevésnek bizonyult. Azokban a hónapokban, amikor éves, féléves vagy évnegyedes bérletösszegek nem érkeztek, a színház általában veszteséges volt, és a pénztármaradványból fedezték a kiadásokat. Ilyen volt 1846 júliusa, augusztusa, szeptembere, novembere, decembere, 1847 márciusa, májusa, júniusa és júliusa.

A Nemzeti Színház esetében tehát önellátásról (akár a színház más korszakaiban) nem beszélhetünk, de a viszonylagos önellátásra való tendencia kétségtelen. Több sikert könyvelhetett el a színházvezetés a liberális elvek közönséggpolitikában történő megvalósítása terén.

A színház törzközönsége: szabadjegyesek és bérletesek

Néhány nappal Bartay bukása előtt, 1845. január 7-i számában a Honderű – miközben leszögezte, hogy a Nemzeti Színházba járás „mármár” divattá kezd válni” – akaratlanul is megvonta a bérlőigazgató mérlegét: a német színészet hanyatlásával javuló igazgatás, eredeti műsor és színészi ügybuzgalom állt szemben, amihez a két város általános magyarosodása adott hátteret. 1846 végén már arról cikkezett Vas Andor (= Hazucha Ferenc) az Életképekben, hogy át kellene venni a helyszűke miatt Pest város nagy német színházát: *Helyet kérünk a magyar színészetnek!*, 1846. november 21., december 5. és 19. 1846-ban a sajtóban, elsősorban a színház közlönyévé előlépett Életképekben, valóban megszaporodtak a zsúfoltságról panaszkodó híradások. Ennek látszólag ellene szól Fáy András véleménye: „... habár jobban kezdenek is menni dolgaink, ritkán töltjük meg olly igen a színházat, hogy többen ne férnénk el benne.” A paradoxon a pénzszedői naplók ismeretében oldható fel. Egyetlen előadást nem ismerünk, amikor a zsúfoltság a nézőtér egészére érvényes. Egy-egy vagy akár több helyosztályon azonban gyakorta kifogyott az összes kiadott jegy. Ugyanezt mutatja a szabadjegyesekkel való ismételt és kényszerű foglalkozás: 19 alkalommal tértek vissza erre az igazgatósági üléseken.

II. emeleti páholy évre: 900 ft (1845–1847), 1000 ft (1847–48); félévre 500 ft (1845–1847), 600 ft (1847–1848). 1847. április 1-től a páholytulajdonosok a bérlétszűnetes előadásokra megváltást fizethettek előre: a földszinti és I. emeleti páholyokra 500 ft-ot (évre) vagy 300 ft-ot (félévre); a második emeletiekre 400 ft-ot (évre) vagy 250 ft-ot (félévre).

Földszinti zártszék évre: 140 ft (1844–1847), 200 ft (1847–48); félévre 75 ft (1844–1847), 120 ft (1847–48); negyedévre 45 ft (1844–1847), 75 ft (1847–48); hónapra 17 ft 30 kr. (1844–1846)

II. emeleti zártszék évre: 8 ft, félévre 48 ft, negyedévre 28 ft, hónapra 12 ft 30 kr. (1844–1846)

Földszint évre: 84 ft (1844–1847), 100 ft (1847–48); félévre 48 ft (1844–1847), 60 ft (1847–48); negyedévre 28 ft (1844–1847), 37 ft 30 kr. (1847–48); hónapra 12 ft 30 kr. (1844–1846)

II. emelet évre 60 ft, félévre 35 ft, negyedévre 20 ft, hónapra 8 ft (1844–1846)

Támlás karszék évre 400 ft (1845–48); félévre 200 ft (1846. okt. 1–1847), 240 ft (1847–48); negyedévre 125 ft (1846. július 1.–1847), 150 vft (1847–48)

A napi helyárak alakulása, szintén váltóforintban:

Földszinti és I. emeleti páholy 10 ft (1844–1846), 12 ft 30 kr. (1846–1848),

II. emeleti páholy 8 ft (1844–1846), 10 ft (1846–1848)

Támlás karszék 3 ft 20 kr. (1846–1848)

Földszinti zártszék 1 ft 30 kr. (1844–1846), 1ft 40 kr. (1846–1847), 2 ft 5 kr. (1847–48)

Földszint és II. emeleti zártszék: 1 ft (1844–1847), 1 ft 15 kr. (1847–48)

II. emelet: 40 kr. (1844–1847), 50 kr. (1847–48)

Karzat: 18 kr. (1844–1846), 20 kr. (1846–1848)

1845. március 28-án, a 12. igazgatósági ülésen szabályozták az állandó szabadjegyek kérdését. Nyolc pesti-budai magyar és németnyelvű újság szerkesztője kapott ilyen kedvezményt: Budapesti Híradó, Der Ungar, Pesti Hírlap, Jelenkor, Pesti Divatlap, Honderű, Életképek, Nemzeti Újság (közülük az utóbbi később lemondta földszinti zártzékét).

Vonatkozóan új Petőfi-adatunk is van. Úgy tűnik, az előző, 1844–45-ös évadban, amikor a költő Vahot Pesti Divatlapjának segédszerkesztője volt, a kedvezmény szélesebb körben létezett; Pálffy Albert *A szerkesztősegéd* c. tárcájában (Életképek 1844. szeptember 8.) még ezt írta: „... mindnyájan rendes és szabadjegyes színházi referensek.” A Pesti Divatlap most az igazgatóságtól előbb egy földszinti zártzékét és egy földszinti helyet, utóbb (április 5-től) két földszinti zártzékét kapott. Petőfi utóda a lapnál, Kolmár József szintén folyamodott szabadjegyéért (18. ülés, 229. napirendi pont, 1845. május 24.): „*Kolmár* a pesti divatlap segédszerkesztője, állítása szerint mint Petőfi utódja s hébehába kritikus szabad bemenetért eszedezik. Megadatik.” Az adat két szempontból érdekes. Egyrészt visszamenőleges hatállyal igazolja Pálffy jellemzését is, idevonva Egressy Ákos emlékezését és Fekete Sándor következtetéseit: Petőfi segédszerkesztőként több színházi próhír, jegyzet szerzője lehetett a lapnál.¹¹ Másrészt utal Rádayék szigorúbb szabadjegyes gyakorlatára. Az igazgatóság elvi álláspontját akkor fogalmazták meg, amikor Szabó Károly, az ideiglenesen távollévő Kolmár helyettese földszinti jegyet kért és elutasították: „A segédszerkesztőknek általában jegy nem adatik.” (21. ülés, 253. napirendi pont, 1845. július 2.) A hazatért Kolmár viszont – megint csak egyedi elbírálás alapján – november 29-én visszakapta szabadjegyét.

Az állandó szabadjegyesek között találjuk még a színház orvosait, nyelvtanárát, színész-rokonokat, Pest vármegye és Pest város képviselőit. Összesen 31 földszinti zártzékét, 28 földszinti helyet és 2 II. emeleti zártzékét adtak ki nekik – azzal a megkötéssel, hogy amíg „a szerkesztőké, orvosoké, és színházhoz tartozó személyeké bérletszűnéskor is, a többiek csupán bérfolyamban; de csupán az illető által használhatók...” A kérelmek újabb állandó szabadjegyek iránt folyvást érkeztek, és az 1845–46-os évadban további két földszinti zártzékét, öt földszinti helyet, egy II. emeleti helyet adtak ki. A kérelmezők közül a legérdekesebb személy Karl Katzianer volt, a pesti születésű és pályáját itt kezdett német színész, a hannoveri színház nyugdíjasa, aki a magyar színészek egyik példaképe volt a korábbi évtizedekben. Ez összesen 69 férőhely, amihez még egy tétel járul; a szegényebb sorsú drámaíróké, akik tanulás céljából első bemutatkozásuk, „darabjaik adatása után egy évre, földszinti szabad bemenetet fognak kapni.” (40. ülés, 389. napirendi pont, 1846. január 8.) Nem lehettek sokan, hiszen a fiatal és színpadra törekvő írók a szerkesztői szabadjegyekkel, kedvezményezett tisztviselőként, páholyvendégként és más módon is színházba juthattak.

A vezető színésznők három másodrangú páholyt kaptak (36. 46. 47. sz.), a kevésbé nevesek három földszinti zártzékét; „a színészek és magánénekesek földszintre jarnak; azonban az előbbkelők, ha üres második emeleti páholy lesz, használhatják. – A karszemélyzet tagjai a más. emeletre járnak.” Az intézkedés demokratikus volt, nem tett kivételt az igazgatósági testület művészszerzővel sem. Jelenlétük az egyes előadások nézői között természetesen mindig színpadi elfoglaltságuktól függött.

A visszaélések miatt 1845. április 5-én (13. ülés, 189. napirendi pont) a napi szabadjegyek használatát is szabályozták. Átutazó vagy ideiglenesen tartózkodó művészeknek vagy színészeknek járt, továbbá a tagok vidéki rokonainak (legfeljebb három egymásutáni napon) és a vezető színészek cselédeinek, munkaadóik játékestéin. Ez utóbbiak a karzatra mehettek, a színpadi tánciskola növendékei pedig a II. emeletre, ahová szüleik és rokonaik is ingyen léphettek, ha a gyermek színpadon szerepelt. A rendelkezést – az általános helyár-emelés tapasztalatainak birtokában – 1847. október 28-án változatlan szöveggel megismételték (92. ülés, 902. pont), egyúttal 24-ben maximálták a napi szabadjegyek számát. Fél órát tartózkodhattak a nézőtérén, a tanulói jelenlét ellenőrzése céljából, az

¹¹EGRESSY Ákos: *Petőfi Sándor életéből*, Bp. 1909. 13. és FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő*, Bp. 1958. 21., 44.

iskolai gondnokok; ők is igyekeztek feladatukat szabadjegyes szórakozássá fejleszteni, amiért is Jedlik Ányos bölcsész-dékánnak ment átírat: 98. ülés, 922. pont, 1847. december 31.

A 92. ülésen tértek vissza a színészi szabadjegyek kérdésére is, miután egy évvel korábban – 1846 novemberében – az Életképek már visszautasította a Budapesti Híradó vádját, hogy ők okozták a helyszűkét a színházban. A vezető színésznők változatlanul 3 páholyt (36. 43. 47. sz.) használhattak, a földszinten pedig 6 zártszéket. Ugyancsak megmaradt, hogy a férfiak a földszintre mehettek, kiegészülve a zenekar szólamvezetőivel és a technikai személyzet előljáróival; „II. emeletre: Az énekzene- és tánczar tagjai, sűgők, írrok, segédűyelő. A szolgálati személyzet tagjai a karzatra bocsáttatnak be.”

Összegezve: sikeres előadáson az állandó és a napi szabadjegyesek száma 100 fő körül mozoghatott, körük kiegészűlt a produkcióban részt nem vevő, változó számű színházi taggal.

A publikum legfontosabb, mert biztos bevételt jelentő rétegét a bérletesek alkották. Már Bartay helyreállította a bérletváltási kedvben is megnyilvánuló bizalmat a színház iránt. Ráday vezetését dicséri viszont, hogy igazgatósága idején bizonyos helyfajtákra már a bérletezés teltházat biztosított: 1846. április 18-án jelentette először az Életképek, hogy az új évadra minden páholy foglalt, és két évig hasonló maradt a helyzet. A bérletezhető drágább helyek számát a színház sajátos módon növelte, felező bérlettel a páholyokban és a földszinti zártszékekben, amikor páros és páratlan napokon más-más néző látogathatta a színházat. A gyakran változó műsor és a divatos színjátéktípusok egyenlőtlen elosztása miatt sok vita volt e gyakorlat körül, amelyet nem is tudtak orvosolni.^{1 2}

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gűjteményében fennmaradt főkönyvek megőrizték a bérletesek neveit is (az OSZK pénztárnaplóinak névsora ennél jóval hiányosabb). Így lehetősűgűnk van arra, hogy a bérletesek számához a kívánt esetben hozzáadjuk a pénzszedői naplóban jegyzett napi jegyeladások közűszűszámát. Eredményként 1845 és 1848 között a Nemzeti Színház valamennyi előadásának közűszűségadatát megkaphatjuk. Minthogy hozzávetőlegesen ismerjük a szabadjegyesek számát, az adatok pontosságán csupán a napi szabadjegyes színészek jelenléte és az ronthat, hogy esetleg nem minden bérletes ment el az előadásra.

A bérletesek havi száma a három színházi évadban 265 és 521 fő között változott. (A páholyokat négyszeműlyesnek számoltuk.)^{1 3} A legalacsonyabb 1845 júliusában, a legmagasabb a teljes áremelés előtt, 1847 márciusában volt. A jegyzetűnkben felsorolt havi adatokat vizsgálva kiderűl, hogy erős a szezonális ingadozás: a július és szeptember közötti alacsony bérletezést a decemberig tartó őszi-téli felfutás követte. Jelentősen csökkentette a bérletesek számát az 1847 áprilisi áremelés. Egy hónap alatt 521 főről 332-re olvadt le számuk, s a korábbit a forradalomig nem is sikerűlt újra elérni. Összehasonlításul megemlíűjük, hogy a budai Várszínházban egy évtizeddel korábban, az 1834–35-ös

^{1 2} Honderű 1845. október 28.: az egyenlő elosztás kérése – de a 102. ülés 937. napirendi pont jegyzőkűnyvi bejegyzése is (1848. január 27-én) egymás közötti megegyezésre buzdítja az operára éhes felező bérletek tulajdonosait.

^{1 3} Míg a színház bevétele szempontjából természetesen két felező-bérletes befizetése számított egy teljes bérletdíjnak, a törzsközűszűség abszolűt számát vizsgálva, a felező bérletek tulajdonosai is rendszeres színházlátogatóknak veendők, a páholyok esetében családtagjaikkal vagy barátaikkal együtt. Az így kapott szám azonban nem alkalmas – egybevetve a befogadóképessűgel – látogatottsűgi arány számítására és az egyes előadások látogatottsűgűjának megállapítására sem. Ezekben az esetekben olyan számításű kulcsot kell használűnk, amelyben a felező-bérleteknek csak esedűkes hányada szerepel. A bérletesek havi száma így alakult:

1845. ápr. – 368, máj. – 342, jűn. – 334, jűl. – 265, aug. – 271, szept. – 283, okt. – 489, nov. – 513, dec. – 515,

1846. jan. – 481, febr. – 509, márc. – 477, ápr. – 368, máj. – 364, jűn. – 367, jűl. – 330, aug. – 329, szept. – 334, okt. – 513, nov. – 517, dec. – 518,

1847. jan. – 512, febr. – 513, márc. – 521, ápr. – 332, máj. – 331, jűn. – 331, jűl. – 300, aug. – 298, szept. – 298, okt. – 444, nov. – 440, dec. – 439,

1848. jan. – 445, febr. – 449, márc. – 449.

évadban 215 és 274 között ingadozott a bérletesek havi száma. Mindez a színházi törzsközönség megszilárdulását, a színházlátogatás társadalmi bevettségét mutatja.

A bérletes jövedelmek zömét a páholyok biztosították, bérletesek száma (a testületeket egynek véve, a felező bérletek tulajdonosait viszont külön számolva) 55 és 73 között ingadozott.¹⁴ A páholyfelező bérlet szokása leginkább 1846-ban dívott, előtte és utána kevésbé. A páholybérlet azonban nemcsak a pénztár, hanem a színházlátogatási szokások szempontjából is az állandóságot jelentette. 19 páholyt mindvégig, három évadon át megőrzött tulajdonosa, közöttük Csernovics Péter (1.), Ilkey Sándor (6.), Ürményi Ferenc (15.), Lónyay Gábor (23.), Teleki László (27.), Széchenyi István (29.), Orczy György (30.), Batthyány Kázmér (32.). Igaz, az 1830-as évek óta fokozatosan megszűnt a páholyközönség ízlés- és közvélemény-diktáló szerepe, de a helyosztály mindvégig megőrizte arisztokratikus jellegét. Mint a névsorból is kitűnik, zömmel született arisztokraták és a kormányzervi hivatalok vezető tisztségviselői foglalták el őket, politikai állásfoglalásra való tekintet nélkül. Majláth György országbíró vagy Luka Sándor, Hont vármegye adminisztrátora a nézőtérben találkozhatott az ellenzék főrangú tagjai közül pl. Batthyány Lajossal (1845 októbere és 1848 márciusa között bérelte a 28. páholyt, részben Károlyi Györggyel közösen) vagy Eötvös Józseffel (1846 október és 1847 márciusa között, 38. páholy). Az arisztokrácia páholyéletében a színházi előadás csupán alkalom volt a társadalmi élet bonyolításához. Jó példa erre Kemény Zsigmond néhány feljegyzése, aki 1846 nyarán rendszeresen ellátogatott barátai páholyába.¹⁵ Felkereste a 16. páholyt is augusztus 11-én, amikor Hollósy Kornélia énekelte Donizetti *Linda di Chamounix* c. operájának címszerepét: „Én róla keveset mondhatok, mert Horváth Lazi páholyába mentem, hol Jósika, Karácsony Guido és egy barna úr volt, kinek felesége udvarlója – mint mondják – az ifjú Gorove. Ezek s velök én igen figyelmenlenül viseltük magunkat . . .” A Petrichevich Horváth Lázár bérelte, lefüggönyözhető és zajos „arszlánpáholy” mások is kiváltott tiltakozást, és ezért 1846. október 1-től Ráday igazgatósági páholyként vette igénybe. A döntés – Jósika közvetítésével – kompromisszum eredménye volt, Petrichevich Horváth továbbra is fizetett csökkentett páholybérletet.¹⁶

Két sajátos páholyt kell még említenünk. Az egyik a Nemzeti Casinoé, amely évente 1800 pengőforint (= 4500 váltóforint) bérletdíjat hozott, változatlan összeggel 1845 és 1848 között. Ez még az 1847-ben emeltárú elsőrangú páholy évi díjának is háromszorosa, s mint ilyen a társadalmi pártolás egyik formájának tekintendő. A páholy használata azonban eléggé bonyolult volt, mint arra a 691. jegyzőkönyvi bejegyzés utalt (68. ülés, 1847. jan. 27.): „. . . a jótékony czélu és jutalomjátékul adandó bérletszünetes előadások alkalmával minden ezen páholyba menendő casinoi tag egyegy földszinti zártszék díjt fizessen, miután eddig az igazgatóság illy előadásoknál az érdekeket kiegyenlítő, legtöbbször többet kénytelenített az illetőnek kárpótlásul fizetni, mint az egész bérletdíjből azon napokra számítani lehetett volna.” A másik említendő a „tudospáholy” nevezett magyar tudós társasági hely, amelyet írónk látogattak elsősorban; Kemény például 1846. augusztus 10-én Vörösmartyt, Bajzát, Gaal Józsefet és Erdélyi Jánost találta ott.

Értelmiségi vagy polgári páholybérlelről kevés adatunk van. Ők rendszerint az olcsóbb II. emeleti páholyokat foglalták le, rövidebb ideig béreltek és gyakrabban váltogatták helyüket. A pesti izraelita kereskedőtestület például 1845 áprilisa és szeptembere között a 41. számú páholyt bérelte, ekkortól azonban (tehát még az áremelés előtt) megelégedett földszinti zártszékek biztosításával tagjai részére. Ágoston József és Gamperl Alajos ügyvéd, Nemeshegyi Zsigmondné nagykereskedő, Glosz Ferenc kávé- vagy éppen Ullmann Móricz rövidebb-hosszabb ideig tartó jelenléte a páholyosoron azonban így is az új, polgári nyilvánosság térnyerése.

¹⁴ 1845. ápr. – szept. – 55, okt. – dec. – 69,
1846. jan. – márc. – 68, ápr. – szept. – 65, okt. – dec. – 72,
1847. jan. – márc. – 73, ápr. – jún. – 64, júl. – szept. – 63, okt. – 1848. márc. – 68.

¹⁵ KEMÉNY Zsigmond *Naplója*, Bp. 1974. 139, 140, 142–143, 145, 148, 152.

¹⁶ P₁ 1846. szept. 12. 19. és Hond. okt. 5.

Jóval nagyobb mobilitást mutatott (társadalmi, anyagi helyzetben és létszámban is) a földszinti hely és a földszinti zártzárékek osztálya. Az előbbin 30 és 151, az utóbbin 9 és 119 között ingadozott a bérlők havi száma. Fáy András – maga is zártzárékbérlő – a következőkben látta ennek okát: „A mi közönségünk más, különösen a zártzárékek és földszin közönsége. Ez nálunk nem olly folytonos és állandó, mint amott (ti. a németeknél – K. F.); s ez nálunk nem pestbudai lakosokból, hanem csak benne tartózkodókból, nem vagyonos polgárokból, hanem legtöbbször szűk erszényű ifjúságból áll.”¹⁷ Ugyanitt fejtette ki, hogy a jurátusok tömege évente négyszer, a törvénykezési szünetek alkalmával falura rajzik ki Pestről: húsvét táján, aratás és szüret idején, valamint karácsonykor. A nagy tapasztalatú Fáy megállapítása persze nemcsak a törvénygyakorlatára, hanem a Pesten élő, hivatalt vállaló, de földbirtokán gazdálkodó nemességre és a két város mezőgazdasági tevékenységgel is foglalkozó polgáraitra szintén érvényes. A bérlétek számának ingadozása valóban szezonális, és főleg e két helyosztály erős változásai alakítják a törzsközönség létszámát.

A két helyosztálynak egyéb közös tulajdonságai is voltak. Mindkettőre érvényes a kormányzervi tisztviselők számára nyújtott, háromötödös árat jelentő bérlétkedvezmény, amely fogalmazótól alacsonyabb beosztásúaknak járt. Ez a budai Várszínház éveiben még 50%-os volt – azóta a kedvezmény mértéke csökkent,¹⁸ a benne részesedők köre viszont nőtt. Mindkét helyosztályon elvben lehetséges volt a felező bérlétek váltása, erre azonban ritkán került sor: a földszinti zártzárékban Fáy András bérelt így helyet (1845. április – 1846. március), míg a földszinten két példánk van 1846 tavaszáról, a napi helyárak emelésének időszakából – három helytartótanácsi és kamarai tisztviselő mellett Pálffy Albert volt a negyedik felestart.

A földszinti zártzárékek bérlétei között a három évadban egy testület (az izraelita kereskedők) és 118 magánszemély neve található.¹⁹ Sok a női bérlő: 36 fő (30%) – közülük hárman férjükkel váltva biztosították helyüket. Terjedőben volt a családi színházlátogatás szokása, 29 személynél találunk két vagy három főre érvényes bérlétváltást. Ami a nevek azonosítását illeti, először ezen a helyfajtán találkozunk a problémával, hogy a közönség széleskörűvé válása, a színházlátogatás bevett szokása olyan neveket is megörökített, amelyeket a kor dokumentumai²⁰ nem rögzítettek; a gyakoribb nevek pedig a családnak olykor több, más-más életformát követő ága is volt. A földszinti zártzárékek közönsége mindazonáltal három nagyobb rétegből tevődött össze. Az értelmiségiek csoportjában az ügyvédek és családtagjaik jártak az élen a bérlétváltásban, 17-en voltak. Magas arányuk nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy az 1830-as évektől a pesti joghallgatók és jurátusok alkották a törzsközönség jelentős hányadát. Természetes tehát, hogy tanulmányaik után is – a kormányzervek, a vármegye vagy a város szolgálatában, netán ügyvédként praktizálva, vagy literátus foglalkozást űzve – megőrizték rendszeres kapcsolatukat a színházzal. Az értelmiségiek közül említjük meg az orvosokat (Schöpf Ágostot és Bugát Pált is), de akadt földmérő, mérnök, zenetanár. A tisztviselők köréből névszerint is kiemeljük Nagy Ignácot (kedvezményben részesült, mint kamarai ingrosszista) és Palugyay Imrét, a helytartótanács tollvivőjét, akinek cenzori engedélyével és aláírásával többször

¹⁷ *Apró figyelmeztetések nemzeti színházunk körül*, PDI 1846. ápr. 16.

¹⁸ Valószínűleg erre céloz Fáy, amikor a német színházak nagyobb kedvezményeiről ír, i. h.

¹⁹ A földszinti zártzárékek havi megoszlása a következő (zárójelben ebből a háromötödös, kedvezményezett árat fizetők száma):

1845. ápr. – 16 (6), máj. – 15 (2), jún. – 11 (2), júl. – 9 (2), aug. – 11 (2), szept. – 15 (2), okt. – 83 (3), nov. – 86 (3), dec. – 95 (3),

1846. jan. – 98 (3), febr. – 101 (3), márc. – 95 (3), ápr. – 59 (0), máj. – 58 (0), jún. – 59 (0), júl. – 32 (0), aug. – 32 (0), szept. – 32 (0), okt. – 117 (7), nov. – 119 (7), dec. – 118 (7),

1847. jan. – 102 (9), febr. – 102 (9), márc. – 102 (9), ápr. – 19 (0), máj. – 19 (0), jún. – 19 (0), júl. – 16 (0), aug. – 16 (0), szept. – 16 (0), okt. – 59 (3), nov. – 59 (3), dec. – 59 (3),

1848. jan. – 74 (3), febr. – 74 (3), márc. – 74 (3).

²⁰ A nevek azonosítását a bejegyzett polgárok esetében ILYEFALVI Lajos *Buda és Pest polgárjogot nyert lakosai* c. kéziratban lévő összeállításából végeztük, a többiekhez sematizmusokat, a kalendáriumok mellékleteként közölt címtárakat, a hírlapok kinevezési rovatait használtuk.

találkozunk a színházi könyvtár példányain. A polgári foglalkozások skálája igen széles: különféle cikkekkel foglalkozó kereskedők mellett mészáros, ács, fésűs, szabó (a színházi kapcsolatairól ismert Kostyál Ádám) akadt köztük. A bérlések között voltak olyanok is, akikről csak nevüket és táblabírói címüket jegyezték fel. A földszinti zártszék valóban „nyitott”, olykor a páholyok közön­ségével is érintkezett: Bay György, a királyi tábla vicehelytartója, egy gróf, egy báró és Nyáry Pál, Pest vármegeye alispánja is megtalálható névsorukban.

A földszint közönsége három csoportból tevődött össze: a teljes árat fizetők mellett itt is háromötödös árkedvezményben részesültek a kormányzati tisztviselői, és náluk is jobban pártolták a katonák bérlésváltását, akik a földszinti helyért mindössze havi 4 forintot fizettek. 1845 és 1848 között a helyosztályon 334 személy neve fordul elő, közülük 93-an részesültek rövidebb-hosszabb ideig a háromötödös kedvezményben. (Minthogy ez családjukra is kiterjedt, összesen 97 főről van szó.) Katonák közül ötvenen éltek a lehetőséggel. A földszint bérléseinek száma a havi 151 fős csúcsot 1845 novemberében érte el, a mélypont (30 fő) 1847 augusztusában és szeptemberében volt.²¹ A földszint – elsősorban kényelmetlensége és zsúfoltsága miatt – férfihelynek számított, mindössze négy női bérléstről tudunk. Gyakoribb volt viszont, hogy ugyanazon család nőtagja zártszéket bérelt, míg férje mögötte, a padokon vagy az állóhelyen foglalt helyet.

A kedvezményezettek a 334, névről ismert bérlő 42,8%-át adták. A többi, teljes bérléstartó fizető között a földszinti zártszékhez hasonló megoszlást találunk: magasabb rangú tisztviselőket, értelmiségi közönséget – ügyvédeket, egyetemi tanárokat, orvosokat –, valamint a polgári foglalkozások egész sorát, kereskedőket, az iparosok között pedig csizmadiaikat, szabókat, szűcsöket, gombkötőket, fazekast, üvegest, útkövező mestert. Az előbbi csoportból említjük meg névszerint is Császár Ferencet, Horváth Árpádot (Szendrey Júlia majdani férje ekkor helyettes professzor) és az 1847-ben ügyvédi vizsgát tett fiatal Xantus Jánost, a polgárok közül pedig Kozma Vazul nyomdatulajdonost és az első Petőfi-kötet, a *Verse*k kiadása kapcsán művelődéstörténeti hírnévre szert tett szabómestert, Tóth Gáspárt.

A többi bérlélezhető helyosztály iránt alig mutatkozott kereslet.²² Az összesített névsorban a három évad alatt (leszámítva a több helyfajtán előfordult nevek átfedéseit) végül is 501 magánszemély és 3 testület szerepelt: ők alkották a színház törzsközönségét. Közülük azonosítható 272 (54,6%), az utónév híján vagy a gyakori utónév miatt több feloldása lehet 54 névnek (10,8%) – 174 nevet nem tudunk feloldani.

A színház napi jegyváltó közönsége

A közönség másik nagy csoportja napi váltással biztosította a helyét a színházban. (A helyosztályok közül a karzatra kizárólag így lehetett jegyet vásárolni.) Itt a nézők nevét csak kivételes esetekben ismerjük, a napi jegyváltások mennyiségét és megoszlását helyosztályonként viszont folyamatosan

²¹ Havi bontásban a földszinti helybérlők száma a következő (zárójelben előbb a háromötödös kedvezményezettek, majd a bérlésváltó katonák száma).

1845. ápr. – 130 (76 – 5), máj. – 107 (70 – 5), jún. – 103 (65 – 4), júl. – 36 (22 – 0), aug. – 39 (22 – 0), szept. – 46 (24 – 0), okt. – 128 (41 – 8), nov. – 151 (50 – 10), dec. – 144 (36 – 11), 1846. jan. – 109 (30 – 15), febr. – 133 (32 – 20), márc. – 110 (33 – 8), ápr. – 49 (22 – 4), máj. – 46 (22 – 1), jún. – 48 (22 – 3), júl. – 38 (17 – 3), aug. – 37 (17 – 2), szept. – 42 (17 – 5), okt. – 107 (27 – 5), nov. – 109 (27 – 7), dec. – 111 (27 – 9), 1847. jan. – 117 (22 – 12), febr. – 118 (27 – 18), márc. – 126 (17 – 26), ápr. – 57 (17 – 21), máj. – 56 (17 – 20), jún. – 56 (17 – 20), júl. – 32 (10 – 11), aug. – 30 (10 – 9), szept. – 30 (10 – 9), okt. – 113 (45 – 12), nov. – 109 (45 – 8), dec. – 108 (45 – 7), 1848. jan. – 99 (36 – 7), febr. – 103 (36 – 11), márc. – 103 (36 – 11).

²² II. emelet: 1845. ápr. és aug. – 1, 1845. szept., okt. és 1846. jan. – 2, 1846. febr. – 3 fő; a II. emeleti zártszéken: 1845. ápr., 1846. okt. nov., dec., 1847. jan., febr., márc. – 1 bérlő.

rögzítették a pénzszedői naplók. Rovataik a bérletszünetes előadásokon abszolút számot adnak, míg a bérletes előadások nézőszáma a (13) jegyzetben közölt bérletábrázolat hozzáadásával számítható ki.

A napi jegyváltás gyakorlatát az 1847. április 5-i igazgatósági ülés jegyzőkönyvéből (75. ülés, 771. napirendi pont) ismerjük; a színház közlönye, az Életképek ugyanezt április 3-i számában közölte. Eszerint jegyváltás a tárgynapra volt, délelőtt 9–12, délután 3–5 óra között. Gyermekjegy 10 éves korig adható ki. Kiadott jegy készpénzért csak műsorváltáskor adható vissza, egyébként ráfizetéssel drágábbra cserélhető. A páholy- és zártszékbérletők reggel 10 óráig rendelkezhetek helyeikről; ha nem vitették el a pénztártól, az egy nappal előre felvett rendelések sorrendjében jegyeket adtak ki ezekre is a 10 órákor megjelenő előrendelőknek. Változatlanul szokásban volt a színlap-előfizetés is: a házhoz szállított színlapról állapíthatta meg a bérletes vagy a tehetősebb alkalmi néző, elmegy-e aznap este a színházba.

Az igazgatóság többféle eszközzel igyekezett növelni a kiadható jegyek számát. Erről tanúskodnak a pénzszedői naplók, amelyek estéről estére rögzítették az eladásra felkínált jegyek számát is. Sok alkalommal növelték pl. a földszint befogadóképességét, hogy katonai és gyermekjegyet nem adtak ki; ott pedig, ahol állóhelyek is voltak (a földszinten és a II. emeleten), az ülőhelyek számának növekedése ellenére sem csökkentették a kiadott jegyek számát, vállalva inkább a zsúfoltság veszélyét. Neves külföldi vendégművészek (énekesek, táncosok) felléptek dívott az emelt helyár, sőt a vendéjüket idejére olykor külön bérletet bocsátottak ki, emelt árral.

A műsor szerkezet alapelveit, melyet azután az igazgatósági üléseken igyekeztek realizálni, az 1842-es színházi törvénykönyv 60. pontja több szempont figyelembevételével rögzítette: a műfaj szerinti változatosság mellett pihentetni kellett a sikeres darabokat is, előírtak tartalékokat és javasolták, hogy egy színész hetente 3 főszerepnél többet ne játsszon. A műsorrend eredetileg havonta készült előre, a gyakorlat azonban mást mutatott. Az új, sikeres színjátéktípusok (eredeti opera, népszínmű) sorozatban történő vagy legalább is gyakori játéka mellett is figyelembe kellett venni a felező bérletek zömmel arisztokrata tulajdonosainak igényeit. Ahogyan a Nemzeti Színház – Franz Holding bécsi ügynőségén keresztül – egyre inkább kapcsolatba került az európai színházi élettel, úgy nőtt a vendégszereplők száma, ami a bérletszünetes előadások szaporodását eredményezte. A három évad vendégművészeinek zöme zenész volt (énekes, hangszervirtuóz, zeneszerző) vagy balett-táncos. Névsoruk – a teljesség igénye nélkül is – rendkívül impozáns: Hector Berlioz és Otto Nicolai zeneszerzők, Liszt Ferenc, Sigismund Thalberg és Alexandre Dreyschock zongoraművészek, Marietta Alboni alténekesnő, Pasquale Borri, Augusta Maywood, Fanny Cerrito, Antonio Guerra táncművészek a legismertebb nevek. De helyet adott a színház a külföldet járó magyar együttesek és szólisták fellépteinek is. Mindez együtt a heti – repertoár készítéséhez vezetett, s a műsorváltás még ehhez képest is gyakori volt. Egressy Gábor ügyeletes rendezői naplóját 1846 júniusából és szeptemberéből ismerjük.²³ Az előbbi hónapban 27 előadásból 18 alkalommal tértek el a heti kitűzött repertoártól, szeptemberben pedig 29 előadásból 19-szer, és csupán arra vigyáztak, hogy a műsor szerkezet ne változzék. Az 1848. április 1-től érvényes színházi törvénykönyvben azután el is maradt a szempontok felsorolása, és – a gyakorlatnak megfelelően – a repertoár heti tervezését rögzítették szabályként.

Noha mindez nem került a közönség elé, Fáy András többször idézett cikkében felhívta a figyelmet arra, hogy a gyakori műsorváltásnak a bérletesek látják kárát. Ugyanakkor elismerte, és adataink is bizonyítják, hogy a színház a minimálisan vállalt bérleti előadás-számot (havi 22) mindig teljesítette, kivéve persze a normaidőszakkal vagy rendkívüli eseményekkel terhelt hónapokat. (1847 januárjában pl. a nádor halála miatt egy hétig zárva volt a színház.) A vállalt bérleti előadások nagy száma mellett nem került minden bemutatóra bérletszünetben a sor. Így nem részesült e kedvezményben az eredeti művek szerzői közül alkalmanként Degré Alajos, Obernyik Károly, Hugó Károly, sőt egy ízben még Szigligeti Ede sem. A legismertebb eset Petőfié: ez a *Tigris és hiéna* kéziratának visszavonásához vezetett.²⁴

²³ Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848), Bp. 1980. 88–109.

²⁴ Vö. PETŐFI Sándor: *Legyen az ember drámátról!* PDI 1845. ápr. 9. (a hátsó borítón): „... méltánytalanság drámámat bérletfolyamban adni (mint azt akarták), miután az eredeti, sőt fordított színműveket is először rendszeren, bérletszünetben adják.”

A színházlátogatás polgárosodását mutatta, hogy jelentékenyen csökkent a külső tényezők hatása a látogatottságra. Mindössze két esetben írta be Gerenday József számvivő a pénztárnaplóba az időjárást: 1845. május 17-én a „rosz idő” Donizetti *Az ezred lánya* c. vígoperájának nézőszámát mérsékelte, 1845. szeptember 8-án pedig orkán vonult el a város fölött, de ekkor – Kisboldogasszony lévén – egyébként is normanap volt. Megkülönböztetett szerep jutott – a liberális színházpolitikai elvek alapján – a vasárnapi előadásoknak, hiszen a kétkezi munkavégzők zöme ekkor juthatott el a színházba. Számukra korábban általában zenés bohózatot játszottak, hogy szórakoztatva kössék őket az intézményhez. Most azt tapasztaljuk, hogy mindinkább szélesedik a vasárnapi darabok köre, a németből átformált zenés bohózatokat egyre inkább a népszínművek váltották fel, Szigligeti Ede, Szigeti József és Vahot Imre darabjai. Az eredeti vígjátékok közül vasárnapi műsorra került Nagy Ignác *Tisztújítása*, Vahot Imrétől pedig a *Vén csapodár* meg a *Farsangi iskola*. Az eredeti zenés bohózatokból a heti pihenőnapon játszották Balog István *Ludas Matyiját* és átdolgozott *Mátyás diákját*, valamint Gaal Józseftől *A peleskei nótáriust*. Még mindig kísértettek német szerzők magyar történelmi témájú darabjai (Körner: *Zrinyi*, Birchpfeiffer: *Szapáry*), de egy-egy vasárnapi előfordulásuk kiszorulásukat mutatja. Helyettük francia, főleg pedig eredeti magyar drámák kerültek színre, mint Jósika Miklóstól a *Két Barcsay*, Hugó Károlytól a *Világ színháza*, egy ízben – 1847. július 25-én – a *Bánk bán* is.

A külső tényezők közül kiemelkedett a *vásár* közönségvonzó hatása, évente négyyszer: március 19. József-nap, június 8. Medárd-nap, augusztus 29. János-nap és november 15. Lipót-nap alkalmával. Közönségtoborzásuk már az előző, szombati előadásokon is meglátzott. Kezdetben a vásári napra vagy a megelőző pihenőnapra kitűzött produkció bérléses előadás volt, a kiemelkedő nézőszám hatására azonban 1847 őszétől ezeket bérlészünetben adták. A műsorban szintén a népszínmű vezetett, de játszottak francia drámát, 1846. november 15-én pedig a *Bánk bán* is így került előadásra.²⁵ Új cím a *Hunyadi László* c. Erkel-opera, 1846. március 14-én.

A további külső tényezők közül szünnapot jelentett jó néhány egyházi ünnep és szentidő: hamvazószerda, nagyhét, úrnapja, pünkösdvásárnap, Nagyboldogasszony és Szent István ünnepe, Kisboldogasszony, halottak napja, december 24. és nagykarácsony. Rendkívüli alkalomnak számított 1847. augusztus 31-én István főherceg, az új nádor látogatása a színházban. Erre a bérlészünetes estére 1711-en váltottak jegyet, így a szabadjegyesekkel együtt kb. 1800 fő lehetett jelen. Mint az várható, a földszint zsúfolásig megtelt (643 fizető néző), de sokan voltak a páholyokban, a II. emeleten és a zártszékeken is: az arisztokrácia, a tisztviselői kar, az értelmiség és a polgárság minél nagyobb számban igyekezett köszönteni a palatinust. Noha a karzaton 132 jegy eladatlan maradt, a rangjából közönség az évad második legnagyobb bevételét eredményezte. A politika egyéb eseményei – némileg várákosásunktól eltérően – sem közönségvonzó, sem a publikumot elvonó szerepet nem játszottak. Gerenday (valószínűleg 1849 után kivakart) bejegyzése emeli ki 1847. október 18-át a sűrű bérléses előadások sorából: „Követ választás: Éljen Szentkirályi, Kossuth!!!” Aznap Verdi *Ernani* című operáját játszották nyolcadik alkalommal; közönsége és bevétele egyaránt közepes volt.

A forradalmat megelőző években tehát a Nemzeti Színház közönségviszonyait már – szakosodott, kapitalizálódott intézmény módjára – a *játszott műsor* szabályozta elsősorban. Nem a kifejezésnek irodalom- vagy zeneesztétikai értelmében, hanem színházi produkció jelentésében. A publikumra a darab értékei mellett a szereposztás, a színészi játék, a scenika hatott vonzóan – ezeket tekinthetjük a

²⁵ Nemzeti drámánk látogatottsági adatait, melyek számszerűen igazolják növekvő népszerűségét, teljességükben közöljük. Az adatokat a következő sorrendben adjuk: földszint, II. emelet, karzat, katonai és gyermekjegy, földszinti zártszék, II. emeleti zártszék, páholyok (ezek négy személyesnek számolva). Az utolsó helyosztály, a földszinti támlás karszék 1846. ápr. 13-tól. Végösszegünk a nézőszámról nem tartalmazza a becsülhető szabadjegyeseket, így a fizető nézők számával azonos. Bérléses előadásokon a nézőszám végösszegét bontjuk bérlésesekre és napi jegyváltókra, ezekben az esetekben a helyfajták szerinti részletezés csak a napi jegyváltásra vonatkozik.

közönségtörténetet alakító belső, vagyis színházi tényezőknek. Adataink szerint az igazgatás e három évadban állandó harcot folytatott a műsor „karbantartásáért”: a rossz anyagi viszonyok miatt részleges felújításokkal és új szereposztásokkal igyekezett növelni a bérletes, de mégis ünnepi esték számát.²⁶

Közönségviszonyokat formáló, igen fontos belső tényező volt a vezető színészek szerződésben rögzített jutalomjátékainak rendszere. A három évad alatt – vendégművészek javára és a jótékony célra adott előadásokat nem számítva – 23 színházi tag (színészek, énekesek, karmester, táncmester) és két testület (a karszemélyzet és a rendezőség) javára összesen 67 jutalomjátékot tartottak, s közülük csak Réthy Mihály karakterszínész és Kolosánszky János táncmester kapott jutalmat bérletes előadásra. A 67 alkalommal – s ezt nehéz lenne túlbecsülni – 34 bemutatót tartottak és ebből 17 eredeti mű volt,

1845.										
nov. 1.	644	152	628	–	161	74	41	0		1823
nov. 4.	411	93	488	–	161	74	33	0		1329
nov. 8.	270	33	345	24	116	67	5	0	513 }	1388
nov. 10.	330	85	471	–	160	74	23	0	875 }	1208
nov. 29.	295	42	338	8	161	65	22	0		987
1846										
jan. 1.	259	161	655	–	104	73	3	0	481 }	1745
jan. 29.	228	30	267	–	103	28	5	0	1264 }	1157
márc. 18.	233	18	231	–	115	18	9	0	481 }	631
ápr. 19.	110	28	194	–	57	11	2	3	676 }	779
jún. 8.	218	57	274	27	109	74	5	12	368 }	1158
aug. 19.	213	52	307	–	127	74	7	11	411 }	1141
nov. 15.	495	141	573	–	72	73	4	12	367 }	1899
1847.										
febr. 1.	114	19	174	–	44	14	1	4	791 }	886
ápr. 17.	64	15	185	–	23	12	1	–	329 }	635
júl. 25.	85	41	349	–	37	33	1	–	812 }	849
okt. 1.	102	20	251	–	42	27	4	4	517 }	906
dec. 1.	90	15	220	–	33	20	–	9	1382 }	826

Az előadások közül az 1845. november 1-i felújítás Lendvai Márton javára, a november 4-i előadás Egressy Gábor javára, a november 29-i Katona József családja részére, az 1846. márc. 18-i pedig Bartha János javára történt. Ismerjük az 1848. márc. 15-i rendkívüli előadás napi jegyvásárlását (452 fő), érvényes volt ekkor 449 bérlet, de a színházba özönlő és az előadást félbe is szakító tömeg miatt a számítás természetesen irreális. A fentiek alapján 1845 és 1848 között a drámát 19 547 fizető néző látta; persze nyilván többen voltak, akik ismételtlen megtekintették, amit a címszerep hármas kiosztása is feltételez.

²⁶ A három évad alatt felújításra került Jakab István *Falusi lakodalom* c. vigjátéka, Rossinitól a *Sevillai borbély*, Erkel *Báthory Mária*ja és *Hunyadi László*ja, Sheridan *A rágalom iskolája* c. vigjátéka, valamint Kisfaludy *Kemény Simon*ja (vö. *A Nemzeti Színház*, szerk. SZÉKELY György, Bp, 1965. 165–178, STAUD Géza adattára). Több darab kapott ezenkívül részleges jelmezfelújítást.

amikor a színész nevét és népszerűségét a hazai szerző javára fordította.²⁷ Tevékenységük (ha az adatot megfordítjuk) még jelentősebb: a három évad 46 ősbemutatójának 37%-a került jutalomjátékon a közönség elé. A világirodalom remekei közül így lett műsordarab a *Tartuffe* (*Képmutató* címen, 1847. szeptember 13., Lendvayné választása) és Slowacki *Mazepája* (világpremierje 1847. december 13-án, Egressy javára). Az operák közül két Donizetti-premier (*Don Pasquale*, 1846. január 10-én Erkelnek; *Lammermoori Lucia*, 1847. augusztus 4-én Füredi javára), továbbá Verdi első három magyarországi bemutatója emelkedett ki: a *Nabucco*, 1847. január 2-án Erkel; az *Ernani*, 1847. február 8-án Wolf; a *Macbeth* 1848. február 26-án Schodelné jutalmára. Feltűnő viszont, hogy – az 1840-es évek elejének gyakorlatával szemben – mindössze Egressy és egyszer választott Shakespeare-drámát, a nagy kritikai vihart kiváltott *III. Richárdot* 1847. február 13-án. A színészi jutalomjáték sikeréhez egyébként három dolog kellett: a színjátéktípus iránti közönségigény, a darab jó megválasztása és a jutalmazott népszerűsége. A klasszikus találkozás 1845. november 1-én történt meg, a *Bánk bán* felújításán, Lendvay javára. A romantika sztárkultusza férfi-központú; Lendvay, Szentpétery és Egressy jutalomjátékait látogatták a legtöbben, és még László József is vonzott annyi nézőt, mint Lendvayné vagy Laborfalvy Róza. Az operában is, ahol pedig az énekesnők klasszissal jobb képességűek voltak férfitársaiknál, Schodelné vagy Hollósy Kornélia nem tett nagyobb hatást Udvarhelyinél, Füredynél, Wolfnál. A színészi vonzerőt a színház több esetben is jól felhasználta: külön hirdették a korábbi sikeres vendégszereplő szerződötés utáni első fellépését, a vendégszereplésre induló vagy onnan visszaérkezett tagok fellépteit stb.

Mindazonáltal a Nemzeti Színház repertoár-színház volt, és nemzeti jellegének erősödését bizonyítja, hogy a közönség ebben a három évadban valóban azokat a színjátéktípusokat, s közülük is azokat a darabokat tekintette (az egyes helyosztályok kiegyensúlyozott látogatásával) átfogó érdekűnek, amelyeket a liberális színházprogram és a nemzeti romantika eredetiségénye reprezentatívnak tekintett. A *Bánk bán* két említett előadása, az 1845. november 1-i felújítás és az 1846. november 15-i vásári vasárnapi vezetési látogatottsági listát 1823, illetve 1899 fizető nézővel. A harmadik helyen a nemzeti opera, a *Hunyadi László* vásári vasárnapi előadása állt, 1845. november 9-én, 1798 fizető nézővel. A polgári színház jeles napjai tehát már megelőzték a feudális nyilvánosság ünnepét, a nádor első, említett látogatását a színházban: 1711 fizető néző.²⁸ Ugyanezt a sorrendet kapjuk, ha az említettek közül a három bérletszűnési előadásra (1845. november 1., november 9., 1847. augusztus 31.) kiadott jegyek eladását %-osan vizsgáljuk: *Bánk bán* 89,6%, *Hunyadi László* 88,4%, a nádori díszelőadás 85,7%.

²⁷ A jutalomjátékként tartott eredeti bemutatók a következők voltak:

Szigligeti Ede: *Vándorszínészek*, 1845. aug. 16. (Egressy);
 Czakó Zsigmond: *Végrendelet*, 1845. aug. 21. (Szentpétery);
 Degré Alajos: *Félreismert lángész*, 1846. febr. 16. (Szigeti);
 Vahot Imre: *Zách-nemzetség*, 1846. ápr. 28. (Laborfalvy);
 Hugó Károly: *Egy magyar király*, 1846. jún. 2. (Egressy);
 Degré Alajos: *Férj és jegyes*, 1846. jún. 5. (Lendvayné);
 Czakó Zsigmond: *Leona*, 1846. aug. 17. (Lendvay);
 Ábrányi Emil: *Omodé Pál*, 1846. szept. 14. (Szentpétery);
 Vahot Imre: *Költő és király*, 1846. szept. 28. (Komlóssy Ida);
 Szigeti József: *Jegygyűrű*, 1846. nov. 30. (Lendvayné);
 Szigligeti Ede: *Csikós*, 1847. jan. 23. (Szentpétery);
 Czakó Zsigmond: *Könnyművek*, 1847. febr. 25. (Laborfalvy);
 Szigligeti Ede: *Mátyás fia*, 1847. máj. 15. (Komlóssy Ida);
 Szigligeti Ede: *Egy színésznő*, 1847. szept. 4. (Laborfalvy);
 Hugó Károly: *Világ színjátéka*, 1847. nov. 20. (Lendvay);
 Szigligeti Ede: *Párbaj mint istenítélet*, 1848. márc. 4. (Szentpétery);
 Czakó Zsigmond: *János lovag*, 1848. márc. 13. (rendezőség).

²⁸ Az említett előadások közül a *Bánk bán* adatait a (25) jegyzetben közöltük, a másik két előadás közönségmegoszlása a következő:

Eltekintve a leglátogatottabb előadásoktól, az egyes helyfajták különbségei színjátéktípusonként markánsak. A liberális nép-fogalmat tükröző, városi és falusi jeleneteket ekkor még egyaránt felvonultató, szórakoztató, izgalmas népszínmű főleg a 700 fős karzatra vonzott tömegeket. A legtöbbet, 684 fizető nézőt 1847. december 26-án, Szigligeti *Csikósának* előadására. Ha a leglátogatottabb karzati estéket tekintjük (75%-os látogatottság, azaz 525 fizető néző fölött), akkor a három évad alatt 47 adatot találunk. Feltűnő viszont, hogy évadról évadra csökken közöttük a népszínmű- és zenés bohózat-előadások részaránya: 74–66–53%. A többször említett *Bánk bán*on és *Hunyadi Lászlón* kívül ilyen nagy karzati közönséget vonzott Czákó Zsigmond *Végrendelet* című társadalmi drámája, Jósikától a *Két Barcsay*, Birchpfeiffertől a *Szapáry*, Hugótól az *Egy magyar király* és a *Világ színjátéka*, Czakótól a poszthumusz *János lovag*, továbbá a francia Pyat *Párisi rongyszédője*, Doppler *Benyovszky*-operája és Liszt Ferenc koncertje. A karzat ízlésfejlődését azonban nem szabad túlbecsülnünk. A publikuma által leginkább negligált darabok között (10%-os látogatottság alatt) akadtak valódi értékek, mint Schiller *Messinai hölgye*, Donizetti *Szerelmi bájital* és Rossini *Sevillai borbély* című vígoperája, továbbá kortárs eredeti munkák, mint pl. Obernyik *Öröksége*, Hugó *Bankár és bárója*, Vahot *Országgyűlési szállása*. A francia tucat-vígjátékok szintén csekély érdeklődést keltenek – itt találjuk meg közönségtörténeti alapját annak a kritikai támadásnak, amelyet 1847-ben Erdélyi János lapja, a Magyar Szépirodalmi Szemle indított a francia műsor túlsúlya ellen.

A földszinten a látogatottság egyenletesebb volt, ami azt is jelentette, hogy kevesebb a kiemelkedő nézőszám: az 1845–46-os évadban három, 1846–47-ben négy, 1847–48-ban pedig két előadás akadt, ahol a fizető nézők száma felülhaladta a 75% látogatottságot jelentő 525 főt. A legkedveltebb produkciók között (a *Bánk bán* és a *Hunyadi László* mellett) itt is megtaláljuk Czákó *Végrendeletét*, Hugó *Egy magyar királyát*, Szigligeti *Csikósát*, valamint Bellini nagyoperáját, a *Montecchi és Capuletti-pártot*. A nézőcsúcsot a *Bánk bán* 1845. november 1-i felújítása és Doppler *Benyovszky* c. operája tartotta, utóbbi 1847. nov. 1-én, egyaránt 644 fizető nézővel. A földszint látogatóiból került ki a bemutatók, a vendégszereplések és a jutalomjátékok közönségének zöme. Míg a karzat népe egy-egy új darab sikeréről vagy kudarcáról rendszerint csak hallomásból értesült, és ezért a második, harmadik előadáson rendszerint többen voltak, mint a bemutatón – addig a földszinti nézők a sajtóból, az előfizetett színlapokból, valamint magasabb műveltségi szintjük révén más forrásokból is jobban tájékozódhattak a várható produkciókról. Kialakultabb ízlésüket mutatja, hogy a karzathoz hasonló, látványos ízlésváltozásra adatokat nem találunk. A földszint közönségét általában jobban vonzotta az opera, viszont – némileg meglepő módon – kevésbé érdeklődtek az eredeti magyar prózaműsor iránt: ezek harmadik-negyedik előadására jobban megfigyelték a földszint közönsége, mint a karzaton. A földszinten a mélypont 1847. július 27. volt, Obernyik *Örökségének* nyári, 15. előadása, amikor a 32 bérletes mellett mindössze 21 napi jegyváltót rögzítettek, tehát legfeljebb 53 fizető néző tekintette meg a produkciót.

Ami a többi helyosztályt illeti: a páholsorokon egyértelmű az opera és a vendégművészek iránti igény – a földszinti zártszékek a földszinttel, a II. emeletet látogatók pedig inkább a karzattal mutattak hasonlóságot színházlátogatási szokásaikban.

1845. nov. 9.	<i>Hunyadi</i>	593	167	634	–	160	74	40	0
1847. aug. 31.	nádor	643	114	568	5	150	64	39	11
Mindkét előadás bérletszűnetes volt; a helyfajták sorrendjét l. a (25) jegyzetben. A tiszta bevételek viszont – a drágább helyek eloszlása miatt – fordítottan arányosak:									
1845. nov. 1.	<i>Bánk bán</i>	632	pengőft	18 kr.					
nov. 9.	<i>Hunyadi</i>	611	pengőft	22 kr.					
1846. nov. 15.	<i>Bánk bán</i>	403	pengőft	46 kr.					
1847. aug. 31.	nádor	737	pengőft	44 kr.					

A rendelkezésre álló gazdag forrásanyagot még sokféle szempontból lehetne tanulmányosan vizsgálni. Terjedelmünk korlátozott volta miatt most csak néhány konkrét problémára keressük a választ, olyanokra, amelyekről szólva jelenlegi tapasztalataink nem igazolják a színház történet korábbi, megismételt állításait. Aligha becsülhetjük túl azt a tényt, hogy Nemzeti Színházunk fennállása első évtizedében 11 Shakespeare- és 6 Schiller-művet vett fel műsorára. Mindez sokban a szervezett formákat öltött irodalmi-kritikai élet és a színészi vállalkozókedv érdeme. Az 1845–46-os évadban 7 Shakespeare-dráma 14 előadásán, 2 Schiller-dráma 2 alkalommal, 1846–47-ben 6 Shakespeare-dráma 8 előadásán, 5 Schiller-dráma (köztük az ekkor bemutatott *Stuart Mária*) 10 estén, 1847–48-ban pedig 9 Shakespeare-dráma 12-szer, 3 Schiller-dráma pedig 6 előadásán hangzott el. A három évadban összesen tehát 9 Shakespeare-dráma 34, Schiller 6 műve pedig 18 alkalommal került színpadra. Mindez a színházvezetés részéről tudatos és szervezett kultuszukra utal. Az igazsághoz tartozik viszont, hogy a két szerző előadásai közepes látogatottság mellett zajlottak. Shakespeare-dráma bemutatójára a három évadban nem került sor (csupán a *III. Richárd* kapott 1847 februárjában részleges felújítást), az előadások lefutóban voltak, és ezért a kritikai visszhang nagyobb, mint a nézőszám. A *III. Richárd* 1847. február 13-i, nagy kritikai vihart kiváltott előadása Egressyvel a címszerepben, 801 fizető nézőt vonzott bérletbizonylatban, ám a következő, április 28-i bérletes előadásra, a sajtópolémia ellenére, legfeljebb 631 fizető néző volt kíváncsi. A Shakespeare-előadások közönsége a három évadban 561 és 1058 fizető néző között változott, előbbi az 1845. június 27-i *Lear*, utóbbi az 1845. november 4-i *Hamlet*-előadásán. A közönség rétegződéséről a Regélő Pesti Divatlap már 1842. január 29-i számában szóváltette, hogy a *Coriolanus* előadásán a zárttszékek és a páholyok többnyire üresek; másfél év múlva (1843. augusztus 27.) a *Macbeth*-ről írhatta le, hogy a földszinten a szokottnál többen, míg a páholyokban kevesebben voltak. 1845. október 18-i számában, a *Romeo és Júlia* 13-i előadásáról szólva, az Életképek is úgy összegezte, hogy Shakespeare-t inkább a karzat kedveli, mint a páholyok és a zárttszékek közönsége. Ez utóbbi, bérletes előadásra 925 fizető néző váltott jegyet vagy bérletet; a földszinten a bérletesek és a napi jegyvásárlók együttes száma 252, a karzaton 290. Az újság kissé sommás megállapítása a lényegre tapintott, hiszen a Shakespeare-előadásokon a karzat látogatottsága valóban felülmúlta a földszintet, míg a zárttszék- és páholy-tulajdonosok távollétükkel tüntek ki.

Schillernek e három évadra 2 bemutatója is esett: a *Don Carlos* 1846. május 19-én és a *Stuart Mária* július 1-én. Egyik sem vonzott nagy közönséget. Az előbbi bérletes előadásán tűzték műsorra (976 fizető néző),²⁹ az utóbbit Szathmáryné jutalmára bérletbizonylatban (589 fizető néző). Schiller nem tudott igazán teret nyerni, s ezt, mint kritikai fogadtatása is mutatja, romantikus ízlés-problémák is motiválták.

A magyar drámaírói hagyományból egyetlen életművet tartottak megőrzendőnek, Kisfaludy Károlyét. A közönségadatok azonban Petőfi véleményét látszanak igazolni: „Kisfaludy Károlyt tülbuzgó barátai, a szó legszorosabb értelmében, rá tukmálták a nemzetre. Neki megvan a maga érdeme, ő élvezhető olvasmányokat nyújtott *kortársainak*, és kortársai méltányolták, olvasták őt; kívánhat-e többet? . . .”³⁰ Az igazgatóság valóban sokat tett Kisfaludy népszerűsítéséért: évente megrendezték februárban a drámaíró születésnapjának emlékülennepét, amikor is a bérletbizonylatos előadás jövedelmét a Kisfaludy Társaságnak ajánlották föl. Ilyen alkalomból mutatták be a *Mikor pattant, nem hittem volna* c. egyfelvonásost (1846), az *Irénét* (1847) és a *Kemény Simont* (1848). Az egyfelvonásos vígjátékokat reprezentatív alkalmakkor használták, mint a *Mikor pattant* . . . címűt Liszt 1846-os vendégszereplésekor, a *Három egyszerrét* és a *János kulacsát* pedig különböző vendégtáncosok fellépése alkalmával. A *Hűség próbjája* szerepelt a nádor többször említett látogatásakor, előzőleg pedig – 1846. április 25-én – a Teleki László szervezte Budapesti Műkedvelő Társaság is előadta. Azokon az estéken

²⁹Nem tudhatni, milyen forrás alapján állította Pukánszky, hogy „*Don Carlos*nak 1846-i bemutatója alkalmával nagy közönsége van.” (i. m. I. 147).

³⁰*Úti levelek Kerényi Frigyeshez VIII.*, Hazánk 1847. szept. 23. (*Petőfi Sándor összes művei*, Bp. 1956. V. 58.)

viszont, amikor ünnepi alkalom vagy jótékony cél nem támogatta a darabokat, általában kevesen voltak: a *Stibor vajda* 1845. július 4-i előadásán például adataink szerint legfeljebb 422 fizető néző vehetett részt.

Az eredeti magyar műsor fogadtatásáról most érintőlegesen, egy-egy közönségtörténeti jelenség kapcsán szoltunk. Maga a tárgy azonban önálló tanulmányt érdemel, szembesítve a drámatörténet értékrendjét a színházi közönség reagálásával, új szempontokat kínálva ezáltal a „színi hatás” kérdésköréhez.

A reformkor utolsó éveiben a Nemzeti Színház közönsége ritkán hallatott magáról. Utoljára a Honderú és az Athenaeum között 1843-ban folyt vita a karzat és a földszint viselkedéséről. Ezután már csak elvétve találkozunk olyan híradásokkal, amelyek a színházlátogatás polgári normáitól eltérő viselkedést rögzítettek.³¹ 1848. március 15-én, a darabváltozás igényének bejelentésével, a *Bánk bán* műsorra tüzetésével már ez az érett, politizáló közönség lépett ki a nézőtér homályából.

Ferenc Kerényi

LE THÉÂTRE NATIONAL ET SON PUBLIC (1845–1848)

Les anciennes archives de Théâtre National se sont anéanties. C'est à la base des sources subsistant dans les collections communes diverses (procès-verbaux des séances de la direction, livres de compte de la caisse, journaux d'encaisseur) que l'étude essaie de reconstruire l'histoire du public du Théâtre National durant les trois dernières saisons précédant la révolution, quand la direction du théâtre était aux mains de l'opposition réformiste libérale. C'est maintenant pour la première fois qu'à la base des écrits économiques et des recherches iconographiques, on a réussi à établir la capacité du théâtre, la proportion des places, la composition sociale du public ayant un abonnement ou achetant son billet jour par jour, les coutumes de la fréquentation du théâtre. Dans ces années, la fréquentation du théâtre est devenue un coutume bourgeois adopté, et par suite de cette manière de voir, le public permanent s'est stabilisé, l'influence des facteurs extérieurs s'est diminuée, et ces facteurs ont été substituées de plus en plus par des motifs intérieurs artistiques, comme par exemple par le système des représentations à bénéfice des acteurs et son influence aux premières originales ou par l'entrée en scène des artistes-hôtes étrangers renommés etc. Le résultat le plus important et documentable de la direction du théâtre était, dans la période en question, le fait qu'au milieu d'une situation économique défavorable, cherchant à établir son autonomie, elle a réussi à réaliser la conception d'un "théâtre éducateur" libéral. A l'aide de la méthode adoptée par l'étude on peut établir approximativement le nombre des spectateurs de tous les représentations des trois saisons en question, on peut mesurer la fréquentation de tel ou tel type de représentation et des drames plus illustres (p. ex. *Bánk bán*). Ainsi, les données publiées et la méthode peuvent fournir dans l'avenir une clef pour la recherche des problèmes de l'histoire du théâtre et du drame, de même que pour l'histoire du goût aussi.

³¹ Fáy András említett cikkében (PDI 1846. ápr. 16.) klakkot emlegetett a karzaton; az érthetetlen színpadi beszéd miatti szóváltást örökítette meg a földszintről az Élkép 1846. júl. 11-i száma a *Stuart Mária* előadásán; a PDI 1847. aug. 1-i száma pedig a „balróli földszinti második páholy” lármáját kifogásolta.

Nagy András

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: A VAD KOVÁCS

Számadás a szenvedésről

Kosztolányi Dezső

A vad kovács

A vad kovács, a szenvedés
sötét pörölyvel döngöl engem,
szikrázva visszanezék, és
kormos dalát óvéle zengem.
Beh jó nekem, hogy nem kell élni,
csak az üllőre ráalélni,
engedni szépen, mit se tenni,
csak fájni így és várni, lenni.
Verj, vad kovács, világfutóvá,
érzéstelenné és meredtté,
tökéletesség és tudóvá,
kemény, fájdalmas műremekké.

„Ne haljatok meg. Élni kell mindenkinek, sokáig.” A halálra ítélt Seneca Kosztolányi Nero-regényében ezekkel a szavakkal várja ítéletét követő halálát – mintegy átértékelve egész korábbi tanítását. A határhelyzetnek ebből a végletéből hirtelen és cáfolhatatlan erővel tűnik fel az élet a maga teljességében – a továbbiakban felülkerekedő halálnak, pusztulásnak kontrasztjaképpen. Az eszmények átértékelésének ezt az elemi erejű élményét azonban már a halál követi, nem pedig az új eszményeknek megfelelő élet. A kétségbeesésben fogant felismerés azonban kiléphet a – de facto vagy de jure – halálraítéltekből: akár egy egész közösség sorsában, tájékozódásában; akár pedig a szenvedőre sugárzó részvét erejében.

Kosztolányi – alkatából is adódóan – elsősorban ilyen helyzetekben tudott és kényszerült azonosulni azokkal az eszményekkel, amelyeket pusztán spekulatív, gondolatilag nem feltétlenül vállalt volna. Így érzi meg például a világháború pillanatában azt a kollektív lehetőséget, amelyet *Az élet divatja* című írásában fogalmaz meg. „A dekadencia ama jelenségeit – írja erről Kiss Ferenc –, amelyek kezdettől ingerelték – de amelyeknek ő is gyakran szívesen engedett –, most egy mindenkit eltöltő, elemi erejű életvágy ellentétéként interpretálhatja. Abban a történelmi pillanatban, mikor a normális, az egészséges, a természetes emberi létezés a divatnál irgalmatlanabb hatalom, a háború tette lehetetlenné, s ezért tűnt szinte képtelenségnek, hogy ezeket a nélkülözhetetlen értékeket az ember egykor önként vette semmibe.”¹ Ez a gesztus: az életnek mint önmagában értékesnek a megragadása egyben az egész értékvilág számbavételét is jelenti – létezik egy olyan viszonyítási pont, amelyhez képest felmérhető, mi torz és hamis, mi funkcionálhat tovább az új, de talán egyetlen és örök feltétel-rendszernek megfelelően.

Ez a folyamat azonban megfordítható – és Kosztolányi tudja, érzi és ábrázolja: *Ilonka* című novellájában a gyermeke életéért aggódó apa előtt feltárló világ a gyermek gyógyulásával összezáruk: „Visszakapta az életét. De a világot megint elvesztette.” Eltűntek az élet kontúrjai.

¹Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979. 71.

Kosztolányi ezeknek a „provokált” pillanatoknak megélésével szembesült legélesebben az értékrendeződés alapkérdésének minden mélységével: emberi sorsfordulókon (fia, szülei betegsége idején), a háborúban, majd – egész élete és pályája tanulságaival a háta mögött – saját betegsége idején. S minthogy ez számára már irreverzibilis volt: mind a gyógyulás lehetősége nélkül, mind a „könnyített megoldások” – póz, játék, szerepek, felületesség, szentimentalizálás – kényszerű elvetésével: összegezve kellett rendszereznie eszményeit, kijelölve a legalapvetőbb, mindig érvényesnek tetsző tájékoztató pontokat, amelyek értelmezhetővé, tehát elviselhetőbbé teszik sorsát.

Ennek a változásnak az alapja csak korábbi magatartásformája, kialakított költői világa lehetett – de az utat jelzi a *Négy fal között* kötetből a *Számadás*ig bekövetkezett fordulat: már szembe tud nézni halálával annak a világgépnek bázisán, amelyet részben megújított poétikai rendszerével, részben megváltozott emberi viszonyaival jellemezhetünk. A *Meztelenül* című kötet verseiben még költői hangváltással kellett próbálkoznia, vagyis új poétikai kifejezési rendszerrel az új élményvilág megragadására – a *Számadás* idején már teljes szélességében alkalmazza költészetének vívmányait, nincs szüksége alkatától, költői világgépétől idegen megoldásokra. Ugyanakkor a kifejezés strukturáló ereje minden mozzanatot értelmi mozzanattá tesz, megszűnik, illetve funkcióval gazdagodik a fonetikai, poétikai „öncélúság”.

Az összegzés – a számadás – tehát nemcsak az emberi élethelyzet lehetőségeinek számbavétele – negatívumaiban: mulasztásaiban, kiaknázatlanságában, vagy pozitívumaiban: azokban az apró „csodákban”, amelyek eddig nem tárultak fel, vagyis nem tudatosultak; hanem a valóság egészének teljesebb feltárása, ellentmondásaival együtt birtokba vétele; az új viszony teremtette teljesebb világ és ennek megfelelő magasabbrendű költői kifejezés.

1933 nyaráról – a betegség felismerésétől – töltődik fel az az erőter, amelynek kisugárzása átminősíti az élményeket, és az összegzés kontextusából szemléli a világot. Az eluralkodó betegség kiszolgáltatottá, passzívá fokozza le a költőt, s a Semmivel, a pusztulással szemben – ezzel döbbsenti rá a világ – az élet, sőt: a lét eredendő drámaiságára, létrejön az a pont, ahonnan: „minden aspektusból az élet egészét látja, s amire ránéz, ünnepélyes jelentéssel tárul meg számára”.² Önmaga is, mint múltja, betegsége.

Szükségszerű, hogy a számadás kiterjedjen arra is, amely létrehozója-kísérője ennek az emberi helyzetnek, sarkpontja a valósághoz való viszonyoknak: a betegsége, illetve a szenvedésre – helyesebben az ebben és ezáltal formálódó személyiségre is. Nemcsak azért, mert saját sorsának részévé vált az, ami Kosztolányi pályája egész hosszán izgatta és vonzotta: a szenvedők sorsa – Seneca, Novák Antal, Moviszter doktor eibukva-feltámadva előlegezték, körülírták azt, amit a *Számadás* szonettjei saját sorsban, belülről is megfogalmaztak –; hanem azért is, mert maga a szenvedés a korszak „antropológiai tudatának” is fontos eleme volt. Az emberhez méltó szenvedés, vagy az emberi módon elviselt, elviselhető szenvedés a század első felében alapkérdések közé került, s többféle választ teremtett. Így például Thomas Mann Varázshegyén Settembrini a „szenvedés enciklopédiáján” dolgozik; sőt: a szanatórium szinte valamennyi emberi kapcsolatát ez teremti és határozza meg. A betegség ebben a kontextusban – akárcsak a *Számadás*-szonettek egyes helyein, vagyis Kosztolányi felismeréseiben – tudatosításával embert-gazdagító, a gyerekkor óta az első igazi közösségbe sodró; ahogy a tüdőbeteg szervezet finom „mérgei” fogékonyabbakká teszik a szanatórium lakóit – ilyen értelemben maga a művészt is valamiféle, a beteg szervezet által létrehozott „bomlástermék”: az emberhez méltó élet ára a normális, az egészséges élet.

Ugyanezt a jelenséget közelíti meg egészen más oldalról a másféle emberi-költői magatartásba burkolt, tudatosított szenvedés: Mann Faustusánál vagy Ady Endre verseinek jelentős részében a művészet nem tünet vagy eredmény, hanem a szenvedés maga a művészet – a művészet az a betegség, amit egyszer lehet örök életre megszerezni (Mihályi Rozália csókja), ettől kezdődően sorsot formál, a bomlás jelei pedig a művek. (Mindez megközelíthető ihlettipusok, alkotásmód felől is – a különbség itt is jelentős.) Az egyéniség és az élet választás – nem feltétlenül tudatos választás (Adrian Leverkühn) – következtében öröklődik itt fel, a betegség akár kultusszá válhat – míg Kosztolányi, vagy Babits esetében „A szenvedés . . . olyan fájdalom, amely teljességgel kívülről szakad rám.”³ Ebben az esetben lehet

² Kiss Ferenc: i. m. 541.

³ Heller Ágnes: *Az érzelmek elmélete*. Bp. 1978. 418.

beszélni a fájdalomról – ez a tárgya *A vad kovács*nak, vagy Babits *Balázsoldás*ának; a másik esetben inkább azokról a kapcsolatokról, amelyek a szenvedőt a világból kiemelve lakója helyett utasává teszik (Ady: *A halál rokona*). Orfeusz gesztusa az egyik: megpillantásakor szétfoszlik a lényeg. Eurüdiké; Fausté a másik: az élet árán nyeri meg az életet. (Mindezt a betegségek típusaiban is követhetjük, amelyek első szinten alakítják a magatartást és a valóság értelmezését: a vérbaj nem feltétlenül tudatosult kihívása, aktivitása, kockázata áll szemben a tüdőbaj vagy rák örökölt vagy ismeretlen passzivitásával: az előbbi esetben maga a betegség is válhat szereppé, az utóbbiban a szenvedő minden szerepből kihullva tárggyá válik, amely nem formál, hanem formálódik – nem volt aktív, és most sem az.)

„Oly iszonyú / Oly egyszerű” – írja körül Kosztolányi fájdalmait a *Száz sor a testi szenvedésről* című versében; de mintha a rendteremtés lehetősége éppen innen lenne adott: „Oly egyszerű” – a számvetés gesztusával az értelmezése is; a kényszerű passzivitás a tudatosítás aktivitásába menekül. Csak így kerekedhet fölül: visszamenőleg is így válhat a szenvedés szenvedése, a retorika valóságos és egyszerű pátozzá, a dekadencia egykori kultusza a felismert élet lehetőségeinek, tehát csodáinak kultuszává – ettől kezdve nem a szituáció uralkodik már az emberen, hanem az ember – a tudat – a szituáción.

Mindezekre a kérdésekre – szenvedés, elviselés, részvét – kialakult a válaszoknak egy őstípusa: a vallás, közelebből a katolicizmus. „Vannak, akik szenvedni akarnak, sírni, nélkülözni, és ők azt mondják, hogy boldogok. Sohase kívánnak semmit. Csak minél több fájdalmat és megaláztatást. Annyit, amennyi nincs is a földön, oly sokat, hogy ki se elégíthetik őket, és így várakozásukban mindig csalódnak. De azért nagy nyugalom lakozik bennük.” – írja körül Kosztolányi a Neróban a kereszténység ekkor még autentikus magatartását, amely néhány ponton még a sztoicizmussal érintkezik. Kosztolányi számára hosszú ideig a szenvedésnek ez valóságos feloldó értelmezése: Pacsirta apja: Vajkay, azon a részeg és őszinte éjszakán a krisztusi gesztus példája nyomán törődik bele sorsa folytatásának kötelezettségébe; Moviszter doktor humanizmusa, megértése a szenvedők bűneivel kapcsolatban nem ateista („klerikális doktor”). Maga Kosztolányi, magánéletének fordulópontjain is ennek a magatartásmintának engedelmességet, illetve ennek szellemében nevelődött (apja írja levelében, egyik versét félreértve: „Nem is tudom elhinni, hogy másoknak, még a legtávolabbi idegeneknek szenvedései iránt is te: az én áldott szívű, jó fiam közönyös tudnál lenni.”)

Saját sorsának elviselésében azonban meg kell találnia azokat az immanens, evilági válaszokat is, amelyek már gazdagodtak a felismeréssel: „Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinned,” amelyek a vallástól elszakadva teszik lehetővé az öntörvényű magatartás kialakítását, és mégis egyetemes érvénnyel. Analógiákat keres tehát a szenvedés elviselésére, ezek között pedig már csak az egyik lehetőség a vallás. És míg pályája elején általában a szenvedőkkel, vagyis – szinonimaként – szegényekkel vállalt teoretikus szolidaritást (mely szegénység nem volt osztályértelmű, hanem bukást, magányt, meg-nem-értést is jelentett), később ezt morális megfontolásokból tágitotta még egyetemesebb kategóriává – felütésében is eleve a fizikai szenvedésen túlrá. Ekkorra már, a szenvedés konkrét-fizikai átélése idején még totálisabb kollektivitásban gondolkodik: a *Számadás* élére a következőket írja:

„ne félj, számár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe”

A *bűn*, a *betegség* és a *vallás* analógiáját tehát a szenvedésben érzi elevennek, abban az illuzórikus közösségben, amely minden eddiginél teljesebb magányba burkolja a szenvedőt. Mert csak a sors közös, ennek elviselése azonban nem osztható meg – a részvét lehetetlensége már az *Ikonkában* is megfogalmazódik: „Nincs mód, hogy bűvös, villamos huzalok feszüljenek közénk, átadjuk fájdalmunkat, s a részvét útján egészen egyik legyünk.”

Erzészvilágának tehát saját sorsértelmezésében válik sarkpontjává a szenvedés, de egyben feloldódássá, ellentmondások értelmezésévé is, mégpedig „kettős tárgyasulás” során: a szenvedés is és a költő is ennek folyamán bontakozik ki – ez *A vad kovács* alapja. Többszörös teremtésről van szó: a *kovács* – a szenvedés azonnal, nyersen feloldott metaforája – létrehozta a remeket, a tárgyat: a költőt

– aki összeroppanva teremti meg a szenvedés versét. Ennek a folyamatnak első információja a versmodell, verstípus, amely a versegyed alapja: az az invariáns, absztrakt rendszer („langue”), amelynek talaján formálódik a konkrét, egyszeri és anyagi mű („parole”). A panasznak és teremtésnek ebben a versében – ellentmondásként – a dal növekszik absztrahálhatóvá: a rövidség, zárttság, egyszerűség veszi fel és teszi egyetemessé a szituáció terheit, hogy az áttételes, végletes és tragikus helyzetet ebbe a műfajba „törje”. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk az elvont mozzanatok konkretizálásának másik szintjén is: a négyes, négy és feles rímes jambikus sorok esetében. Ezek többször mind hangsúlyosan, mind időmértékesen ritmizálhatók – a kezdő alexandrinok szinte lírai „anyanyelvnek” számítanak, azonban ezt a megszokott és kényelmes versépitkezést újra és újra felbillentik a változó hosszúságú sorok és megbicsakló, zaklatottá váló hangsúlyok – hogy ez a felborult helyzet állandósuljon. A vers mégsem válik formátlanná, mindezek a torzulások a kompozíció, a szerkezet erőteljes és kitapintható keretein belül, illetve kereteivé válva érvényesülnek.

Míg az első mondatban (az első periódusban) a nyolcasok adták volna az alaphangot, a második két mondat (periódus) során a mindaddig kevésbé szabályos, a „deviáns” kilences válik ritmikussá, meghatározóvá. Ezen az érezhető tendencián belül a kompizáció belső törésvonalai is kiolvashatók. Míg a vers egészére jellemző az erős jambikus lüktetés (106 szótagból 60 alkot jambust) – amely a fogalmilag is megjelenő archaizáláson túl a kalapálást, vagyis a kovácsműhely hangulatát is imitálja – két fordulóponton lassul le a lüktetés: az ötödik sorban, vagyis a megzökken sorok élén: „Beh jé nekem, hogy nem kell élni;” és a vers lezárásában: „kemény, fájdalmas műremekké”. Ezek a helyeken a domináló spondeusoktól „prózaibb” lesz a verssor, ugyanakkor megszűnik a rövid és hosszú szótagok váltakozásából adódó dinamizmus – a csak hosszú szótagok előlegezik a tökéletesebb mozuldatlanságot, ritmustalanságot. Mindezeket a jelenségeket kiegészítik és elmélyítik az akusztikus, fonetikai hatások – s ahogy a jambus-spondeus oppozíció is költői funkcióval rendelkezett, ugyanúgy válik jelentőssé a különféle fonémák oppozíciója is. A tevékenység, vagyis az agresszivitás explozívokon és spiránsokon keresztül jelenik meg: így például a *v* hang dominanciájával, amely alliterációig is eljut: „*verj, vad kovács világfutóvá*”, a *t* hang szerepével: „*rökéletes és tudóvá*”; amelyekkel szemben a formálódás, az engedés, a lágyág hangjai a nazálisok és a liquidák: „*döngöl engem*”, „*engem*”, „*engedni*”; pörölyvel, kell élni stb. szavakban. A legutolsó sorban ugyancsak nazálisok dominálnak: „*kemény, fájdalmas műremekké*”.

Ritmus és hangzás együttesének vizsgálatakor kínálkozik a szóhosszúság analízise is, amely a vers rövidsége miatt kiemelt szerephez jut a mindig tudatosan komponáló Kosztolányinál. 51 szóelőfordulás a 106 szótagból álló versben – egy szóra átlagban 2,07 szótag jut, a rövidség tehát a szavakra is érvényes. Hűsz esetben azonban egytagú szóval találkozunk, amely a magyarban vagy a nyelv legősibb rétegébe tartozik, vagy töltelékszó, jelentéktelen jelentésimpulzussal. Tizenhat kéttagú szó szerepel a versben, s előlött még radikálisabban csökken: kilenc a háromtagú, és három-három a négy és öttagú szavak száma. Ezek az arányok jelzik, hogy a választékos, pontosító körülírások helyett a versben a rövid szavak dinamizmusa, drámaisága dominál – Kosztolányi, lírai gyakorlatától eltérően kerül a árnyalatokat, szinonímákat. Az arányeltolódás a versen belül – a sokszótagúság irányába – a vers harmadik periódusában válik jelentőssé: amennyiben a szótagok mértékegységekké válnak a szótagszámláló verssorokban, itt három-négyszeres kiemeléssel állunk szemben. Szerephez jutnak a képzők, ragok és jelek; a kialakult minőség, a megteremtett tárgy pontosan, árnyalt fogalmazásban jelenik meg.

Az alapvető formálóelv – a szóhosszúsággal összefüggésben – határozza meg a szókincs szerkezetét is. Az előforduló, majd félszáz szóból minden ötödik minőséget jelöl, ezek sűrűsége ugyancsak a vers vége felé, az „utópia” megjelenésével mind meghatározóbb. A tárgyiasulás – vagyis a „műremekké” válás menetét pedig az igék száma és elrendeződése közvetíti: mindössze öt fordul elő a versben cselekvő szerepben; a negyvennégy féle szóból azonban tizenhat igei alapú (igenév), vagyis az igei jelentésimpulzus érezhető. Az egyharmadot meghaladó arányban feltűnő cselekvés-történet-létezés azonban csak állapotként van jelen, potenciális dinamizmust hordoz. Az igék és igevelek aránya a következőképpen alakul a vers periódusaiban:

1. döngöl szikrázva visszanézek zengem	2. kell élni ráalélni engedni tenni fájni várni lenni	3. verj világfutó meredt tudó
--	---	-------------------------------------

Az öt ige közül tehát három kijelentő módban – az első periódusban helyezkedik el, ezek közül kettőnek a hanghatása kimeríti jelentéstartalmát. Egyetlen – határozói – igenév van, mely ugyancsak az állapot: az illuzórikus cselekvés felvázolását segíti. A második periódusban már csak egy – nem is teljes értékű – ige helyezkedik el, ezzel szemben hét főnévi igenév, tehát egyetlen perióduson belül több, mint ahány ige a versben szerepel. Ugyanakkor ez az igenév sem időhöz, sem személyhez, számhoz, módhoz nem köthető – ragozásától pedig a költő tudatosan tartózkodik: „nekem élni” áll például „élnem” helyett. Az utolsó periódus felszólító módú igét tartalmaz és a minőséget jelölő melléknévi igeneveket, amelyekben „megszüntette” őrződik meg a dinamizmus, cselekvés. Ez az igeszemlélet is azt a hierarchiát tükrözi, amit a költő *élni* és *lenni* között érez, s ami a vers egészét meghatározza: az előbbi személyiséghez, szubjektumhoz kötődik, az utóbbi tárgyhoz: objektumhoz. Az *élni* a versben tagadott aktív cselekvés lehetősége – a *kell* ige kényszerével; míg a *lenni* szinonímájaként megjelenik több, másféle cselekvéstartalmat hordozó ige: ráalélni, engedni, (mit se) tenni, fájni, várni. Az aktivitás – mint a szubjektum sajátossága – kényszerű és lehetetlen; a passzivitáshoz – a tárgyasuláshoz – pedig ezek a szubjektumot összemorzsoló igenevek tapadnak, egyben megjelölve az alakulás egyetlen útját.

A kiválasztott szavak saját halmazukra utaló asszociációi ugyanezt a sugalló hangulati erőt hordozzák. Az igék gyengesége, erőtlensége áll szemben a kovácműhely – sokszor archaikus – keménységével, durvaságával: pöröly, döngöl, üllő, szikra, korom stb. Ezek jelentése részben elhomályosult már, részben Kosztolányi támasztja fel, sajátos hangulati tartalommal, mint: sötét pöröly, kormos dal, világfutó, tudó. Ez a sajátos archaizálás a költői választékoság határán van, egyben valamiféle időtlenséget sugall.

A fonetikai és szemantikai kapcsolatot egyszerre teremtik meg – látszólag egymástól távolos dolgok között – a *rímek*; ebben a versben is, ahogy Kosztolányi szerint általában is: „Az, hogy két merőben más jelentő szó a külső idomában egyezik egymással, s hangzása révén testvérré válik, ami annakelotte idegen volt, biztató és bátorító jel számára (ti. a költő számára), hogy a héj mögött talán a dolgok ősi lelke, az egymásnak ellentétesnek tetsző fogalmak is rokonok, s fölszabadultan, mindig mámorosabban és mindig vakmerőbben folytatja kutatómunkáját.”⁴ A rímelés azért is érdemel különös figyelmet, mivel Kosztolányi könnyed és tudatos rímelő volt, a tökéletes összecsengést azonban csak a játékban tartotta elengedhetetlennek, verseiben céltudatos polgyolaságot is megengedhetett magának. A vad kovács rímei erre utalnak: a *szenvedés* – *nézek* és azt a kapcsolatot hordozza, amely alakjában az azonosságig szoros, értelmileg azonban a kötőszót, a kapcsolat tartalmát emeli ki: a hierarchizálatlan mellérendelést, amely a verset – a kötőszók jelentős arányával együtt – uralja. Ugyancsak lényegi kapcsolatot fejez ki az *engem* – *zengem* pár is, amennyiben az „én zengem” helyén áll a szituáció analógiája: formálnak (*engem*), tehát (*én*) zengem. A versben szereplő többi rím a pontosság és domináló monotonia együttesét jelzik: ismétlésekkel, azonos szavakkal, ragokkal; erősítve a vers belső struktúráját, hierarchiáját. Ugyanezt szolgálja a rímek elhelyezkedése is: a legerősebb kapcsolatot kifejező keresztríme a középső periódusban a felkiáltás spontaneitásából adódóan pár-rímekre cserélődnek, amelyek legutolsó, azonos szótagjukban a csoportrím lamentáló őstípusát is sejtetik. Az utolsó periódusban visszatérő keresztrímekek egyszerre utalnak a második periódus ráfelelő kapcsolatára és az első rész megbonthatatlan zártságára.

A belső struktúra három periódusa zenei kompozícióra emlékeztet. A periódusok – mondatok – kijelentések, mely formát „megszüntette” őriz meg a tartalmi impulzus: az elsőben ez az állapot lamentáló rajza (még a kijelentés keretein belül), a másodikban ez egy újabb állapot tagadása, de már

⁴ Kosztolányi Dezső: Ábécé.

(szerkezeti és nem grammatikai) felkiáltásban, a harmadikban pedig felszólítás (az eredmény felkiáltása), ugyancsak a kijelentés formájába „törve”. Ez a kifejezés itt is tartalomává válik, akárcsak az ismétlődő, határjellegű belső struktúrákban felrajzolódó oppozíció: egy egységben vázolt léthelyzet, majd újabb egységben ennek értelmezése – mindez visszavetíthető a költői alapállásra: a léthelyzet a szenvedésé, az általánosítás az ezzel való elszámolásé: a számadásé. (Egy periódus két, szimmetrikus egységre bontható.) Az adott és megváltoztathatatlan passzivitást csak ezzel az illuzórikus aktivitással lehet áttörni: elszenvedett formálódás, összeroppanás és műremek-teremtés, vagyis mesterré válás. A pusztulásba torkolló szenvedés és költészet többé nem zárja ki egymást, hanem egyszer – és örökre – feltételezi: a halál, a semmi nem ellentéte az életnek, ennek a teremtésnek, hanem feltétele. Az indulatiság, drámaiság (aktivitás) kiegészíti, elmélyíti a monotóniát (passzivitás), ahogy ez a folyamat fordítva is érvényes. A mondat szerkesztésben ugyanezek az antinómiák érvényesülnek: formai kijelentésekben emelkedik a kijelentés-felkiáltás-felszólítás spirálja – a jambus le-lelassuló zakatolásával kísérve, alliterációkkal, „kínrímekkel” és tömör szimmetriával.

Az egyes rétegek (ritmus, fonetika, jelentésegység, látvány stb.) egymást erősítik, „interferálnak” – akárcsak a különféle érzékszervekre ható effektusok: a pöröly sötét, a visszanezés szikrázó, a dal kormos, a műremek kemény. A tapintás, látás, hallás elemei keverednek, helyenként szinesztézikusán, vagyis a megkülönböztető halmazokban egy elemnyi átfedéssel, amely azonban teljesebb, plasztikusabb kapcsolatot teremt. A sematizált szemléletességek a „kovácsműhely” keretein belül maradnak, amely kontextus a költő eleven tudatát és organizmusát jelenti, a feszültség tehát a „műremekben” kulminál és oldódik fel. A „kovács” is csak a költőn keresztül határozza meg önmagát – fájdalom csak azzal létezhet, *ami* fájdalommal tud válni: a költő és kovács egymásra van utalva. A költő eltárgyasul – műremekké válva lesz tökéletes, vagyis értéknövekedés minőségi értékpusztulással valósulhat meg; a fájdalom, a szenvedés azonban – és ez a tragikus irónia – mestervizsgát tesz le. A végső felsorolás minőség-jellemzői így antinomikus párokba is rendezhetők: világfutó – meredt; érzéstelen – fájdalmas; a tudó, kemény, tökéletes szavaknak nincs párjuk, de ezek önmagukban meghatározatlanabbak, ironizálhatók. Az értékvesztés egyben érték-tudatosulást, vagyis növekedést jelöl: a fájdalom döbönt rá az érzésekre, a világfutás a helyhez kötöttségre – így a meghatározások antinomikusan jönnek létre, abban a feloldhatatlan feszültségben, amit a pusztulással feltárlkozó élet jelent, a potencialitás, a lehetőség a lehetetlenné válás pillanatában. De itt az értékteremtés válik objektív, a szenvedés pedig szubjektív mozzanattá. Ez már nem dialektika: a műremek lehetőségei tárgyiak: elviselni a situációt, összetörve a személyiséget – de mégiscsak a magatartás kényszerítő erejével, vagyis a műremek emberi jellemzőjével. Tragikus helyzet, amit a „tárgy” ironikusan szemlél – maga a kérdésfelvetés, a helyzet-ábrázolás is az. Az irónia és a tragikum egymást feltételező ellentétpárja minden antinómiából kiolvasható – ez fosztja meg a verset a pátosztól, ez teszi az iróniát öniróniává.

Az élet irreverzibilis lehetőségének tudatával gazdagodott szubjektum (a még 1935-ben is új szerelemre képes Kosztolányi) azért mérheti fel realisabban a világot, és ebben önmagát, mert már szinte kívül van rajta – metaforikusan: mint „objektum” ismerheti fel a hierarchiát önmaga és a világ más tárgyai között – ezzel pedig mégiscsak a létező költői szubjektivitás gazdagodik, és emelkedik tovább a spirál íve. Ez Kosztolányi magatartásának modellje, a halál előterében.

Schweitzer Pál

THOMAS MANN ÜRÜGYÉN A FILOLÓGIAI SZAKSZERŰSÉGRŐL

Dilemmák Thomas Mann 1936. június 8-i naplófeljegyzése körül címmel eszmefuttatás jelent meg az ItK 1979/5–6. számának 601–604. oldalán Demény Jánostól. Egy jellegzetesen eseménytörténeti kérdéssel kapcsolatos a dilemma, amelynek megoldását egyes-egyedül a szigorúan vett filológiai módszer alkalmazásától remélhetjük. Így szól a kérdés: Jelen volt-e, énekelt-e Basilides Mária, és vele volt-e férje, Péterfi István zenekritikus a cikk címében megjelölt nap estéjén, amikor Bartók Béla zongorázott Hatvany Lajos házában az ott huzamos vendégeskedő Mann házaspárnak? „Látszatra apróság az egész – mondja Demény –, de elvi fontosságú igény húzódik meg mögötte: ne legendásítsuk a történeteket, maradjunk a valóság talaján.”

Ami az idézetben a kettőspont után következik, azzal minden filológus egyetérthet, sőt, csakis azzal érthet egyet. Az viszont már föltétlenül vitára késztet, ahogyan a meghirdetett „elvi igény”-t a gyakorlatban érvényesíteni igyekezik a cikkíró. Nem magának a kérdésnek, ill. tisztázásának tulajdonított fontosság adja kezembe a tollat, hogy tovább bővítsem a róla írtak immár tetemes állagát, hanem az az elbánás, amiben az esemény résztvevőinek egyikétől származó és csak nemrég hozzáférhetővé vált, tehát újragondolásra készítő tanúságtétel részesülhet az említett írásban. Vitacikkem ennél fogva elsőrendűen módszertani érdekű. Azt mérlegeli, mennyiben felel meg a filológia előírásainak Demény bizonyítási eljárása és következtetése. Ehhez pedig, bármily röviden is, át kell tekintenünk a kérdés irodalmát.

A hazánkban kiemelkedően népszerű és nagyra becsült német író halálhírére az Irodalmi Újság emlékező írást kért Hatvany Lajostól, mint akivel Mann valamikor igen bensőséges kapcsolatot tartott fenn. Hatvany a Mann-nak magyarországi népszerűségét oly hatalmasan előmozdító József Attila-vers utolsó sorát írta cikke fölé: „*Fehérek közt egy európa!*”, így közölte rövid írását a lap 1955. augusztus 20-án. A bennünket foglalkoztató problémát illetően három mondatot kell alaposan szemügyre venni belőle. „A legszívesebben [...] azokra az estékre gondolok, amikor a magyarság legkülönbjeit vezethettem eléje. Magam előtt látom Bartók Bélát, amint fiatalos lelkesedéssel zongorázik Mann-nak, hallok Basilidesz [!] Mária énekét, mellyel magával ragadja a legnagyobb szerűbb zeneértőt. Elébe nyűzsög az az este is, amelyen a magyar írók színét-javát hívtam össze, hogy tisztelegessenek mindannyiunk nagy mestere előtt.” Az emlékező – aki amúgy sem tartotta valami sokra az aprólékoskodó pontosságot – adósunk maradt az egy-egy mondatban fölelevenített események dátumával. Mind Mann naplóiból, mind a bőven rendelkezésünkre álló egyéb forrásokból¹ azonban pontosan ismerjük mindkét esemény idejét. Bartók az említett estén zongorázott Mann-nak, az utóbbi tiszteletére rendezett író-fogadást pedig mintegy másfél évvel korábban, 1935. január 27-én este tartották Hatvanyék. – Demény viszont ezt az értelmezést fűzi az iménti idézethez: „A kaleidoszkopikus együttésből annyi kifejethető, hogy Bartók *valahol* zongorázott és Basilides – ettől teljesen függetlenül – *valahol* énekelt.” Nem, épp ez nem fejthető ki, Hatvany szavai nem engednek meg ilyen értelmezést. Igaz, Bartók és Basilides közvetlen egymás utáni említéséből még nem következik föltétlen bizonyossággal, hogy Hatvany tanúsága szerint is egy és ugyanazon alkalommal muzsikáltak Mann-nak. Viszont az idézett szavak csakis úgy értelmezhetők, hogy mind a zeneszerzőt, mind az énekesnőt – akár egyszerre, akár más-más alkalommal – Hatvany vezette Mann elé „a magyarság legkülönbjei”

¹Vö. UI 1979. 2. sz. 80–90.

között, azaz az ő házában muzsikáltak a német írónak, akivel a meghívott magyar kollégák is ott találkoztak egy másik estén. Ha tehát Hatvany szavai Bartók és Basilides Mann előtti szereplésének időbeli azonosságát nem is tanúsítják egyértelműen, annál inkább megteszik azt a hely vonatkozásában. Ennélfogva teljességgel megengedhetetlen, hogy az idézett szavakkal próbáljuk megátogatni azt a következtetést, hogy Mann a két művészt nemcsak nem egyszerre, de nem is azonos helyen hallotta muzsikálni. Márpedig Demény, amint alább látni fogjuk, épp ezt teszi.

Az estének első leírását, mely dátummal és részletekkel is szolgál, a Muzsika című folyóirat közölte 1959 májusában *A Negyvenedik Zsoltár* címmel, Péterfi István neve alatt. Számunkra legfontosabb részei álljanak itt csupán: „Ha emlékezetem nem csal, június 8-át írtunk. Azt biztosan tudom, hogy hétfő volt. Este felé lehetett, amikor megszólalt a telefon, és régi, kedves jó barátom, Hatvany Lajos jelentkezett. Megkért bennünket [Péterfit és a feleségét, Basilides Máriát], hogy menjünk el hozzájuk vacsorára [...] Elmondta, hogy Thomas Mannék náluk laknak és hogy Bartók Béla is ott lesz. Őszinte örömmel fogadtuk a meghívást, és el is mentünk. [...] Bartók Reinitz Bélával érkezett. Ekkor ismertem meg Thomas Mannt és feleségét. [...] Mikor muzsikálásra került sor, Bartók odaült a zongorához, és a feleségem elénekelté azt, amit közösen, egyet gondolva kiválasztottunk: *Schütz Negyvenedik Zsoltárát*.” – Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy e visszaemlékezést megelőzően semmitéle beszámoló nem jelent meg nyomtatásban erről a házikoncertről és körülményeiről, ahonnan az írás szerzője meríthetett volna. Ennek ellenére pontosan megnevezi az esemény dátumát és napját, szól arról, hogy Reinitz is ott volt (az ő részvételét Demény annak dacára hitelesnek fogadja el, hogy Péterfi írását – látni fogjuk, mennyi joggal – legendának mondja), sőt azt is tudja – ezt a rövidség kedvéért nem idéztem –, hogy Mann a Népszövetség kebelébe tartozó Comité permanent des Lettres et des Arts tagjaként tartózkodott Budapesten, ismeri továbbá a Hóman kultuszminiszter aznap esti fogadására szóló meghívás lemondásának történetét is. Önként kínálkozik a kérdés: Ha mindaz legenda, ami ebben a visszaemlékezésben olvasható, hiszen Péterfi és felesége állítólag nem voltak jelen, akkor honnan vette az író az egyéb források segítségével verifikálható mozzanatokat? Sajnos Deménytől hiába várjuk a választ, hiszen magát a kérdést sem jut eszébe fölteni.

Az 1961 januárjában elhunyt Hatvany Lajosnak még abban az évben megjelent az *Öt évtized* címet viselő gyűjteményes kötete és benne első alkalommal az *Egy emlék Thomas Mannról* című írás, mely elbeszéli a bennünket foglalkoztató este történetét. Nem tudjuk, miért nem publikálta hamarabb az írója, annyi azonban bizonyos, hogy évek óta készen volt már. Erről tanúskodik az első mondat: „A Népszövetség azon csoportja, melyet a *Szellemi Összefogás Ligájának* neveztek, pesti ülészaka ezelőtt húsz esztendővel történetesen épp Thomas Mann születésének hatvanadik évfordulója utáni napokra esett.” Hatvany itt is a tőle megszokott némi nagyvonalúsággal jár el az adatokat illetően. A Budapesten ülésező állandó bizottság tanácsadói testülete volt csupán a Népszövetség hivatalos szervének, a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságának, az ülésezésre pedig az 1875. június 6-án született írónak nem 60., hanem 61. születésnapját követő napokban került sor. Hatvany szuggesztív írásművészetétől persze a filológus sem tagadhatja meg az elismerést, ugyanakkor kötelessége rámutatni ezekre a pontatlanságokra, valamint arra is, hogy az író célja nem a részletek aprólékosan hű megörökítése volt. Ilyenformán a leírás nem említi az esemény dátumát, és azt sem, hogy az írón, Mannon és Bartókon kívül kik voltak még jelen. Nemcsak Basilidesnek és Péterfinék Demény által kétségbe vont részvételéről hallgat, de Reinitzéről és a feleségéről is, noha ezeket senki sem kétkli. Hatvany írása tehát, bármily nevezetessé vált, sem bizonyító, sem cáfoló tanúként nem léptethető föl.

Ez annál furcsább, mert Demény állítása szerint „Hatvany Lajos és felesége, Somogyi Jolán az ötvenes évek elején *részletesen* elmondták e találkozás történetét” neki, „legapróbb részleteit is meghányták-vetették vele, minden vonatkozásában megvilágították”, hogy beleilleszthesse a Bartók Béla életével kapcsolatos dokumentumoknak általa egybehordott nagyszabású gyűjteményébe. De vajon mért hallgatott Hatvany a részletekről, amikor ezt az emléket papírra vetette, ha élőszóval oly pontosan beszámolt róluk? Mindenesetre a Bartók életrajzi dokumentáció negyedik részében² Demény János nem hivatkozik Hatvanynak nyomtatásban megjelent elbeszélésére (noha megtehetné volna, hiszen az *Öt évtized* 1961-ben jelent meg, a tanulmánykötet kézírata viszont az impresszum tanúsága szerint csak a következő év januárjának közepe után ment nyomdába), hanem mindenki

² Zenetud. Tanulmányok X. 553.

számára elérhető forrásként Péterfi visszaemlékezését idézi. Ellenkező bizonyíték hiányában azt is föl kell tételeznünk, hogy a dátum, amely szerint a besorolás megtörtént a dokumentumok időrendjébe, szintén Péterfi írásából származik.

Az est háziasszonya, Hatvany Lajosné is több alkalommal elbeszélte, ill. írásba foglalta az össze-jövetel történetét. Első elbeszélését György István illesztette bele a Népszabadság 1962. január 28-i számában közölt cikkébe, amelynek címe szintén: *Fehérek közt egy európai*. Az adatokat illetően Hatvanyné itt annival pontosabb a férjénél, hogy ő a valóságnak megfelelően Mann 1936. évi látogatása egyik epizódjaként számol be az estről. Ám további résztvevőket ezúttal ő sem említ, így Reinitzet sem.

Ha tehát az est lefolyásának történeti mozzanatai után nyomozunk, az eddig föl sorolt beszámolók közül Péterfy írása nyújtja a legtöbbet. Nagyon érthető, ha a Bartók Béla életére vonatkozó dokumentumok összegyűjtője is elsősorban ezt adta meg forrásul az 1960-as évek elején. Álláspontjának radikális megváltoztatására készítette azonban egy újabb közlemény, amely leírja, miképp született meg a Péterfi névvel közölt visszaemlékezés.

Asztalos Sándor, a Muzsika című folyóirat hajdani szerkesztője, a Film, Színház, Muzsika 1965. október 28-i számában cikket írt Basilides Máriáról és Péterfiről. Ebben a cikkben, amely ugyancsak *A Negyvenedik Zsoltár* címet viseli, elmondja, hogy a hat évvel korábban azonos címmel, az általa szerkesztett folyóiratban közölt emlékezést ő írta meg Péterfi elbeszélése alapján. Siet azonban hozzátenni, hogy a visszaemlékező átnézte az írást, néhány helyen javított is rajta, és hozzájárult, hogy a neve alatt nyomtassák ki. Ezt a jóváhagyó hitelesítést Demény is említi, de az emlékek írásba foglalásáról azt mondja, hogy bár „Péterfi szabadkozott, de Asztalos ellenállhatatlan volt.” Azaz a beleegyezést valamiféle szeretetteljes erőszak hozta csak meg. Dehát honnan tudja ezt Demény, ott volt talán? Azt ugyanis mondanom sem kell, hogy Asztalos írásában szó sincs efféle kapacitálásról. Ugyanígy a forrás célzatos és ezzel sugalmazásra alkalmas ismertetésének bizonyul Demény következő állítása is: Péterfi „azzal a költői legendával együtt” hagyta jóvá az írást, „hogy a felesége Bartók zongorakíséretével Schütz-zsoltárt énekelt”. Ez a beállítás arra enged következtetni, hogy a szóban közölt emlékek írásba rögzítésekor Asztalos egy minden alapot nélkülöző legendát is csatolt a hallottakhoz, amit aztán az idős és feleségének megdicsőítésén elérzékenyült visszaemlékező némi szabadkozás után a többivel együtt jóváhagyott. Csakhogy a költői legendának minősített esemény a Péterfi névvel megjelent írásban nem mellékes vagy egyik mozzanat csupán, hanem az – mint már a címéből is kiderül – elejétől végig erről szól. Vagy költői legenda a leírás, úgy ahogy van, vagy nem az, de ezt a minősítést semmiképp sem lehet az állítólag Asztalos által belefoglalt egyik motívumra korlátozni, és ezzel azt sugallni, hogy amit legendának – vagy beszéljünk magyarul: hamisításnak – mondunk, azért az érdemes zenekritikust csak csekély részben terheli felelősség, mert a hamisítás tulajdonképpeni ódiúmat Asztalos Sándornak kell viselnie.

Legyen szabad egyben rámutatnom az elbeszélés hitelét kétségbe vonó álláspont logikai paradoxonjára. Ha a Péterfi halála (1962) után három évvel közzétett írás arra a meggyőződésre vezet bennünket, hogy 1959-ben az ő neve alatt bocsátott szárnyra egy alaptalan legendát a tulajdonképpeni hamisító Asztalos, akkor ez utóbbi, akire rásütöttük a legendagyártás bélyegét, hogyan léphet elő megbízható tanúvá hat év múlva? Miért hiszünk az 1966. évi Asztalosnak, ha a hat évvel korábbihamisítót látunk? Annál jogosultabb ez a kérdés, hiszen sokkalta könnyebb és veszélytelenebb lehetett valótlanságot állítani, amikor Péterfi már nem élt, mint 1959-ben, Hatvany esetleges cáfolata lehetőségének árnyékában. Továbbá mivel tudja vaion Demény alátámasztani azt a következtetést, hogy Péterfi kész volt kitenni magát ilyen veszélynek? Mert akár legenda az ő nevével megjelent visszaemlékezés, akár nem, a benne előadottak csakis őtől származhatnak. Asztalos nem állott közeli kapcsolatban a résztvevőkkel, Hatvanyékkal, Bartókkal vagy Reinitzcal, Mannékról nem is szólva, hogy a tőlük hallottakat fejlesse tovább legendává. Az est történetének más források által is megerősített részleteit csakis Péterfitől hallhatta. Ha viszont Péterfi és Basilides nem voltak jelen, tehát az Asztalos által hallott elbeszélés maga is hallomáson alapult, akkor honnan a továbbadó jobb adatismerete a forrásánál? Deménynek nem jutott eszébe elgondolkodni ezen, amikor „a Bartók-kultusz tévedései”-ről cikkezett a Kortárs 1967. júniusi számában, és az *Egy illúzióval szegényebben* főlíratú részt szentelte a Péterfi-cikk állításai halomra döntésének.

A nevezetes estén részt vevők leírásainak sorában a következő Hatvany Lajosnéól származik. Elbeszélését a *The New Hungarian Quarterly* 19. száma adta közre 1965 őszén. Mivel ez az írás már a

harmadik volt azóta, hogy egy – állítólagos – szemtanú először számolt be a nyilvánosság előtt erről az estéről, és időközben úgyszólván publicisztikai divattá lett ünnepi megemlékezésekben – a szemtanúk leírására történő hivatkozással vagy anélkül – emlegetni Bartóknak és Mann-nak ezt az együttlétét, valamint annak körülményeit, az újabb szemtanú joggal úgy érezte, hogy elődeihez képest további adatokkal kell szolgálnia. Ezt meg is teszi, mégpedig oly módon, ami egy filológus segítségének igénybevételét sejteti. Már bevezetőben elmondja, hogy Mann budapesti tartózkodása a Népszövetség egésze alatt működő irodalmi és művészeti állandó bizottság 1936. június 8-ától 13-ig tartó ülésével volt kapcsolatban. Bár ez a dátum nem egészen pontos, mert az ülészak már pénteken, azaz egy nappal korábban véget ért,³ arra föltétlenül jó, hogy növelje az elbeszélés hitele iránti bizalmat. Ugyanezt szolgálja egy először itt fölbukkant történeti mozzanat pontos adatolása is. A házigazdák ugyanis Hómant és náci kollégáját barátságos egyetértésben mutató újságfénykép segítségével tudták rábírní Mannt, hogy járítsa el a fasisztabarát magyar kultuszminiszter meghívását aznap estére. A napilapot és a közlés dátumát is pontosan megadja Hatvanyiné, s az utóbbit, mivel 12 nappal megelőzte a szóban forgó estét, aligha az emlékezetére támaszkodva tette. Mindenesetre szükség volt a hitelesség ilyen alátámasztására, mivel az írásból elég nyilvánvalóan kiütözközik a polemikus szándék. Nem említi ugyan Péterfi írását (ez a külföldnek szánt folyóiratban fölöslegesen zavaró lenne), mégis félreérthetetlenül azt igyekszik cáfolni, amikor a következőket írja. (Szavait kénytelen vagyok angolul idézni, mert a magyar eredeti nem látott nyomdafestéket.) „It was the express wish of Thomas Mann that we should invite no one else, at all, for he did not want news of his feigned illness to get about. Consequently, there were only Bartók, the Manns, ourselves and Béla Reinitz [. . .] who were present [. . .].” Ami a „színlelt betegség” dolgát illeti, Mann azóta közreadott naplóiból tudjuk, hogy az nem volt ilyen egyszerű. Előző nap, 7-én este ezt jegyezte föl: „Meg vagyok fáva, rekedtség és garathurut.” Bár aznap, vagyis 8-án délelőtt résztvett az ülészak megnyitóján és a délutáni ülésen is, valószínűnek tűnik, hogy a másnapi, 9-i ülés alkalmából tervezett fölszólalása érdekében is okosabbnak vélte, ha este már nem megy el hazulról, és nem erőlteti tovább a hangszálait a fogadáson elkerülhetetlen beszélgetésekkel. Mindezt okvetlenül figyelembe kell vennünk a meghívás lemondásának indítékai sorában. – Hatvanyiné elbeszéléséhez visszakanyarodva pedig látnivaló, hogy Péterfi mellett ő az egyedüli, aki megemlékezik Reinitz jelenlétéről. Annál meglepőbb viszont, hogy épp ő, aki a dátumok terén több új adattal szolgált, egyáltalán nem írja le a legfontosabbat: magának az estének dátumát. Hogy 8-a volt, azt csak a leányának emlékkönyvébe Bartók által tett, dátummal és aláírással ellátott néhány kottafejnyi bejegyzésből sejtethető, melynek hasonmását a közlemény mellékleteként találjuk. Ebben a vonatkozásban tehát Péterfi informatívabb.

A főnti elbeszélés tanúságtétele, valamint azé, amelyet ugyancsak Hatvanyiné készített 1966. február 24-i dátummal Demény fölkérésére, véglegesen meggyőzték ez utóbbit arról, hogy „azon az estén a házigazdáékon, Thomas Mannékon, Bartókon és Reinitzen kívül más nem volt jelen”. Ebben a meggyőződésben írta meg „a Bartók-kultusz tévedései”-t fölsoroló cikke említett részét. Mint az ItK-ban közölt újabb írása mutatja, a további szemtanúnak, Thomas Mann-nak föltétlenül a legkorábbi, mert a házimuzsika befejezése után legföljebb fél vagy egy órával papírra vetett följegyzései sem voltak képesek eltántorítani ettől a meggyőződéstől. Álláspontjának revideálása helyett helyesebbnek vélte, ha egyszerű tévedésként próbálja magyarázni a följegyzések általa elfogadhatatlannak ítélt részét.

Magyarázatának megalapozottságát úgy tudjuk megítélni, ha megvizsgáljuk Mann följegyzéseiből a szóban forgó nap estéjére vonatkozókat. Idézem ezt a részt az eredeti szövegből: „Abends Gesellschaft bei Hatvanyis: Bartok u. a. Gäste. Abendessen und Musik: Bartok und ungarische Sängerin Basilides mit schöner Stimme. Ungarische Volkslieder in B.’ Bearbeitung.”⁴

Mielőtt még az értelmezhetőség szemszögéből kezdenénk vallatni a szöveget, nézzük annak első mondatát a Demény készítette magyar fordításban. „Este társaság Hatvanyéknál: egyéb vendégek közt Bartók.” Ezek szerint a fordító így értelmezi a rövidítre írt két szót: [u]nter] [a]nderen]= egyebek közt. Mivel ez a rövidítés csakugyan közkeletű, elvileg nem lehetne kifogásolni az értelmezést. Az adott helyen mégis képtelenség, mert a német grammatika egyik

³ Vö. UI 1972. 2. sz. 87.

⁴ Tagebücher 1935–1936. Frankfurt am Main 1978. S. Fischer. 313.

elemi szabályába ütközik. E kifejezésben ugyanis az *unter* előjárószo részeshatározó esetet vonz, tehát a rövidítés után ennek kellene állnia: Gästen. Következésképpen a rövidítést csak így lehet föloldani: u[nd] a[ndere]= és mások. – Demény saját fordítását közli, és nem azt, amelynek olvastán indíttatva érezte magát, hogy dilemmáit és a megoldásukat a nyilvánosság elé vigye. Ehhez, mármint a saját fordításához, természetesen bárkinek joga van, föltéve hogy munkájának eredményeképp az eredetit pontosabban tolmácsoló magyar szöveg születik. Ha azonban az újabb megoldás akárcsak egy árnyalattal is kevésbé simul az eredetihez, akkor ez filológiai szempontból megengedhetetlen lazaság. Annál inkább, mivel az Uj Irás többször említett közleményében a magyar szöveg pontosan megfelel az illető helyen a német nyelvtan szabályai szerint egyedül lehetséges értelmezésnek.

A napló tehát azt mondja (még a pontatlan fordításban is), hogy a zeneszerzőn kívül további vendégek voltak jelen. Mann nem azt írja, hogy Bartók und noch ein Gast (= Reinitz), hanem többesszámba teszi a vendég szót. A következő mondatban meg is nevezi ezeknek a vendégeknek egyikét: a széphanú Basilidest, aki Bartókkal együtt muzsikált, énekelte annak magyar népdalföldolgozásait.

Ám a naplóíró nem egyedül itt állított ilyeneket. Négy nappal később, 12-én interjút készített vele magyarországi benyomásairól Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjának, a Szabadságnak munkatársa, Vér Andor. „Házigazdám, Hatvany Lajos jóvoltából – kezdte interjútját Mann – alkalmam volt futólag megismerni a magyar kultúra csúcspontját és mélységeit. Hallottam Bartók Bélát muzsikálni, és láttam a magyar falut.” Majd amikor az újságíró Bartók felől kérdezte, így válaszolt: „Nagyon nagyra becsülöm Bartókot mint embert és mint művészt egyaránt. Hallottam játszani őt, zongorán bemutatta gyűjteményének néhány dalát, amelyeket Basilides Mária, ez a nagyszerű énekesnő interpretált.” (Még folytatódna a zeneszerzőről mondottak, de mint nem szorosan idetartozót, nem idézem őket.) A riport a lap június 14-i számának 3. oldalán olvasható. Demény azonban nem látszik ismerni, noha Bartókra vonatkozó dokumentumként sem érdektelen, és könyvben is ki van adva. Csak meg kell nézni a *Thomas Mann und Ungarn* című, az Akadémiai Kiadónál 1977-ben megjelent gyűjteményes kötet névmutatójában akár a zeneszerző, akár az énekesnő nevét, és útbaigazítást kapunk a szóban forgó riporthoz. Igaz, ott német fordításban fogjuk találni, de hát ez csak nem akadály a tudomásulvételnek?

Mind a napló, mind a riport persze szöges ellentétben van azzal, amit Demény János Hatvany Lajosra hivatkozva állít, másfelől viszont egyezik – legalábbis az alapkérdésben: Basilides szereplésében – Péterfi visszaemlékezésével. Mármost így vetődik föl a kérdés: Kinek higgyünk a két résztvevő közül, Hatvanyénak vagy Mann-nak? Ha az igazság kiderítése a cél, válaszunk és választásunk nem lehet tetszés szerinti. Dönteni csak az egymást kizáró állítások rögzítésének körülményeit mérlegelve lehet. Az író a vendégség és a házimuzsika befejezése után egészen rövid idővel jegyzi föl aznap élményeit, majd négy nappal utóbb beszél róluk az interjúban. Házigazdája feleségének visszaemlékezései viszont csaknem három évtized elmúltával számolnak be az eseményről. Vajon melyiküknél forog fenn ily módon a felejtésnek és a tévedésnek nagyobb lehetősége? Hogyan lehetséges továbbá, hogy Mann naplói és interjúja, valamint Péterfi visszaemlékezése – bár egymástól időben távo! és egyébként is teljesen függetlenül keletkeztek – meg-egyeznek Basilides részvételét illetően? Aztán meg Hatvany félmondatából is az derül ki, hogy őnála hallotta Mann a magyar énekesnőt. Mikor történt ez, ha nem a szóban forgó estén? Világos, hogy a filológus mindezek alapján nem hihet másnak, csakis Mann-nak. Természetesen nem azért, mintha hajlandó lenne igennel válaszolni a Demény által cikke alcímében föltett kérdésre, hogy „a zseni tévedhetetlen?”, hanem a zseni szándéktalan tanúvallomásának körülményeire tekintettel.

Demény viszont merőben más véleményen van. Véleményét arra alapozza, hogy Mann az emlékezetes este után három nappal biztosan hallotta Basilidest a Miklós Andornénál rendezett estélyen, ahol Helene Vacarescu Hubay Jenő által megzenésített szonzeit énekelte. Okosodása így szól: „Mivel Thomas Mann a naplóját a zsúfolt budapesti napokról feltételezhetőleg utólag állította össze, semmi sem természetesebb, mint az, hogy a két estélyt összekeverte, hiszen Hatvanyéknál és Gombaszögi Fridánál *részben* ugyanazok a személyek szerepeltek. A napló tehát ebben a vonatkozásban nem koronatanú.” Elég meglepő okoskodás egy filológustól. Föltételez valamit, nem bizonyítja, de úgy kezeli, mintha bebizonyított lenne, és a rá alapozott követ-

keztetést már azzal vonja le, hogy „semmi sem természetesebb”. Nézzük a napló alapján, hogy mennyire „természetes” ez a következtetés.

Június 11-i följegyzéseit, épp amikor este Miklós Andorné Gombaszögi Frida vendége volt, így kezdi Mann: „*Tegnap* késői vacsora a hatvani kastélyban. Jó alvás mennyezetes ágyban. *Ma*, reggeli után, autót Boldog nevű faluba.” (A kiemelések tőlem – SP) Ha Demény figyelemmel olvassa a följegyzéseket, látta volna, hogy szó sincsen „utólagos összeállítás”-ról, különben semmi értelme a „*tegnap*” és a „*ma*” időhatározószóknak. De az olyan apró részletek, mint amilyen például a reggeli fölkeléseknek vagy egyéb eseményeknek fél órányi pontossággal való rögzítése, szintjén kirántják a talajt az „utólagos összeállítás” föltételezése alól. Azt meg ugyan mire alapozza Demény, hogy „Hatvanyéknál és Gombaszögi Fridánál *részben* ugyanazok a személyek szerepeltek?” Semmi ok föltételezni, hogy Bartók ott volt, ha a zenét Hubay és az ő csodagyerek tanítványa szolgáltatta. Hogy a „kurzusképtelen” Reinitz és Hatvany (az utóbbi pláne „osztály-áruló” is) nem kapott meghívást a gróf Bethlen Margitot és a vele egyívásúakat vendégül látó Miklós Andornéhoz, akivel mint kiadótulajdonossal sem volt kapcsolatuk – az szinte biztosra vehető. (Érdeklődésemre Hatvanyné is ugyanígy nyilatkozott, ám nem volna méltányos most reá való hivatkozással érvelni, ha a másik kérdésben elfoglalt álláspontját – amit a Mann-naplók megismerése után is fönntart – nem fogadom el.) Mennyi továbbá a valószínűsége annak, hogy a *Doktor Faustus* majdani írója annyit se értsen a zenéhez, hogy a magyar népdalokat összetéveszti Hubay francia nyelvű szanzoneival? Azéval, aki bizonyára nagyszerű hegedűs és hangszerének kiemelkedő pedagógusa volt, de zeneszerzőként épp csak hogy elérte a közepes mesterember színvonalát. Vajon ezzel a két jelentéktelen szanonnal kapcsolatban írta volna Hatvany, hogy „hallom Basilides Mária énekét, mellyel magával ragadja a legnagyobb zeneértőt”? Mi bizonyítéka van Deménynek mindeerre, azon kívül, hogy Mann valóban gyakran ír pontatlanul személyneveket? „Itt a megoldás” – mondja a két este állítólagos összekeveréséről. Ám hogy ezt megoldásnak fogadjuk el, magunkévá kellene tennünk a semmivel sem bizonyított és jórészt kizárható alábbi föltételezéseket. 1. Mann utólag állította össze 1936. évi naplójának budapesti bejegyzéseit. 2. „Bartók és más vendégek” – írja, holott a zeneszerzón kívül csak egy vendég volt jelen. 3. Egyszer hallotta Basilidest énekelni, mégis kétszer jegyezte föl. 4. Az állítólagos téves bejegyzés nem a helyes után, hanem az előtt áll, amikor a föltételezés szerint még nem is találkozott az énekesnővel. 5. A francia nyelvű szanzonekat összetévesztette a magyar népdalokkal. 6. Interjúja közben, amikor módja volt átgondolni az emlékeit, ugyancsak tévesen emlékezett. 7. Hatvany szintén tévedett, amikor azt írta, hogy ő „vezette” Basilidest Mann elé. 8. Mann naplójának és interjójának, valamint Péterfi emlékezésének egybehangzása pusztán véletlen, bizonyító erővel pedig már csak azért sem bírhat, mert egyrészt többszöri tévedés, másrészt hamisítás eredménye.

Nos, mindezek nyomán föltehetjük a szónoki kérdéseket: Ki legendásítja a történeteket, ki hagyja el a valóság talaját? Nem az-e vajon, aki az egyik alapvető forrást nem veszi figyelembe, a többinek tanúságtételeit pedig addig hajlítgatja, míg nem azok valamiképp hozzáilleszthetők lesznek előre kialakított álláspontjához, tőlünk viszont bizonyítás nélkül elvárja az egyetértést?

Barta János

EGY TANULMÁNYKÖTET MARGÓJÁRA

(Martinkó András: *Teremtő idők*)

A több mint négyszáz lapos kötet egy gazdag és sokoldalú életműből az irodalomtudomány számára legjelentősebb, többnyire hosszabb terjedelmű és átfogóbb tanulmányokat válogatta össze. Ha akár szakember, akár egyéb irodalomértő végigolvassa, mindjárt megérzi azt, hogy egyedi tudományos műhelybe lépett be, amelynek megvan a maga különleges irányzata, módszere, s terminusai is többnyire egyedi használatra szánt, mindenesetre precízen kidolgozott és jól működő szerszámok. Azt hiszem, a recenzens akkor tesz helyesen, ha megpróbál ebben a műhelyben eligazodni, nem akar okvetlenül a részletekbe belekötni, de méltányolja és mérlegeli azt az elemző-megértő-formáló folyamatot, amely a műhely lényegét adja.

Ha a kötet tartalomjegyzékét ideiktatnám, abból nem annyira rendszerre és szintézisre, inkább korhoz és költő-egéniségekhez való kötődésre lehetne következtetni. Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Madách, Kemény Zsigmond vonulnak föl előttünk, a magyar irodalomnak alig hét évtizedéből kiemelkedő csúcok – lezárva egy módszertani koncepcióval, amelyről majd külön illik szólni. Szorosabb értelemben véve az előbbieken sincs portré-jellegük; a szempontok különösségét többnyire a címadás is jelzi: a Csokonai-évfordulóra „siratót” ír, a Fohászkodást, ezt a renghagyóan elemzett verset „időszerűtlen”-nek minősíti, s talán igaza is van, amikor Kemény Zsigmond életművét az utókornak szánt „palackposta” üzenetként próbálja megfejteni. Az alábbiakban külön térek ki minden közleményre, s mindegyiknek a kulcsát óhajtom megtalálni, lehetőleg elfogulatlanul: a tárgyalt költőkkel-írókkal, egy kivételével, magam is egykor elég tüzetesen foglalkoztam.

A kötet bevezető tanulmánya: *Vitéz Mihály siratása*, „képzelt monológ egy Csokonai-émlékezésen” – már hangütésén túl is annyira jellegzetes alkotás, hogy módot nyújt az általánosabb véleményadásra is. A módszer, amellyel dolgozik, a terminológia, amelyet részben maga alkot, az európai és a magyar irodalmi helyzetképnek és szellemi erőviszonyoknak szinte topográfiai részletességű fölmérése, a szerkesztés logikája és magabiztossága már előre kihívja a kalaplevegő elismerést; viszont az eredmény, amelyet felmutat, éppen talán lényeges pontjaiban ugyanúgy kihívja a kételyt és az ellentmondást is. Kezdő megállapítására talán kár is sok szót vesztegetni: a korán elhalt Csokonai életművét lezártak, befejezettek érzé – azaz: ha tovább él, akkor sem várhattunk volna tőle többet. Elvben ez épp oly kevésbé bizonyítható, mint az ellenkezője – a konkrét elemzés, a pálya fejlődésvonalának nyomkövetése, mint meglátjuk, kevésbé látszik Martinkónak igazat adni.

A „siratás”-nak itt azért mélyebb értelme van, nemcsak a korai halálra, a pálya kettétörésére értendő, hanem mindarra, amit addig megalkotott. „Az objektív körülmények miatt lehetetlen volt, hogy minden virágjával kivirágozzék,” történelmileg rossz pillanatban született. A közelebbi indokolást egy Escarpit-idézet adja, amelyből Martinkó is a maga kulcsfogalmát veszi: „Minden közösség kiválaszt bizonyos számú eszmét, hiedelmet, érték- vagy valóságítéletet, amelyeket evidensnek tekintenek.” S a mi esetünkben: Csokonai, éppen abban a néhány évtizedben, amíg alkot, egy olyan európai és magyar evidencia-hálózatba, az irodalmi és társadalmi viszonyok olyan hálózatába fonódik bele, amely tehetsége ellenére sem teszi lehetővé, hogy igazi nagy formátummá nőjön. „Egy kor, egy közösség evidenciái ellen kevés író érvényesül” – Csokonai sem.

Nem árthat legalább egy rövid pillantást vetni erre az evidencia-hálózatra. Csokonai a késő-felvilágosodás korában él, s e kornak tudatában van jó adag antipoétikus: a maga adekvát ki-

fejezését nem a költészetben keresi; ez a kor másfajta alkotó modellt igényel, és didaktikus hajlamának Csokonai is kénytelen hódolni. Még nincs közönségigény az önelvű magyar szépirodalomra, az olvasóbázis lemarad a várakozás mögött. Irodalomszociológiailag átmeneti volt a kor: a poétaság még nem jelentett független egzisztenciát, csak mellékfoglalkozás lehetett valami rendes hivatás mellett, így a kor evidenciái közé tartozik a mecénás-keresés, majdnem alamizsnakerés. Főként pedig: ez a közönség még nem kíváncsi az író egyéni, személyes költői világára: a maga evidenciáinak megfogalmazását várja tőle. S a mindebből levont ítélet: Csokonai mint költőtípus „nem illett be a kor evidenciái közé”.

Mindezért Martinkó bőségesen dokumentálja, szempontjai gazdagok és sokoldalúak, a primér és a szekundér adattár bőséges – de annyira, hogy az olvasó már csaknem elveszti a fonalat, és utólagos eszmélkedéssel kénytelen maga a rendező elvet megkeresni. Úgy, ahogy a könyvben olvasuk, három kérdés, illetve a rájuk adott válasz interferál, keveredik egymással.

Melyek azok az igények, alkotói magatartásformák és teljesítmények, amelyekben Csokonai szervesen beleillik, nemcsak beleilleszkedik a kor evidencia-rendszerébe?

Hol kötik meg úgy a kor evidenciái, hogy békónak érzi őket, és eltorzul nyomásuk alatt?

És végül: hol, mikor, milyen réven sikerül mégis áttörnie az evidenciák burkát és följük a növe nagy, igazi költészetet alkotnia, amely evidenciáját önmagában hordja? S ez utóbbihoz közvetlenül kapcsolódva: lehet-e Csokonai XIX. századi mértékkel mérve modern költő, előremutat-e a romantika felé?

A másik oldalról közelítve, ugyanúgy rendbe kell szednünk azt is, amilyenek Martinkó Csokonait látja, s ahogyan a kiemelt vonásokat az evidencia-rendszerbe beilleszti, illetve vele konfrontálja.

Csokonai affektív életéből hiányzik az elemi erő, nem tud igazán szenvedélyes, igazán fájó, sőt igazán szerelmes sem lenni. Primér élményeire környezeti és művelődési elemek burjánoznak rá, éppen ezért költészetében a személyes elem csak korlátozottan van jelen, kevés önkifejezés, több olvasmányélmény, mint életélmény. Inkább receptív alkat, intellektuális színezettel, ahogy Martinkó mondja, nagy „modellérzékenységgel” – úgyhogy költészete úgy is felfogható, mint küzdelem a modellek és az eredetiség között. Tehetségében uralkodik a formateremtő erő, de hogy úgy mondjuk: nem teljesen állja a versenyt a receptív mohósággal: a sokféle impulzus, költői anyag, formai ihlet egységes műalkotássá való olvasztása, az asszimiláció már „varratokat” és „hegesztéseket” mutat. Innen érthető és ide kapcsolható Csokonai megítélésének, a róla alkotott szemléletnek alapvető kérdése: abból az ízlésbeli „tarkabarkaságból”, amelyet annakidején Horváth János kiemelt, valóban született-e, születhetett-e stíluszintézis; elérte-e Csokonai az egységes lírai tónust?

A mondottak egybevetéséből, még Martinkó fejtegetéseiben is világosan kirajzolódik mindkét tendencia: de különös egyoldalúságban: sokkal nyomatékosabban és szemléltetőbben emeli ki Csokonai egyéniségének és költészetének amaz oldalait, amelyek révén jól beleilleszkedik a kor evidencia-rendszerébe, amelyek általában modellekhez kötik, – s kevésbé ragyognak fel egyéniségének és költő-voltának lényeges erői, amelyek túlnőnek az evidenciákon és modelleken. A mai olvasó számára éppen inkább azt emelném ki, hogy az érett, a maga határain belül klasszicizálódó, tehát önmagára találó Csokonai valóban a csúcspontig jut el: személyes, önmagáról valló, mélységesen átélt, hogy úgy mondjuk modell-nélküli lírát alkot, s továbbfejlődése is kétségtelenül ebbe az irányba tartott volna. Természetesen magamévá teszem mindezen belül Martinkó óvásait: Julow Viktor szerint ezekben a kései nagy művekben már mutatkoznának a romantika sejtelmei – ezt Martinkóval együtt én sem tudom elfogadni. Ő persze elég nyomatékosan fogalmaz: Csokonai nem előfutár sem Berzsenyinek, sem Vörösmartynak; nem Shelley elődje és Keats kortársa. Nyilvánvaló, hogy ilyen túlfeszítetten Julow sem értette a romantikus vagy inkább csak preromantikus sejtelmeket. De a mi Csokonaink alkatilag éppen nem romantikus lélek; műveinek esztétikuma sem sugároz romantikus hatásokat.

Még alapvetőbb a másik vitakérdés: a kétségtelen tarkabarkaság, a „varratok és hegesztések”, a sokféle modell recepciója ellenére, mindezek beolvasztásával eljutott-e Csokonai a nagy költőktől méltán elvárható stílus-szintézishez, ahogy azt Julow Viktor többször idézett tanulmányában kifejtette? Itt viszont Martinkó tagadó álláspontját nem tudom teljes mértékben magamévá tenni. Itt persze a költői alkotások kellene hogy beszéljenek – de beszélni is akkor és ahhoz tudnak,

aki megfelelő esztétikai fogékonysággal, helyesebben a fogékonyságnak a modulációk iránt is érzékeny rezonanciájával közeledik hozzájuk. Az a különös, csokonai esztétikai tónus összetett, polifonikus, de mégis egyedi és egységes tulajdon – az igazi példányokban. Talán félrevezető az, amikor Julow azt mondja, hogy A Magánossághoz című grandiózus Csokonai-versben hatféle stílus ötvöződik egybe: az igazi, a döntő esztétikai tény az ötvözet maga. Ami az előző tarkabarkaságból az egységes tónuson áttetszik, az is csak ebben az egységben kap életet. Ugy vélem hát, hogy az életelmények növekvő szuggesztivitása visz egységet, több személyességet és előmlőbb tónust ebbe a valóban zsivalygoán többszínűnek induló költészetbe.

A Csokonai-tanulmányt, mint a következők egyikét-másikat is, különösen, paradox érzéssel tettem le a kezemből. Elolvasása után jobban értem Csokonait, mint előbb értem – de ha csak erre a tanulmányra támaszkodnék, mégsem érteném igazabban és teljesebben. A nagy távlatokban valahogy szétoldódik az egyedi jelenség. Minden irodalmi-művészeti megértésnek örök dilemmája jelentkezik itten: honnan próbáljuk a költőt megközelíteni: kívülről vagy belülről? A belső magot miképp tudjuk megragadni inkább: intuitív behelyezkedéssel – amely persze esetleg tévedhet is – vagy mintegy szellemi mérőeszközökkel térképezzük föl közegét és környezetét, értékeljük és minősítjük megnyilvánulásait, hogy eztán a lassú, körüljáró megközelítéssel végül is a hatásközpontoz, a forrásig jussunk el? Martinkó, a kötet legtöbb tanulmányában az utóbbi utat választja. Csokonainál legalábbis azt érzem, mintha a végső lépéssel, a beteljesítéssel adós maradna: a képek, amelyet kapunk, gyöngébb a belső kisugárzása; a gazdagságot, amelyet elénk tár, elmulasztja összefogni.

A *Berzsenyi-tanulmány* ezt az alcímet kapta: „Egy Berzsenyi-vers körbenjárása.” Nem csoda, ha ezen a nyomon, az elolvasás után némi kritikai észrevételek támadnak az olvasóban. Egy nagy Berzsenyi-vers a téma, eszmetörténeti, világnézeti-kronológiai és személyes élményi apparátussal, a vers köre széles filozófiai-korrajzi horizontot vetít, szélesebb talán, mint aminőben Berzsenyi ezidőtájt mozgott, s így jut el ahhoz a már jellegében is vitatható kijelentéshez, hogy a magyar líra a 18. század végén ezzel a verssel lépte át a nemzeti határokat, ezzel jutott legközelebb a kortárs Európához. Annyi valóban elfogadható, hogy a *Fohászokodás* belesimul a kortárs európai, különösen a német líra egy vonulatába.

A kiinduló tényállás a következő: A hétszakasos vers keletkezési ideje körül problémák vannak, valószínűsíthető, hogy az első négy szakasz korábbi, úgy a századforduló körülről való; a maradék három és egyben a végleges szöveg keltét 1810 körülre, a költőnek későbbi fejlődési szakaszára teszik. Martinkó megérzi a filológiai tényállásban rejlő izgalmas problémát: noha a verset a hosszas ismeretség révén mindenképpen zárt, egyöntésű egészként olvassuk, klímája mégis csakugyan olyan megbonthatatlanul egységes-e, nem hagyta-e rajta nyomát az a néhány esztendő, amely költőnk eszmei fejlődésében, az európai szellemi áramlatokkal való megismerkedésében végbement? A vallásos ihlet első négy szakaszbeli himnikus áradása nem vált-e át egy még mindig vallásos, de modernnebb színezetű érzelmi tónusba? Aki a tartalmas filológiai elemzést szereti, az mindenképpen élvezettel olvassa Martinkó dokumentációját.

A vers első része még barokkos himnusz, a századvég nagy, részint a forradalomtól, részint a költők és filozófusok eszmei forrongásától inspirált irracionális hevületből táplálkozik. Itt érzem a felvázolt európai háttér túlméretezettnek: a Fohászokodás himnikus része is „egy piciny ér volt a nagy világhimnusz óceánjához”, az érintett világerzés kised, távoli szülőtte. A három utolsó versszakra már jobban ráillik az „ímádság”, a „fohászokodás” megjelölés. Mi történt közben? A műfaj-ideálban is történt továbblépés, fontos mégis a himnikus vallásos érzés humanizálása, immanenssé profanizálása, a világnézeti még mindig jelentős deizmushoz való közeledése. Berzsenyiben érlelődhetett az az önkritika is, hogy – antik mintái ellenére – nem az óda az ő igazi műfaja, hanem az elégikusan bölcseledő, leíró-festő, emlékező és vágyódó preromantikus változatok. Így lesz sajátos az óda megbontása az elégia és a modern személyes líra irányába.

Az általános képhez mintegy illendőségéből hozzászóló verselemzés a szerző egyéni szempontjaihoz igazodik: a szerkezetben az objektív és szubjektív világ vonulata, az ódai-himnikus építkezés és az elégiai eltávolodás pólusai, a kompozíció zenei jellege, s a nyelvi-stiláris elemek, amelyekről „kötetnyi terjedelemben” lehetne írni; a mondatépítkezést végül még képletek is illusztrálják.

A részlet-elemzések meggyőző bősége, a lírai röpködés elemző „körüljárása” egyre növeli a szerző odaadó buzgalma iránti megbecsülésünket. És mégis: mintha háttérbe szorulna ebben a

bőségben valami, a vers egészének, a remekművé formáló esztétikumnak, a minden részleten túl-emelkedő szuggesztív erőnek hiteles, koncentrált átélése. Bizonyosra veszem, hogy Martinkó is ebből az átélésből indul ki – de azután továbbsodródott az analízis bővületébe.

A Szalay-tanulmány a recenzió számára azért érdekes, mert nagyon szemléletesen mutatja be a szerző módszerének egyik irányát. Szalay koraérett tehetségének sokoldalúsága tizenhét-tizennyolc éves korában egy mai szóval kisregénynek nevezhető szépirodalmi alkotásban nyilatkozik meg (Alphonse levelei). A művet eddig is – már éppen szépirodalmi értékéhez mérten – számon-tartotta irodalomtudományunk. Mélyebb jelentőségét Martinkó ismeri föl: ez a magyar irodalom-ban talán az első közvetlen visszhangja a júliusi forradalomnak; voltaképpen kulcsregény-jellege van: szereplői, álcázva, e forradalmi év kiemelkedő egyéniségei; a főhőst nem nehéz Lamartine-nal azonosítani. Arra elég legyen most csak utalni: hogyan sejlnek föl már e művecskében a későbbi, kifejtett Szalay eszméi és magatartása. Miközben a kis mű jelentőségét fejtegeti, két esetben is használ metaforikus kifejezést: koordinátarendszerről beszél, amelybe az adott irodalmi művet be kell állítani, és futóárkokról, amelyek egy-egy pálya vagy mozgalom gyökereit akarják föltárni. Nos, ne vegye gúnynak Martinkó, ha a koordináták és futóárkok mesterének nevezem (a kötet egyéb tanulmányai alapján is) – egy irodalmi jelenség helyét kijelölni az adott erőszövevényben, eszmei-irodalmi tendenciák gyökereit visszafelé nyomozni: ebben remekel ez a tanulmány is; az nemigen von le érdemből, hogy felderítő munkáját ezúttal egy önmagában nem valami jelentős csomóponttra koncentrálja.

Vörösmarty és Az ember tragédiája. Egy nem lényegtelen észrevétellel kell kezdenem. A láb-jegyzetekkel általában nagyon bőkezűen bánt a szerző, a kötetben csaknem negyven lapot tesznek ki, s ehhez a tanulmányhoz 23 lábjegyzet csatlakozik. Ez a körültekintés nagy erénye Martinkónak; annál meghökkentőbb az, hogy itt egy jelentős előzmény elkerülte a figyelmét. Azokkal a szálakkal, amelyek Madách fő művét a magyar költői előzményekhez, főként Vörösmarty gondolati költészetéhez fűzték, már Négyesy László foglalkozott az 1923-as jubileumi év alkalmából; tanulmánya „Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában” címen a Budapesti Szemle 1924-es évfolyamában látott napvilágot, s már ő visszahivatkozik Beöthy Zsoltinak egy 1911-es, ugyanezt a témát érintő dolgozatára és egyetemi előadására; kár az ilyen tisztességes előzményeknek feledésbe merülniük.

S hadd bocssátok előre, most már a lényegi bírálatra térve, egy jórészt szubjektív értékítéletet. Ha Madáchot Vörösmarty mellé állítjuk, nem mozgunk azonos értékszinten. Hogy egyáltalán párhuzamról lehessen szó, a Tragédia kivételével Madách egész életművét ki kell kapcsolnunk, s ez már maga nagyon felbillenti a mérleg egyik serpenyőjét. A világirodalom nagy verses drámáinak, még a Csongor és Tündének ismeretében sem támad az olvasónak az a benyomása, hogy a Tragédia a hozzájuk mérhető lángelme bélyegét viselné magán; költői fogyatékoságaira egyébként Martinkó is utal, de nem néz igazán velük szembe.

Martinkó tehát nem előzmények nélkül és nem alaptalanul abból a tézisből indul ki, hogy a Tragédia problematikájának, eszmeiségének, sőt költői megoldásainak jelentős része visszavezethető Vörösmartyra, a Csongorra, a nagy bölcselő költeményekre, a Délszigetre. Gondolom, sem Martinkót, sem az olvasót nem kell arra figyelmeztetnem, hogy csaknem egy évszázad szakmai kutatásai milyen tágas hazai és külföldi táptalajt tártak föl, amelyből Madách éltető nedveit szívhatta. Nem tudománytalan célkitűzés ebből az egy Vörösmartyt kiemelni s így a perspektívát élesíteni, nem is eredménytelen, de a vállalkozáson mégis érzik valami túlméretezettség. Hogy Madáchnál az életélmény egyenrangú-e az olvasmányélménnyel, amint Martinkó mondja, arról bizony lehet vitatkozni, azt azonban ő is elismeri és nagyon helyesen emeli ki, hogy az idegen művészi és műveltségi anyag teljes integrációja, asszimilációja Madáchnál nem mindig történik meg – de azt vajon hozzátehetjük-e, hogy ez „semmit sem von le alkotói nagyságából”?

A kisebb kölcsönmotívumokra, sor- és szóamegyezésekre, különösen pedig a Délszigetnek a Tragédiához való sokszoros közelítésére nincs hely kitérni; összecsengések vannak, de Martinkó igazában azt tartja fontosnak, hogy a Tragédia koncepciójának lényeges elemei is Vörösmartyra vezethetők vissza, aminő a romantikus kozmogónia, a ciklikusság a történelem és az eszmék fejlődésében, s nem utolsósorban Madách antropológiája is. Ez az egyoldalúság már csak azért is meg-hökkentőnek látszik, mert a Tragédia koncepcióját (a mű eszmei tartalmát és költői kivitelezését értve)

köztudomásúan számos világirodalmi és filozófiai példa inspirálta, s mindezek ellenére a mű maga mint egész, kikerekítettségében, eszmei és költői struktúrájában önálló, egyedi alkotás.

Egy fontos kérdésnél mégis tüzetesebben el kell időznöm, s ez a XV. színnek, általában a nagy mű megoldásának a tanulmányban olvasható interpretációja. Itt az objektív bírálatot nehezzé teszi az a modor, ahogyan Martinkó ezt a kétségtelenül legvitathatóbb jelenetet elemzi: valami tudóshoz méltatlan lekicsinylésre ragadtatja magát: az Úr „értekezik” arról: miért nem szabad az embernek biztos, végső metafizikai tudásban részesülnie; „az angyalok idegesítően konformista kincstári ujjongása”, „skolasztikus agyafúrtság”, „hittanórai érvelés”. Éva a „locsifecsi eretnek”, az angyalok „csácsognak”, de Éva aztán „jó tanuló lány”; Ádám viszont az álomlátásokra emlékezve „megszeppen”.

Martinkó maga az, aki itt idegesítően és nyugtalanítóan kering nem is egy probléma körül, nem egészen a maga hibájából. Az egyik az, hogy a zárójelenet költőileg csakugyan egyenletlen, nem érzik rajta a mindent egységbe olvasztó szuggesztív ihletettség; a másik az, hogy különösen az előzményekhez viszonyítva az eszmei megoldás sem mondható kifogástalannak. Nem az angyalok csácsognak és nem az Úr értekezik, hanem Madách nem tudja mondanivalóját líráilag áthévíteni. Végül nyilvánvalóan igaza van Martinkónak abban, hogy ez a záró szín az előzőkhöz képest más dimenzióba vált át: a kozmogónia, az antropológia, az eszmék, a történelem szintjéről a költészet, az esztétikum szintjére, és a többi dimenzió nyomását Madách ezen a szinten óhajta feloldani.

Hogy ez meggyőző-e vagy nem, arról már sokat vitakoztak, de egyet nem szabad figyelmen kívül hagyni: hogy itt nem pusztá „költészet”-ről van szó, hanem Madách egyéniségének és élményvilágának egy olyan tartományáról, amely benne emberi és költői szinten reális és hatékony; a „költészet és dal” (azaz a zene), a „titkos szózat”, a nő metafizikai rangra emelése, az élet poetizálása – ha szabad így mondanom: ösélmények, kulcs-élmények nála, ha nem is tud belőlük mindig igazi költészetet ki-növeszteni. – Ebben ez elemzésben valahogy nem sikerült Martinkónak az igazi és az erőtlén, suta hangokat kiszűrnie.

Tanulmányának dokumentációjára emlékezve nyilvánvalóan gazdagabbnak érezzük Az ember tragédiája hangszerezését, de alaptézisét a maga egészében bajosan tudjuk elfogadni. Egy a maga nemében nem szokatlan alap-észrevételből, föltevésből többet akar kihozni, mint lehet, és szándékosan figyelmen kívül hagyja azt, hogy Madách európai és magyar szemmel nézve is egy nemzedékkel Vörösmarty utáni jelenség: ő már a századközép szellemi és irodalmi légkörében nőtt fel, s innen is kapott minden szempontból döntő impulzusokat; a romantikus kozmogónián, történetiszemléleten túl már a mechanikus materializmussal és a pozitívizmussal vívódott.

A kötet második Vörösmarty-tanulmányában (*A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében*) nem utolsósorban a módszernek, egy alap-meglátásnak tüzetes kifejtése az, ami elismerést érdemel. Ritkán találkozzunk egy motívum- és magatartás-láncolatnak ilyen alapos, hézagatlan végig-nyomozásával. A dokumentáció arról akar meggyőzni, hogy Vörösmarty egy fiatalkori költeményének három sorában előlegezte egy egész költői élet, életmű és filozófia summázatát:

Mennyet kell a földön is keresni,
Mennyet, a föld úgyis elveszendő,
S elveszendők, akik rajta élnek.

Martinkó szavaival: ez a kettős tendencia Vörösmarty költészetében egyetemes eszmei és formai szervező erővé és egy egész életmű magyarázó elvévé, s a „menny”-nek és „föld”-nek hol egysége, hol ellentéte, hol meg küzdelme s koronként váltakozó értelme egy ars poetica alapfogalmává szélesedik. Elég gazdag tünet- és fogalomrendszer mozgószót ahhoz, hogy ezt a kettősséget valóban a Vörösmarty-életmű vezérszólamaként emelje ki – de a Vörösmarty-ismerőnek a helyeslés mellett aggályai és hiányérzetei is támadnak. A legalapvetőbb: vajon kielégítő-e egy olyan komplex, mérhetetlenül gazdag tüneményt egyetlen, bármily jelentős antagonizmusra visszavinni? Nem szegényítjük-e meg ezzel a totális képet? Tudom, ez a szerzőnek nem volt szándékában – ő az egészet látta és próbálta megjeleníteni – de ha az eredményt mérlegetjük, ezt a vonalvezetést nem érezhetjük minden hitel-sége mellett sem átfogónak, egyetlen, mindent magyarázó, mindenre, még az apróbb, töredékes megnyilatkozásokra is kulcsként szolgáló szemléletnek. Pláne ha hozzáveszem azt, hogy egy-egy ilyen apróságba olykor túl sokat érez bele, egy-egy képzetet túl sok jelentéssel tölt meg.

Noha már jól előrehaladva fejtegetéseiben, Martinkó maga kifejti, hogy a két póluson két létforma, érték- és célrendszer antagonizmusát látja – olyan kettősséget, amely egy háromévtizedes költői pályán során más és más konkretizálásban tűnhetik föl – s voltaképpen egy tarka szemekből fűzött lánc benyomását kelti; – nagyon is elaprózó, nagyon is szétszóró az a benyomás, amelyet arról kapunk: mi is volt Vörösmarty számára a „menny” és mi volt a „föld”. Nem fejt ki elég meggyőzően azt a két pólust, amelyre a fejlődésvonalat építi, s nincs elhíhetően megjelenítve a két pólus szintézisének mibenléte sem.

Még aránylag világosan látjuk, mit ért Martinkó Vörösmarty földiségén, földiség-élményén. A múlt század húszas-harmincas éveiben még a nyersebb fantáziájú költők sem azt értették földin, amit majd a század második felében hallunk. Vörösmarty földiség-élményét sem a későbbi filozófiai-természettudományos szemlélet határozza meg; „gyökere” a költő személyes borzongása az elmúlás előtt, általában az emberi lét mulandósága, pillanatnyisága. A költői élményben következik ebből közösségi szinten is minden emberi tevékenység, teremtés hiábavalósága. Ez a formula valóban jól fogja meg a nagy költő-egyéniség egyik legalapvetőbb tendenciáját.

Kevésbé tudjuk Martinkó nyomán a másik pólust, a mennyeit magunk elé képzelni. A szerző nem értékelteti eléggé Vörösmarty „életszomját”, vágyát a gyönyör immanens teljességére, a gyönyör- és szépségélmény ihletett, önmagában egy egész világot jelentő földi transzcendenciáját, azt az egyedi, önmagán túli létre nem szoruló nagy szintézist, amely a „sötét és semmi” árnyait takarja el. Martinkó itt megint belevész a tünetekbe – nem ártott volna őket erősebben gyűjtőlencsébe fogni.

Vajon lehetséges-e, plauzibilis dolog-e a nagy költői életmű és magatartás emez alapvető kettősségét a felvilágosodással és a romantikával azonosítani, vagy ahogy Martinkó mondja: „behelyettesíteni”? A felvilágosodott eszméiség jelentené a földit, a romantikus a mennyeit? Ezt bizony laposnak és szimplifikálónak érzem: ugyan leredukálható-e ennek a fölhevülésre hajlamos lángelmének legfőbb szándéka és törekvése arra, hogy „valamiképp meg akarja teremteni a felvilágosodás és a romantika leglényegesebb eredményeinek szintézisét.”? Hogyan: világnézetben, életformában vagy költészetben? Félek, hogy Vörösmarty maga nem volt tudatában ennek a vállalkozásnak.

A nagy fölfedezésekkel szükségképp velejár több vagy kevesebb expanzív hajlam. Földi és mennyei antagonizmusának s a kettejük szintézisére irányuló törekvésnek ki kell tehát terjednie a kollektívumra is: jelen esetben a születőben levő magyar nemzet életéről alkotott képre, a költő közösségi tematikájú kis és nagy alkotásaira. „A földi menny ideája extrovertálódik, színtere fokozatosan nem az én, hanem a közösség, a nemzet és az ember, tartalma pedig nem az egyéni boldogság, hanem a nemzet üdve, illetve az emberüdv.” Egy helyen még „istenképmű nemzet”-ről is beszél, s mindazt a buzgalmat, buzditást és kételyt, a hóféhér burokban megjelenő békét, az ész, szív, kéz „tisztá szorgalmának” képét csak úgy vetíthetem át a föld és menny antagonizmusára, ha előbb sematizáltam, parttalanná tettem magukat az alapfogalmakat. Ha másért nem, de itt és ezért kell kiemelni, hogy ennek az életműnek nem ez az egyetlen, végig nyomomonkövethető szólama. A szerzőnek is láthatóan nehezére esik, hogy a vén cigányt is az alap-antagonizmus keretébe illessze be.

Már előbb, amikor Vörösmarty és Madách kapcsolatát fürkészte, erősebb megvilágításba állított egy érdeménél talán kevésbé méltott művet: a Délsziget című epikus töredéket. Hogy mi mindent lehet és tud belőle kiolvasni, az figyelemre méltó, de mindjárt problematikus is: a túlinterpertáció veszélyét mi sem jelzi jobban, mint amikor Hadadúrt Madách Ádámja előképének szerepében lépteti föl.

Az európai klasszikus Petőfi. Amire Martinkó kötetének legterjedelmesebb tanulmánya épül, az afféle kopernikuszi fordulat: Petőfit, akit az eddigi kutatás inkább a hazai fejlődés vagy az őt ért európai hatások szemszögéből elemzett, a külföldi, elsősorban a nyugati irodalmi fejlődés felől, a föltételezett nyugati irodalmár szemével nézi: ha innen tekintjük, milyen rang és milyen súly illeti meg Petőfit – vagy filológusabban: hogyan illeszthető bele abba az irodalmi folyamatba, amely az 1830-as, 40-es években zajlott.

Ismertetésemben mindjárt a végeredményt előlegezem: Petőfi ügye az egész korabeli európai irodalom ügye, még ha annak idején nem is tudtak róla; személyes lángelméjével, költői opuszának egészével olyan feladatot oldott meg, olyan lépéssel vitte előre az irodalmi fejlődést, amely akkor éppen Európa-szerzte időszert volt; ő teljesítette be a már kibontakozott romantikát, s megőrizve túl is haladt rajta, klassziczálta. Az európai romantika őbenne lépett át a klasszicizmus fénykorába. Egyelőre csak utalásképp: ez a tézis a szerzőnek az irodalmi fejlődés hármast ütemét valló elméletére támaszkodik, amelyről a kötet záró tanulmányával kapcsolatban még majd szót ejtek.

Nos hát: ennek a világirodalmi rangnak, a fejlődési koncepciónak igazolását imponáló primér és szekundér irodalmi tájékozottság alapján végzi el – mintegy végigtapogatja a fejlődésnek azokat az ízületeit, amelyekben, európai érvénnyel, Petőfi életművében ez az átnövés végbement. Kiemeli azokat a területeket, „ahol Petőfi a maga korában vagy egyedülálló magasságot ért el, vagy legalábbis nem maradt el a legnagyobbak mögött”.

Mielőtt a figyelemre méltó dokumentációra rátérnék, hadd iktatom be legfőbb kritikai észrevételemet. Minden nagy történelmi lépésnek megvan az időszerűsége, az előzményeken át a folytatásig ívelő dinamikus, előrehajtó szerepe, a fejlődés csak rajta keresztül vezethet. Nos, arról a láncszemről, amit az évszázad távlatából visszanező kutató fölfedez, az adott történelmi pillanatban Európa nem tudott semmit; sem a francia, sem a német, sem az angol romantika nem Petőfin át menetelt tovább – ha nyilvánvalóan a líra területén maradunk is. Az összes számbavehető impulzus nyomán mindhárom nagy irodalom maga mögött hagyja a romantikát. A kibontakozó újon mindhárom nagy irodalomban fölismerhetők olyan jelek, amelyeket klasszicizálóknak is lehet mondani; de maguk az új irányzatok: a francia Parnasse, az angol artistikum, a német poétikus realisták egyébként nem túl nagy méretű lírája többet, mást jelentettek, mint klasszicizmust – a lírai realizmus problémájáról nem is szólva. Az adott történelmi pillanatban az európai fejlődést Petőfi nem befolyásolta, még ha esztétikai szempontból európai szintre emelkedett is. Utólag be lehet iktatni az európai régió jelentős változatai közé, de ez már a történetíró visszavetítése.

A centrális impulzusoknak valahol a peremén megvalósul egy egyedülálló szintézis, – de hogy a Martinkónál gyakori természettudományos analógiával éljek, ez a csillag-tünemény a naptól nagyon távoleső pályán keringett. Petőfi „senki által nem teljesíthető feladatot végzett el”, „világirodalmi küldetést töltött be” – de vajon Európa számára csakugyan ez volt-e a feladat? Nem meggyőző Martinkónak az az érve sem, hogy Homérosz, Dante, Shakespeare is utólag, esetleg százados hallgatás vagy nemismerés után iktatódik be a fejlődésbe, az összképbe; az analógiák megadják Petőfi rangját, de az európai korszerű szövevénybe beiktatni nem tudják.

Legyen szabad azokra a kritériumokra, amelyekkel szerzőnk Petőfi európai klasszicitását bizonyítja, egyenkint is kitérnem.

„Egyedül Petőfinek sikerült egy olyan műköltői gyakorlatot kialakítania, melyben egy magasrendű korszerű műköltészet és a természetes népköltészet integrálódott.” Ezt az „anyanyelvet” utána nem beszélte senki. – Nem tudom, nem a speciális magyar helyzetet vetíti-e át Martinkó Európára, legalábbis nyugatra, s nem osztozik-e Arany János tévedésében, aki Baudelaire után a Millien-rangú „népies” lírikusoktól várta a francia líra megújulását. Óhatatlanul meg kell ismételnem, hogy a „népies” költészet ugyan a magyar irodalmi fejlődésben és irodalomtörténeti terminológiában régen polgárjogot nyert – de romanistáink és germanistáink stb. mindig zavarba jönnek, ha ennek mibenlétét a franciáknak, angoloknak stb. kell megmagyarázniuk. A 19. század nyugati irodalmaiban már nem ez a központi kérdés.

A betelejesítésnek és túlhaladásnak további jegye volna az, hogy Petőfinél a legszorosabb értelemben válik az irodalom a társadalmi cselekvés egyik formájává. „Költő és kora” örök problémája ez, természetesen úgy, hogy ebből Petőfinél magasrendű költészet születik. Bizonyíték gyanánt kapunk egy meghökkentő névsort arról, hogy Petőfi nyugati kortársai közül ki mindenki nem élt szimbiózisban százada társadalmi valóságával: sem Musset, sem Vigny, sem Lamartine, de bizony még Hugo sem. A lényegről vitakozzanak a szaktudósok; – hogy kór, baj, halál ki mindenki hivatottat rostált ki korán Petőfi külföldi nemzedéktársai közül, ez is fájdalmas lajstrom, de hogy milyen bizonytalan kritériummal dolgozik Martinkó, maga is látja. Nehéz itt a mértéket megtalálni, hiszen „a legaktualizáltabb, leginkább korhoz, időhöz kötött esztetikumok múlnak el leghamarabb”. S el kellene gondolkozni azon, hányféle lehetősége van annak, hogy a költő szimbiózisban éljen a társadalommal. A múlt század negyvenes éveit a szempontjából különleges klímát jelentenek – csak az évtizednek kell a naptárban elfordulnia, és változnak a mércék és lehetőségek.

A következő kritérium: a romantika, a nyíltság, a végtelenség, kötetlenség meghaladása a rend, a struktúra, a formai zártság irányába, a ziláltság, a szabálytörés elkerülése, a műgond érvényesülése: ez valóban áll Petőfire, azzal, hogy ő itt bizony csak előfutára a mi Aranyunknak. Ha aztán a „klasszicizmusra” és Petőfi kortársi fogadtatására gondolok, megint kételyeim támadnak: csakugyan kodifikál, szintetizálja Petőfi. Vagy inkább kereteket robbant, horizontot tágít – elébedolgozva a valódi klasszicizálásnak? Még egy kritérium: fiatalosság, a szépség-jóság-igazság, a derű, az egészség, a magabiztosság

jegyében, a „romlás virágai” ellenében. „A világ jobb része” – hadd tegyem hozzá: a „fiatalosság” maga nem esztétikai értékjelző – csak ha magas művészi fokon nyilatkozik meg. A romantikának a klasszicizmusba való átvezetésében vitt szerepe vitatható, nem egyetemesíthető.

Az előzmények után figyelemre méltó, olvasni is érdekes, és Martinkó körültekintését bizonyítja: hol, miben nem érte el Petőfi a világirodalmi nagyságot, hol, miben nem áll „klasszikus” szinten (dráma, zeneiség, festőiség; ezekben lemarad a romantikához képest). Nyelvi forradalma révén viszont elérte azt, hogy – ellentétben a közönségtől egyre távolodó, bár mégoly nagy romantikusokkal, ő maga valóban visszatért a széles értelemben vett közönséghez.

Martinkó szereti a lapidáris kijelentéseket: „Petőfi az utolsó európai költő, aki a költészet formájában teljesíti az egész irodalom funkcióját. Költészete líra és publicisztika, útirajz és életkép, epika és dráma, önkifejezés és a műfajok széles változatai, érzelem és gondolat, szemlélődés és hangulat, tárgyi-fizikai világ és lélek, szatíra, merengés, humor, támadás, jóslat, egzaltáció, tényközlés. Valóban, egy totális költőtípus bontakozik így ki, aki korával, egész Európával szinkronban van.” Megvalósul az, amit irodalmár-nyelven „korreprezentatív” lírának lehet méltán nevezni. A kétely: ez a Petőfi-féle totalitás nincs-e, hogy úgy mondjam, reprezentatív erejében és szélességében mégis kissé túlírtékelve: vajon egyenletesen át van-e itatva mélyebb perspektívákkal, nincsenek-e olyan egyenetlenségek benne, amelyeket az egészben, távolról néző szem nem vesz észre? A totalitásnak nemcsak meglétén, hanem rangján, intenzitásán is el lehet gondolkodni.

Martinkó nagyon jól érzi, hogy fejtegetéseit, történelmi beállítását elméletileg is meg kell alapoznia, és azt is érzi, hogy éppen a kulcsfogalom, a Petőfivel kapcsolatban ismételtlen emlegetett „klasszicizmus” értelmezésén fordul meg minden; ennek tehát külön alfejezetet szentel. (Ezt az elvi alapot a kötet zárótanulmányában fejti ki tüzetesebben.) Maga a szó az esztétikában és a művészetek történetében annyi jelentésváltozatot öltött már magára, hogy ebből a labirintusból Martinkó is nehezen tud kitalálni. Ha azt veszem, hogy a művészetek történetében három spirálisan ismétlődő és emelkedő fázist különböztet meg: romantikus, klasszikus, manierista – ebből következnek, hogy nála a három közül egyik sem történelmi kategória, nem is egyszeri jelenség, mert a fázisváltások révén formai jegyeiben mindegyik megismétlődik. Helyesebben talán így mondanám: a „klasszicizmus” szónak Martinkónál több értelme van, s a fejtegetéseken érzik az, hogy egyik átjátszik a másikba, a szélesebb értelmezés a szűkebbe. Petőfi esztétikai jegyei révén „klasszikus” (e jegyeket egyébként kimerítően sorolja föl, – a sok között: plaszticitás, kompozíció stb.) – avagy: Petőfi a fejlődésben elért helye, szerepe révén „klasszikus”, és itt mindjárt kettős: magyar és európai értelemben.

Az a tényállás, hogy Petőfi bizonyos korszerű európai tendenciák szintézise révén lett klasszikus, az, hogy egy magyar fejlődési folyamat betetőzése révén lett klasszikus, az, hogy költészetének minősége révén lett klasszikus: egybemosódik Martinkó ábrázolásában – alighanem úgy gondolja, hogy Petőfiben is együtt van jelen mindez. Három különböző értelem, egy sokszínű jelentéssel terhelt terminus (klasszicizmus) alá foglalva – egy kicsit nehezen tud az ember kibékülni a differenciált látás, a megállapítások bőségével, amely végül is egy kicsit talán mégis szűk fogalmi keretbe van foglalva.

A tanulmányt egy valóban hasznos alfejezet zárja arról: filológiailag bizonyíthatóan vagy sejthetően mit ismerhetett Petőfi a kortárs európai költészetből. Az előbbiekben tapasztalt bőkezűségét, átfogó, de éppen ezért talán nem mindig meggyőző gesztusait itt sem tagadja meg: a „dal” műfajának különböző európai változatait kissé nagyvonalúan állítja egymás mellé. Idézni kell: „Föl kell ismernünk, hogy Hugo, Musset, sőt Baudelaire meg Verlaine talán legjobb műveikben szintén dalköltők.” A dal itt a chansonnal azonosul, mint előbb a német Lied-del. – Befejezésül: az eredeti problémafölvetés, az elvi szempontok bősége, a dokumentáció gazdagsága révén Petőfiről alkotott eddigi képünk és főleg értékelésünk színesedett, gazdagodott – még akkor is, ha óvatosan számot vetünk az elemző prizma olykori sugártöréseivel, körvonalakat, méreteket fölnagyító perspektívájával.

Tördékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról. A címben szereplő motívum: a süllyedő hajóról utolsó üzenetként a tengerbe dobott „palackposta” a Szász Károly-emlékbeszéd befejező részéből való; egy ritka líraisággal és személyességgel átszőtt elmélkedés arról: mi marad meg a kiváló emberből, az íróból az utókor számára, ki-mi remélheti, hogy műve nemcsak a sírkövön vagy a családfán fog fennmaradni. „Kevéseknek adatik művei által nemzedékről-nemzedékre közvetlenül hatni” – de nem csekély azoknak a száma sem, akiknek a nevét, emlékét csak azok veszik észre, akik a jelenben vagy a jövőben a kultúra, az irodalom nagy építményének önmagukban talán jelentősnek nem látszó építőelemét assák ki a múltból. Kemény rezignált jóslat-reményéből indulnak ki Martinkó fejtegetései.

Tárgyak voltaképpen az örök, szinte Keménnyel egyidős probléma: nem is inkább az, hogy a mindenkori közönség körében él-e Kemény, olvassák-e, ismerik-e, meg tud-e küzdeni a magyar prózaepika nagy mestereinek népszerűségével – komolyabb a kétely: vajon abban a jelképesen a tengerbe dobott és onnan kihalászott palackban csakugyan van-e olyan üzenet, amely az utókornak, ha szabad merészen mondani, a mindenkori jelennek és jövőnek szól. Ott vagyunk tehát a régi diszharmóniánál, amely Kemény népszerűtlensége és írói értékei között fönnáll – azzal a nyilvánvaló észrevétellel, hogy ez a népszerűtlenség mégsem olyan abszolút: voltaképpen, egy-egy rövid hallgatási periódust átugorva – minden kor fölfedezi magának a maga Kemény Zsigmondját.

Martinkónál a módszer és a célkitűzés: „élő, olvasni érdemes író-e Kemény Zsigmond ma, a huszadik század utolsó negyedének küszöbén? Azt keresem tehát benne, ami előremutat a ma felé, amit modernnek érzünk benne, ami az európai irodalom élő, olvasott alakjaival rokonítja”. Hogy azután mit talál, azt a szép tanulmány alcímei mondják meg, s a bírálónak voltaképpen egy feladata marad: megvizsgálni: valóban azt találja-e meg Martinkó, amit keresett; valóban íróvá avatva-e Kemény Zsigmondot.

Előrebocsátom ítéletemet: minden bizonnyal nehéz volna Keményt a „mai” európai prózaepikába beállítani, mint ahogy annakidején is a vele egykorú nyugati prózaepikusokkal hozták párhuzamba. Martinkó célkitűzését és eredményeit nem így vulgárisan kell elképzelnünk. Más itt az igazi módszer: a maradandó, de a homályban lappangó értékeket inkább a maga új irodalomszemléletével, új, korszerű fogalmi nyelven próbálja megfoghatóvá tenni, újrafogalmazni: a módszer, a megközelítés révén újul meg Kemény. Alfejezetei szerint: „A magyar irodalomban Kemény Zsigmonddal valósul meg az irodalmi alkotásnak modern értelemben vett autonómiája,” vagyis az, hogy az irodalmi mű mint egy önelvű, öntörvényű rendszer függetlenedik alkotójától. „A korábbi magyar elbeszélőművészet meghaladása és az európai kortársakhoz való felzárkózás, a véletlen logikájú művilágnak egy ok – okozati alapú, tudományosan is igaz és hiteles világgal való felcserélése.” No de aztán meglepő: az ismeretanyagra építkező új európai regénytípus előképe Kemény, „a dokumentumhiteles igaznak a kultusza a napjainkban újraéledő igénnyé vált dokumentális és non-fiction szépirodalmi műfajok egyik előfutárává avatja Keményt”. Új regénykonceptiója szerint a művészi fikciót a dokumentum értékű valósággal, az ismeretekkel, a tudománnyal kell hitelesíteni.

Legyen szabad ezt némi kritikával fogadni. Az a bizonyos autonómia, az, hogy a prózai nagyepika egy a maga lábán megálló világot terem, egyáltalán nem a huszadik század monopóliuma, – örök érvényű poétikai követelmény ez; mindenesetre nálunk Keménynek sikerül először megvalósítani, tehát egy örök követelmény első magyar megvalósításáról beszélhetünk. (Mellesleg: nem ártana egy oldalpillantást vetni a Magyarország 1514-ben-re.) Aztán: az igazi, valóban önmagát adó Keményben érzem az epikus színezetű művészi igazságot, de nem érzem azt a hitelesség-igényt, amely a huszadik századi tényirodalomra csak halványan is utalna. Egyrészt, mint egy Kemény-monográfus, Veress Dániel már kifejtette, Kemény valóban told be regényei szövetébe tényközlő tömböket, ez az úgynevezett dokumentum-próza azonban többnyire asszimilálatlan tömb marad. Másrészt elég arra utalni, hogy Kemény maga több ízben kifejtette nézetét legalábbis a történelmi regénnyel kapcsolatban a történelmi hitelesség kérdéséről. Jól megnézve: nemhogy a huszadik században volnánk, hanem valahol az eszményítő, poétikus realizmus égőve alatt, még éppen a pozitívizmus és a naturalizmus valóság szemlélete előtt.

Amivel a részletekben Kemény modernségét dokumentálja, abban van elfogadható és problematikusság is. Ember és világ tárgyias, pasztikus felfogása nagy erénye Keménynek, ez egy szempontból felül is múlja számos európai kortársát. De már kételyünk támad, amikor a biológiai determináltságot a kelletténél nagyobb nyomattal iktatja be Kemény ember- és sorsfelfogásába. Ha ezt tenné Kemény, attól sem lenne huszadik századibb, de aligha gondolt egy-egy szereplőjével kapcsolatban „genetikai kód”-ra (Martinkó számos modern természettudományi analógiájának egyike), s az is csak mérsékelten igaz, hogy „Keménynél a lélek anyagi, biokémiai folyamatok lecsapódása” – mintha nem is létezne az az eszmei-morális-normatív kozmosz, amelyben Kemény regényhősei élnek és mozognak. – Hogy Keményben megtörténik a történelem demisztifikálása és deheroizálása, Isten, sors, végzet nélküli történelem? Legyen szabad egy korábbi tanulmányomra utalnom; én úgy látom, hogy Kemény, Madáchhoz hasonlóan, egyáltalán nem érez szilárd talajt a lába alatt: átéli történelem és világ rettentő logikáját, de nem tudja, minek vélje: Istennek, végzetnek, természeti törvénynek; egy rejtett, sokarcú hatalom manifesztációját éli át benne, s egyiküket sem tudja igazán detronizálni.

A következő alfejezet címe: Szomatikus és tárgyi szemiotika. Amit itt kiemel és kielemez, annyiban közelíti Keményt a huszadik századvéghez, hogy annak szemléletével és terminológiájával fogalmaz meg, igen jó érzékkel, olyan írói jellegzetességeket, amelyeket a maguk módján korábbi Kemény-kutatók is megközelítettek: a láttatás és a fiziognómiai azonosság fenntartásának művészete valóban az átlagot felülmúló erényei Keménynek. De „meglepődve ismerjük fel, hogy test, arc, termet, szem, haj stb. s funkcionálásuk: gesztusok, mimikák, viselkedésformák egy jelentő-információs, tehát szemiotikai rendszer formai-fizikai komponensét: kódját alkotják”. Természetesen inkább helyeselni lehet, ha bármely múltbeli íróhoz a mai információ- és szemiotika-elmélet felől közeledünk, Kemény, illetve az olvasó is kódol és dekódol – de azt a később is megismételt állítást, hogy ezt oly módon teszi, hogy minden kortársánál jobban előfutára a filmnek és a tv-játéknak, már erős kétellyel kell fogadnunk. Az adaptátorok minden nagyepikai alkotásban fedezhetnek fel filmszerűséget, de elképzelni is nehéz: mi maradna a sajátos Keményi epikumból, illetve mi veszne el, ha filmre vennék. Ismeretes, hogy színpadra vitele sem hozott eddig különösebben átütő sikert.

Ezeket a nehézségeket Martinkó is érzi, s megállapításait azzal igyekszik alátámasztani, hogy Kemény előadóművészetében a szomatikus jel, a tárgyi jel és a nyelvi jel viszonyát vizsgálja, – s abban igaza van, hogy ebben az epikumban a nyelvi jel a tárgyi-vizuális nyelv felé fejlődik; ábrázol, megjelenít azzal a korlátozással, hogy csak akkor, ha valódi ihlettel dolgozik. Hogy mennyi ebben a filmszerű láttatás, azt a ma filmművészetéből visszanezve talán túl is becsljük; az ő művészi anyaga mégiscsak a nyelv, s még korunk természettudományán edződve is modorosnak tartom az olyan megállapításokat: „nagy művészi újdonsága Keménynek, hogy a verbális galaxisból (gyakran) átlép a vizuális kozmoszba”. Ami itt dicsérendő, az csak az új megközelítés.

„Ontológiai kérdések.” Voltaképpen Kemény epikus világa filozófiai, világnézeti alapjainak feltárással foglalkozik, s jó érzékkel hatol be ebbe a mélyrétegbe. A lét rejtélye és határázónái, az ábránd és illúzió, a fenyegetettség és determináció, általában Kemény korának „létkérdései”, amelyek a felvilágosodás-romantika-pozitivizmus konfrontációjában sarjadnak fel, ma is bírnak időszzerűséggel. Ezeknek a mélységeknek a művészi kivetítődését igen finoman elemzi Martinkó: egzisztenciális fogantatású határhelyzetek alkotása, vízió, képzelődés, előrevetítés, ábrándok, illúziók. Modern vonás a különben még kiforratlanabb, középső periódusbeli kisregény-félékben az idő- és térbeli síkkal, a többszörös áttétellel és keretkezéssel dolgozó technika, amely persze az érett Keményről már lekopik. Amít arról olvasok, hogy „úgyiszlóván minden Kemény-alak meghosszabbítja, meg bővíti, akár meg is kettőzi életét-jellemét egy szereppel”, „valóban egy szereppé váló életet s egy léletté váló szerepet él mindegyik figura” – legyen szabad kétellyel fogadnom. A valóság az, amit különben szerzőnk is kifejt, hogy az epikus közlés Keménynél olykor teljes sikerrel hajlik át a drámai megjelenítésbe. Egy-egy jelenet csakugyan színpadias, de az egész mű soha. Helyesen veszi észre a perspektíva-eltolódásokat s különösen a Ködképek-ben a narrátorok és a közlésformák váltogatását, – csak hogy félek, ez esetben inkább művészi kimerültség lappang a dologban.

„Elvesztett illúziók, elvesztett személyiség” – ez az alfejezet az előbbi, ontológiai fonalat viszi tovább; elemzi a Kemény világképét meghatározó tényezőket, a sorsalkotó erőket, a modern autonóm ember kiszolgáltatottságát a rajta kívül ható erőrendszernek – voltaképpen a Kemény-hősök sorsmodelljét közelíti meg. Mindebben ismét valami modernebb, a huszadik századra emlékeztető életérzés tükröződik. A cél megint ugyanaz: Kemény modernségét e világképen át dokumentálni.

„A művészi közlés néhány kérdése.” Ez az alfejezet arra akar felelni: a sok tekintetben modern, újszerű művészi világot hogyan közli Kemény; itt már határozottan az esztétikum légkörében mozgunk: Kemény elbeszélő technikájának eszközeiről van szó. Nyelvéből kiindulva legfontosabb közlési sajátosságok: drámai közvettség, láttató, cselekvő jelenetkezés, sűrítés – mindegyik példákval dokumentálva. Érdeme az, hogy olyan oldalról közelíti meg Keményt, amelyet az eddigi kutatás eléggé elhanyagolt. Egy rendkívül finom észrevétel: Kemény hősei nemcsak a kimondott szavakkal beszélnek, hanem azzal is, amit elhallgatnak: egy-egy drámai megszólalás háttérében „dübörög az elhallgatás súlya”. Arra az ismertetőnek elég talán csak röviden utalni, hogy a dolgozat végül megvonja hibák és erények mérlegét Kemény elbeszélő művészetében; járt úton halad, de előre is lép rajta: hogyan válnak olykor a művészi erények is hibákká. Nem takarékoskodik itt sem a természettudományos analógiákkal: az idegen elemek milyen, mekkora immunreakcióval épülnek be a regény szövetébe – még a „magfúzió” is szóhoz jut: „magfúziós szemantikai energia”. Martinkó is modern, nemcsak Kemény, és ezekben a részletekben hálásak lehetünk neki azért, hogy Kemény nyelv- és stílusárnyalatainak

kavargó, egyenetlen áradásából külön nyomatékkaal emeli ki: ennek a nyelvnek, ennek a stílusnak megvannak a maga szépségei is.

A hosszú, olvasmánynak is komoly feladatot jelentő dolgozat a szakmai kutató számára csakugyan közvetít gazdag „információ”-anyagot Kemény utókornak szánt „palackpostájából”. Még a gyakorlott irodalmár szemét is élesíti az életmű maradó vonásai iránt. Képes meggyőzni arról, hogy a régi szépség is meglevenedik, ha új szemmel nézzük. Annál meglepőbb az a javaslata, amely majdnem lerombolja ezt a szép gondolatépítményt: „Kemény esetében megengedhetőnek, hasznosnak, már-már szükségesnek tartanék egy, a Móricznál radikálisabb, de ugyanakkor modernül hívebb kísérletet is” – ti. egy-egy Kemény-műnek a mai szélesebb közönség számára való átírását. Mert hiszen e művekben „a nyelvi burok és a lényegileg fontos művészi mondanivaló az esztétikum és műépség sérelme nélkül szétválasztható”. Úgy látszik, nem szívelte meg eléggé azt, hogy a Móricz-féle Rajongók-átdolgozásnak sem volt sikere – jelül annak, hogy az a bizonyos „nyelvi burok” nem is olyan nagyon burok, – s vajon a regény szövevényébe beépített nem-művészi anyag kimetelésében meg tudánk-e találni a kellő határokat? Legyen szabad megjegyznem, hogy újabban ha Keménnyel foglalkozom, többnyire az öszövegeket veszem elő, s még a szélesebb közönségre számítva sem mennék a modernizálásban tovább annál a gyakorlatnál, amely a Szépirodalmi Kiadó új sorozatában érvényesül.

A művészetek belső törvényszerűségei. Itt még fokozottabban érvényesül a szerző módszere: a szokásos körültekintés és a messziről való megközelítés. A művészet belső törvényszerűségeit úgy akarja megfejteni, hogy bizonyos határ-jelenségekkel: a szokással, divattal, nyelvvel, történelemmel veti egybe. Mindegyik egyén és közösség kettős megkötöttségében létezik, s az alacsonyabbrendű komplexumok törvényszerűségeiből, mozgásformáiból a magasabbrendűekre következtetni nem bizonyul haszontalannak. Az utánzás például, amely átjárja és formálja a divat területét, nem kicsiny szerepet játszik a művészet területén is, és már a divatban érvényesül két társadalmi kategória: az ízlés és az érték, s már az alsóbb szinteken érezhető, hogy mindezeket a társadalmi jelenségeket a mozgás dinamikájának törvénye hajtja előre. Valamennyire érvényes, amit napról napra tapasztalunk, – hogy a változások ritmusa egyre gyorsabb.

Valamennyi formációban a szerző szívügye az, hogy a változás periodikusságát, s ezen belül bizonyos spirálként feljebb-feljebb haladó ciklikusságot derítsen ki alapvető törvény gyanánt. A művészetet az emeli az említett alsóbb jelenségek fölé, hogy benne a biológiai, társadalmi stb. meghatározottság még kibővíti a történelmi meghatározottság energiájával: itt a jelen számára fontossá válik a múlt is. Az új mindig folytatása is a réginek – föltételezhetően magasabb szinten.

Bíráva ugyan, de a szerző hozadéka iránti méltánlylattal hadd fogalom most öszö Martinkó koncepcióját. A művészetek fejlődése egymást váltó, egymásra spirálisan épülő ciklusokban zajlik le, s ennél talán még fontosabb annak a föltételezése, hogy minden ciklusban három fázisnak kell követnie egymást: szószerint idézek: „Minden művészi ciklusban van egy kezdő, kibontó, változást indukáló, újító, formai struktúrákat és szemantikai falakat, tartományokat robbantó, a mitológikus-szimbolikus képi forma felé haladó, képzelet-bázisú romantikus fázis; van egy racionalizáló, szintetizáló, kodifikáló – szabályozó, tudatosító, a képzelet helyébe a műveltséget állító, klasszikus – és erre bontással, részletezéssel, elaprózással, túlzásokkal, a művészetet mesterségbe fordító; túlfinomító, egyre formaibb érdekű viselkedéssel felelő fázis, amit jobb híján talán alexandrinizmusnak vagy manierizmusnak (esetleg rokokónak vagy szecesszióknak) nevezhetnénk.” Egyelőre egy megjegyzést mintegy csak zárójelbe: amikor azt olvasom ugyanazent tanulmányban, hogy „a nagy művészeti forradalmak egy-egy nagy teremtő lángelme művei” – már ezt is nehezen tudom a ciklikus spirál-elmélettel öszöegyeztetni, de erről még alább. Az egyes kultúrák és irodalmak specialistái nyilatkozhatnak érdemben erről a gondolatépítményről; gondolatban megpróbáltam a görög–római antikvitásra vagy az európai középkorra alkalmazni – de végül is úgy látom, nem több ez annál, hogy Martinkó egy speciálisan újkori nyugat-európai fejlődési vonalból von le az abszolutizáló következtetéseket.

Volna azonban egy lényegesebb korrekció. Martinkó a maga koncepciójának ismertetése közben egyszer említi, némi kis lekezeléssel, Spenglert, de nem vonja be a maga fogalomtisztázásába és a rendszer átfogásába éppen azt az eszmélkedőt, akitől döntő szempontokat kaphatott volna. Toynbee-re gondolok, s arra, ahogy ő pluralista alapon a kultúrákat rangsorolja. Nyilvánvalóan mások a fejlődés törvényei vagy folyamatai az autonóm nagy kultúráknak, a tőlük inspirált, még mindig magasrendű, önállóvá felnöve és érlelődő kultúrákban, és azokban, amelyeket talán legáltalóbban csatlós-kultúráknak lehetne nevezni; amelyekben a fő mozgató elv és tendencia egy-egy nagy kultúra

recipiálása, asszimilálása, esetleg csak utánzása. Félő, hogy így a spirál és a ciklus helyett más geometriai alakzatokhoz kell folvamodnunk.

Nézetem szerint a spirál-törvényben, köznapien szólva, „van valami”, de teljes tisztaságban és erővel csak lombikban érvényesülhet. Mihelyt a művészetet-irodalmat a csoportok, népek, régiók valódi közegébe, harc és expanzió, előrefutás és lemaradás, elkerülhetetlen kölcsönhatások közegébe állítjuk be, a spirál még ideáltípusként is ritkán válik be. S a nagy lángelmék forradalmasító hatására visszautalva: Martinkó egyoldalúan dönt el egy régi vitakérdést: kell valami igazság-elemnek lennie az ún. katasztrófa-elméletekben is, amelyek a fejlődés nagy kanyarait nem a folyamatosságra, hanem a robbanásszerű megújulásra építik, – amire példát többet is lehetne idézni. Spirál is csak egy zárt kultúrkörön vagy kultúraegységen belül képzelhető el; egyetlen szélroham, amely kívülről jön, eltérítheti az energiákat. A művészetek hosszú történetében föllépett már nem egy lángelme-üstökös, amely kilendítette pályájukról a planétákat.

További ütközőpont és egyoldalúan eldöntött kérdés: az újabb ciklusban elért csúcspont okvetlenül tökéletesebb az előző ciklus csúcspontjánál, mondjuk Vergilius Homérosznál, Goethe Danténál? Megint kultúrkörökben és csoportokban kell gondolkodnunk: amikor egy értékes biológiai-történelmi alapra épülő kultúra létrehozza a maga csúcsteljesítményeit, eléri a maximális kibontakozást, valami olyan értékkomplexumot hoz létre, amely összemérhetetlen más kultúrák és kultúrkörök csúcsteljesítményeivel. Pedig Martinkónál ezt olvasom: „Annak elfogadása, hogy Homéroszt, Shakespeart vagy Goethét nem lehet felülmúlni, – a művészet halálát jelentené.” Álmélkodva veszem ezt tudomásul, és hamarjában próbálom azt a költő-fenomént megkeresni, aki eddig fölülmúlta őket – de végül újra azt kell észrevennem: Martinkó szemléletében a perspektívák és az anyagismeret gazdagsága mögött a második vagy éppen a harmadik sorban áll az esztétikai mérce. Nyilvánvalóan felülmúlja a tökéletes, magasrendű műalkotás az alacsonyabbat, de egy remekműről bárhol és bármikor azt mondani, hogy „felülmúlja” a másik remekművet, ez aligha több racionális-dogmatikus elfogultságnál. Vajon felülmúlja a párizsi Notre-Dame a Parthenont, Rodin bármelyik alkotása Michelangelót?

Az okfejtés egészében bizonyos korrekciók beiktatásáról persze Martinkó is gondoskodik: számot vet a ciklusok „szabálytalanságaival”, a pályamódosulásokat lehetetlen figyelmen kívül hagynia. Ugyanolyan óvasként érvényesül ez, amit a korstílusról, a korszakolás kérdéseiről, a tiszta korszakolás lehetetlenségéről, a korszakok és stílusok egymásba-átnyúlásáról kifejt. Mindez általánosan elfogadott nézet ma – de köszönet illeti Martinkót azért, hogy rehabilitálta a „korszellem” fogalmát.

A zárótanulmány sokirányú okfejtésének apró mozzanatait mellőzve még egy nem érdektelen fölvetésre kell kitérnem, amely mégis óhatatlanul Spenglert juttatja eszembe, s amelynél aktuálisabbat ma nem is tudnék találni. A nagy kultúráknak mindig szerves tartozéka a művészi tudatforma. Így lesz-e ez a jövőben is, vagy pedig általában miféle irodalmi ciklus, fázis felé tart a mai fejlődés? Martinkó azt sem tartja kizártnak, hogy a jövő társadalmában a „művészet” helyét valamely más tudatforma fogja elfoglalni, gondoljunk az akcelerációra, az intellektualitás növekedésére, a nagy, teremtő tehetségek megritkulására – s nem utolsósorban a mi évszázadunk és évtizedeink elég problematikus művészi produkciójára.

De ha lesz még a jövőben művészet, a tünetekből azt olvassa ki Martinkó, hogy megint egy romantikus fázis felé közeledünk: „a romantika előfázisában”, egyféle Sturm und Drang-periódusban leledzünk; „világszerte erőszódben van egy modernül mitologikus-szimbolikus, irracionális művészi gondolkodásmód”. Qui vivra, verra – mondhatnám erre, – de ennek a módszertani tanulmánynak a meglétét, éppen enyhén provokatív vonásai folytán is nyereségnek tartom; nemcsak ritkaság-volta miatt, hanem főként azért, hogy irodalomtudományunknak mai inkább történeti jellegű érdeklődése közepette megint a nagy elvi kérdések felé irányítja a figyelmet: önmagában megálló, jól átgondolt rendszer ez, amellyel lehet vitatkozni, de inspiráló erejét tagadni lehetetlen. Voltaképpen osztoznia kellene a minden nagy logicitással fölépített rendszerekkel abban, hogy más logikájú koncepciókat is segít megszületni.

A KÖLTÉSZET TANÍTÁSÁNAK ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA A JEZSUITÁK GYÓRI TANÁRKÉPZŐJÉBEN (1742–1773)

Bán Imre írja *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* című tanulmányában:

„E kézikönyvek az iskola számára készülvén, jórészt száraz szabálygyűjtemények, valódi befolyásukat csak a tanítási gyakorlatban, a tanító magyarázataival, példáival (szemelvénygyűjteményével) együtt érték el. Jó lenne kéziratok iskolai feljegyzésekkel egybevetni őket, ilyenekkel azonban, sajnos, nem rendelkezünk, vagy legalábbis pedagógiatörténeti kutatásunk még nem tárta fel őket.”¹

Jelen kis összeállításunk ezt az elmaradást igyekszik némileg jóvátenni. A pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban megtalálhatjuk a jezsuiták Győrött 1742–1773 között működő tanárképző-intézetének jegyzetanyagát, a repetensek – így hívták az intézetben tanuló rendi növendékeket – évenként írt költeményeivel. Egy negyedszázad fennmaradt irodalmi anyagából megismerhetjük a költészet elméleti, gyakorlati tananyagát, a többoldalas latin elégiákat és más vegyes műfajú költeményeket.

„Repetentes humaniora” – ilyen névvel szerepelnek a jezsuita katalógusokban azok a noviciátust végzett növendékek, akiket az előjárók erre a továbbképzésre küldtek. A Ratio studiorumok, rendi határozatok alapján a következő képet rajzolhatjuk meg az intézményről.²

A rajnai rendtartomány 1619-ben Trierben tartott gyűlésén a tartományfőnök beszámolót tartott a humanisztikus tanulmányok fontosságáról. Megállapította, hogy e téren bizonyos visszaesés tapasztalható, s ennek okát abban látta, hogy a rendi növendékeknek eddig az egyes kollégiumokban szétszórvan kellett a tanításra felkészülniök, ahol hiányzott számukra mind a versengés ösztönző ereje, mind pedig a megfelelő irányítás; továbbá egyúttal filozófiai vizsgákra is kellett közben készülniök, s így a humanisztikus anyag háttérbe szorult. Végül is elhatározták: alakuljon egy sajátos „humanisztikus” intézet, ahol tapasztalt vezetők irányítása mellett készülhetnek a jövő tanárok. E kezdet után 1622-ben már meg is jelenik a részletes instrukció az intézményről. Eszerint e továbbképző *távolabbi célja*: a két év noviciátus alatt sokat felejtettek a növendékek, ezért szükséges, hogy még egyszer komolyan foglalkozzanak a „humane litterae”-vel. Jussanak el a rövid idő alatt olyan fokra, hogy majd az iskolában gyümölcsözően tudják e tárgyakat oktatni, másrészt mindkét nyelvben (latin és görög) úgy magukévá tegyék a megfelelő stílust, hogy a Társaságnak más területen is hasznára lehessenek. A *közelebbi cél* pedig: a tiszta latin stílus elsajátítása. Mivel azonban a latin a görög nélkül nem tökéletesíthető megfelelően, a görög nyelvvél is foglalkozzanak.

A képzés menete ugyanezen utasítás szerint a következő:

Először egy vagy két héten át csak Alvarus nyelvtanának³ első kötetét tanulmányozzák, ill. tanulják, hogy az alapokkal teljesen tisztában legyenek. Ezután áttérhetnek az auktorok olvasására, mégpedig az előadásokon is, a magánolvasásban is. Az előadásokon délelőtt a görög, délután a latin nyelvű írók vannak soron. A magánolvasás rendje: először Cicero leveleit olvassák, majd bölceleti műveit: *De senectute*, *De amicitia*. Stílusgyakorlatban is Cicero leveleinek mintájára írjanak leveleket.

Ezek után áttérhetnek a prosodia tanulmányozására: félretéve Alvarus első könyveit, csak a harmadikat tanulják. Olvasmányok: Ovidius *Tristium*, *Fasti*. Ugyancsak stílusgyakorlatul Ovidius mintájára elégiákat írjanak. A poétika elméleti tanulmányozására pedig Pontanust⁴ vegyék. Végül az utolsó állomás: Vergilius könnyebb műveinek olvasása.

¹ BÀN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XV–XVIII. században*. Bp. 1971. ItFüz 72.–6.

² Monumenta Germaniae Paedagogica. Hrsg. K. KEHRBACH. Band XVI. Ratio studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu. Ed. B. Duhr. Berlin 1894. – 175–235.

³ Emmanuelis ALVARI S. J. Institutionum Grammaticarum libri III. Olyssypone 1572. Sok kiadása van. Nálunk az első: Lócse 1650. RMK. II. 725. Rendszerint egyenként adták ki az egyes könyveket.

⁴ Jacobi Pontani Poeticarum Institutionum libri III. Ingolstadii 1594. Szintén sok kiadást megért.

A költészet tanulmányozása után még egy feladatuk van: a szónoklat elméleti és gyakorlati művelése. Soariust⁵ tanulják, s írjanak szónoklatokat. S ha még marad idő: újra vissza a költészethez: most epigrammákat, ódákat, szatírákat írjanak. Ehhez Martialis, Juvenalis olvasásából vegyenek példát. Az ebédelőben előbb, míg Cicerót tanulják, egy szónoklatot, utóbb pedig egy általuk írt elégiát vagy más költeményt adjanak elő szabadon, az étkezés alatt.

A költők műveinek tárgyalásánál két összetartozó rész van: az interpretatio és az observatio: az a test, ez a lélek. Az előbbihez segítség: a történelem, valamint az antik bölcsélet és erkölcsi, vallási élet tanulmányozása. Az observatio azt jelenti, hogy a növendék, a tanár irányításával, gyűjtőgessze az egyes írókból az utánzásra alkalmas fordulatokat, kifejezésmódokat, ill. azokat, amelyeket akár nyelvbéli készségének, akár műveltségének növelésére alkalmasnak ítél.

A költemények írásához nagy előzetes segítő-gyakorlat, ha feladatként kapják:

Megbontott verslábú költemény verslábait.újra mértékre szedni; egy-egy kész költeményből kihagyott jelzők, igék stb. újra kiegészítése a megfelelő kifejezéssel; egyes versformákat áttenni más versformára: horatiusi sapphoira stb.⁶

Megjegyezzük, hogy Németh Ambrus foglalkozott már röviden a repetensek intézményével a győri jezsuita akadémia történetével kapcsolatban, azonban ő – tévesen – nem a jezsuita növendékek e repetitójának szabályait foglalja össze, hanem a teológiát tanulók iskolai és iskolán kívüli „otthoni” tanulásának (repetitio) gyakorlatát.⁷ Ugyancsak Gyenis András is tanárképzői előadásnak fogja fel Csákányi Imre Manuductio-ját,⁸ ez azonban nem a repetitión előadott oktatási anyag, hanem a noviciátus után tanítani küldött növendékek, a magiszterek és prefektusaik, vezetőik számára szánt oktatás.

Mi fontosabb, mint említettük, a rajnai provincia határozatai alapján foglaltuk össze a repetensek tanulmányi rendjét. Tekintve a jezsuita iskolázás egyetemes jellegét, mikor az osztrák–magyar provinciában, nyilván a német gyakorlat hatására, 1632-ben Leobenben⁹ szintén megindult a tanárképzés, itt sem lehetett másképpen. Bizonyosság erre Paintner Mihály jegyzetanyaga.¹⁰ Paintner 1771–72-ben volt leobeni repetens. Egybegyűjtött és egybekötött jegyzeteiben megtaláljuk mindazt, amit a fentiek alapján keresnünk kell. Megtaláljuk a levélírás-gyakorlatokat: epistola familiaris, officiosa, commendatitia, consolatoria, mixta. Több szónoklatot is olvashatunk, az övét is, évfolyamtársaiét is. Vannak olvasmányfeldolgozások, mind az interpretatio, mind az observatio köréből. S költemények: elégiák, ódák, epigrammák, epicedion, eklogák. Ami pedig a legfontosabb: Alvarus 3. kötetéből kivonat: *Practica artis metricae*,¹¹ igazolva, hogy ők is e mű alapján gyakorolták a versírást. De erre majd visszatérünk.

A leobeni továbbképző kurzus néhány kisebb megszakítástól eltekintve fennáll egészen a rend feloszlatásáig, 1773-ig. Itt tanul többek között Rájnis József is 1760-ban.¹² Hazánkban a leobeni után

⁵ Cipriani SOARIUS S. J. *Artis rhetoricae libri III.* Rengeteg kiadása van. Nálunk az első: Nagyszombat, 1670. RMK II. 1245.

⁶ I. m. 232.

⁷ NÉMETH Ambrus: A győri tudomány-akadémia története. Lásd: Értesítő a Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Győri Főgimnáziumáról az 1896–97. isk. év végén. Győr 1897. 41–42. Ugyanitt kételkednek mondja a repetitio időtartamát, holott ez csak egy év volt.

⁸ GYENIS András: P. Csákányi Imre tanárképző oktatásai 1695-ből. Jezuista Történeti Évkönyv 1940. 240–270.

⁹ GYENIS A. i. m. 243, ill. *Catalogus Personarum et Officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1633.* (Az évkönyv 1633-ra szól, azonban ez úgy értendő, hogy az 1632–33. iskolai évre.) Itt is mindig egyéves a kurzus. Vannak ugyan évek, ahol „Repetentes veterani, Repetentes juniores” szerepelnek, de ez csak egy-egy évfolyam szétszórása két csoportra. Végig követhető a *Catalogusok* évfolyamain.

¹⁰ Paintner Mihály (1753–1826) soproni születésű, 1769-ben lépett a jezsuita rendbe. A fölösztatás Kőszegen érte. Világi pap lett, sorban nagy egyházi méltóságokra emelkedett, egészen a püspökségig. Lélekben nem szűnt meg jezsuita lenni, egész életében gyűjtötte a jezsuitákra vonatkozó adatokat, kéziratokat, műveket. Halála után szép gyűjteményét a Bencés Rend vásárolta meg. Jegyzetkötetének jelzete: 118. H. 7.

¹¹ 35–36. Paintner, feljegyzése szerint, P. Muthsam előadásából jegyezte le.

¹² *Catalogus Personarum et Officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1760.* – 17.

éppen száz évig várat magára a tanárképzés megindulása: 1734-ben Szokolcán indul a repetensek kurzusa. Itt is ugyanaz az anyag, mint másutt. Antonius Hellmayr, az első latin-poetica tanár egész évi leadott tananyaga fennmaradt: *Institutio Humanistica dictata Anno primo Repetitionis in Hungaria Szokolcae inchoatae, 1734.*¹³ Fejezetbeosztása rögtön mutatja, hogy semmiben sem tér el a már megismert „tanmenettől”:

Prolegomena: De ratione legendi libros et utiliter excerptendi.

Pars I.: Observationes grammaticae-synthacticae.

Pars II.: Observationes poeticae.

Pars III.: Observationes oratoriae.

Res Romanae.

És egy új dolog: *Vestitus Personarum pro Actionibus.*

Egyébként itt Szokolcán volt repetens 1760-ban Baróti Szabó Dávid is.¹⁴

A győri tanárképző

1742-ben a poroszoknak Morvaországba való betörése miatt a szokolcai intézet két tanárral és növendékeivel Győrbe költözött át.¹⁵ Valószínű, hogy nemcsak egyszerűen a háborús események miatt, mivel ettől kezdve megszakítás nélkül működik ez a győri iskola egészen a feloszlatásig, de ugyanakkor a szokolcai is folytatja munkáját. Tehát a hadi eseményektől függetlenül is szó lehetett már a győri intézet felállításáról. A szokásoknak megfelelően két tanár oktatja a növendékeket: egyik a latint, másik a görögöt tanítja. Az instrukciókból világos, hogy a költészet elméletének és gyakorlatának oktatása a latintanár feladata. Végignézve a tanárok Németh A. által is közölt névsorán,¹⁶ láthatjuk, hogy mind jeles verselők. Ilyen például Pray György, aki két évig, 1757-ben és 58-ban szerepel itt mint latintanár. Fiatal korában már a solymászatról írt terjedelmes verses művet (*De institutione et venatu falconum, 1749*), de később is szívesen verselget, bár 1761 után a történetíráshoz köti le magát. Így például 1767-ben „Eucharisticon”-ban köszönti a félévszázados jubileumát ünneplő Sajghó Benedek pannonhalmi főapátot, de kéziratban is több versét őrizi a pannonhalmi könyvtár.¹⁷ Adányi András 3 évig tanít Győrött a tanárképzőn, (1750–52) miután tíz évvel előbb már megírta lelkes hangú művét a magyar föld gazdagságáról és lakóinak erényeiről (*Fastorum Hungariae pars I–II., 1742.*) Klaus Ignác (1754) szintén tíz évvel korábban adta ki névtelenül verses művét a dohánytermesztésről¹⁸ (*De tabaco, 1744.*) Muszka Miklós szintén már korábban megjelentette heroida-műfajú leveleskönyvét *Epistolae miscellae* címmel 1739-ben. (Győrött 1747-ben van). Grossinger János (1764–66) viszont csak majd két évtizeddel később írja meg prózai művét a magyarországi földrengésekről (*Dissertatio de terrae motibus Regni Hungariae 1783*), de a végén tízoldalas versben, elégiában éneklie meg az 1763-as komáromi földrengést. Később is nagy versben köszönti Pannonhalma visszaállítását (*Plausus sacro Pannonio Monti 1802*). A bécsi születésű Klein Károly (1774-ben tanít Győrött) két verses antológiát is megjelentet Bécsben, beleszöve a saját költeményeit is (*Analecta poetica 1765.*, és *Analecta illustrata 1767.*) Ábel Ferenc (1759) két részben adta ki elégikus költeményét *Betulia pia Judithae fraude servata* (Kassa 1749–50.) Sajgó Ignác több panegürisz mellett elégia-kötettel jelentkezik: *Elagiarum liber unicus . . . 1752*). Végül Molnár János, a magyar nyelvnek is nagy mestere, az első magyar nyelvű fizika (*A természetiekről . . . 1777*), a *Magyar Könyv-Ház szerzője* (1783–1804), szintén latintanár itt 1767-ben. Az Egyetemi Könyvtár őrzi

¹³ Az Egyetemi Könyvtárban. – A kötetre évekkel ezelőtt Nagyfalusy Lajos S. J. hívta fel figyelmünket.

¹⁴ Vö. 12. sz. jegyzet. – 26.

¹⁵ *Liber continens catalogum Personarum et Officiorum Collegii Jaurinensis Societatis Jesu ab anno 1700–28.*

¹⁶ I. m. 43–46.

¹⁷ Pl. *Genius hodiernae Galliae ex sonetto Italico Latine redditus.* 119. B. 20. Autográf.

¹⁸ A magyar irodalom története. 2. k. 574. névtelennek is jelzi a művet, azonban a pannonhalmi példányban Paintner bejegyezte a szerző nevét.

kéziratban *Physiologicon complexum historiae naturalis regna tria* című verses művét,¹⁹ amely egyébként nyomtatásban is megjelent Budán 1780-ban *Zoologicon, Phytologicon, Oryctologicon* címmel.

Tehát nagyon szakavatott kezekben van a jezsuita növendékek latin, ill. poézis oktatása. A növendékek száma nem nagy, s évről-évre változik. A legkevesebben vannak 1754-ben: mindössze négyen; legtöbbször általában az első években: tizenketten. Közülük is kerülnek ki jeles emberek, bár meg kell jegyeznünk, hogy az 1773-as felozlatás rendi munkájuktól eltérő körülmények közé állítja legtöbbszörüket, s tanáraikhoz hasonló költői munkálatot kevesebben vállalnak. S mire ők beérnek, a latin nyelvű költészet is lehanyagoltan van. Babay Ferenc maradt e téren leghűbb a hagyományokhoz: időmértékes latin versekben megörökíti a magyar királyok, nádorok, prímások életét (*Ungariae Reges 1773., Ungariae Palatini 1775., Archiepiscopi Strigonienses 1776.*), majd epigrammákkal is jelentkezik: *Epigrammatorum libri III, 1777.* De Csapodi László, Mitterpacher József is vállalkoznak később versírásra. Itt tanul még Klobusiczky Péter, a későbbi jólelkű kalocsai érsek, Splényi Ferenc váci püspök. 1751-ben megtaláljuk Sajnovics János nevét is.²⁰

A jegyzetanyag

Először egy négykötetes kéziratot kell említünk, amely a katalógusban a *Poetica et oratoria* nevet viseli, és a Bakonybéli Apátság könyvtárából került Pannonhalmára,²¹ azonban győri eredete nyilvánvaló. Az összekötő kapocs: Kirina Ferenc, a győri repentia utolsó latin-poetika tanára. Az egyébként pannonhalmi, ill. helyesebben szentmártoni Kirina 1770-től a felozlatásig tanított Győrött.²² A felozlatás után is itt élt, és 300 forint nyugdíjat élvezett.²³ 1776-ban a pannonhalmi főpap megbízta, hogy jezsuita mintára szervezze meg a bencés növendékek repententiáját. Bakonybélben Kirina 4 növendékkel meg is kezdte a munkát, a humaniorák ismétlését.²⁴ Ekkor vitte magával minden bizonnyal ezt a jegyzetet is. Más kézirat anyag is került Bakonybélből Pannonhalmára, amely szintén Kirinára utal: a győri repetensek által írt versek 1767–70. évi kötete.²⁵ Ugyancsak egy másik ilyen kötet, az 1750–58. közötti, Paintner bejegyzése szerint Kirina ajándékaént került Paintnerhez²⁶ (és az ő hagyatékából Pannonhalmára.) Mindezek világossá teszik: jogunk van azt állítani, hogy a szóban forgó kéziratok kötetek is ezt az utat tették meg, tehát eredetileg a győri repetensek oktatásában használták őket. Egyébként Kirina is verselgetett: 1803-ban, amikor már vakon élt szülőfalujában, jelent meg költeménye: *Genethlacon, quod Chrysostomi Novák Archiabattis cecinit.*²⁷

1. A négykötetes jegyzetből minket igazában csak a második kötet érdekel közelebbről, mert a másik három csak különböző kivonatok, előadás-törödékek, szónoki gyakorlatok nagyon vegyes kolligátuma. A második kötet is kolligátum, de három bennünket érdeklő darab is van benne. Először is egy elméleti rész,²⁸ amelynek címlapja nincs, de *Poetica generalis* címet adhatnánk neki. Nagy hasonlóságot mutat azzal a győri jegyzettel, amelyet Acsay Ferenc ismertet.²⁹

Bevezetőben szól az olvasásról általában. Olvasáson természetesen a régi írók: az antik szerzők műveinek olvasását érti. Kétféle olvasási mód van: a lectio stataria, az egy-egy írónál megállapodó olvasás; ne sok szerzővel kezdjük, mert az bizonytalanná teszi latinságunkat, és kapkodóvá a stílust. Mikor már alaposan feldolgoztuk a kiválasztott író szövegeit, azaz a nyelvtanban a közepesnél nagyobb

¹⁹ SZINNYEI J.: Magyar írók IX. 208–213.

²⁰ Vö. 16. sz. jegyzet.

²¹ 119. B. 33. – Gerincén régi írással: Manuscripta jesuitica saec. 18.

²² Vö. 16. sz.

²³ ACSAY Ferenc: a győri kath. főgimnázium története. 1626–1900. Győr 1901. 229.

²⁴ SÖRÖS Pongrác: A Bakonybéli Apátság története II. Bp. 1904. 218.

²⁵ 120b. A. 3.

²⁶ 118. E. 1.

²⁷ SZINNYEI i. m. VI. 247. még másik két verses művét is említi 1767-ből, ill. 1769-ből.

²⁸ 119. B. 33. II. k. 57–91. ff.

²⁹ I. m. 75–83.

előrehaladást tettünk, jöhet a második fok: a lectio cursoria: az auctorokat okos rend szerint végigvenni. Külön szól a költők, a szónokok, a történetírók, a levélírók tanulmányozásáról. S mint az említett szakolcai jegyzet, tanácsokat ad a helyes anyaggyűjtésre és az írók utánzására. A következő nagyobb egységben a helyesírásról szól: a nagybetűs írásról, a hangsúlyokról, az írásjelekről, a szótagolásról, a rövidítésekről.

Ezután következik az igazi költészetten: *Institutiones poeticae*.

I. Első fejezete, akárcsak az Acsay-féle jegyzetnek, az *elégiáról* beszél, helyesebben az elégiás versről, amin a dsztyichonban írt költemény értendő. Utána tér át az igazi elégiára. Az elégia kezdetben a gyászoló, szomorúhangú költemény volt, újabban azonban mindenféle tárgy megénekzésére alkalmas. Fő kellei: csiszolt forma, könnyed megjelenés, gazdag érzelmek; a magasatos dolgokra azonban nem való. Három csoportra osztható: levélalakú, elbeszélő, patetikus. Az elbeszélő elégia egyik alfajának említi az oktató jellegűt is. Az elégia felépítéséről szóló fejezetben pedig gyakorlati utasításokat ad: megfelelő tárgy kiválasztása, a cél megjelölése, majd egy vezető gondolat, tanulság kitzítése, s az ezt kifejtő szempontok, körülmények megkeresése.

II. Itt újabb témára tér át: az *elbeszélő költészetre*. Ez tárgyalhat vagy tisztára mese-jellegű dolgot, mint például a Jupitertől királyt kérő békák. Tárgyalhat részben költött dolgokat, mint Aeneas útja Itáliába. S végül olyant, hogy a történeti igazság a személyekre vonatkozóan is, az elbeszélte események tekintetében is megmarad, de egyes mellékkörülmények költöttek, és epizódok tarkítják. Tehát a képzeletnek mindig nagy szerep jut. S hogyan jut szerep ennek az érdekessé tevő képzeletnek? Az első mód az allegória, a második a személyek érzelmei, érényei, vétkei, a harmadik az okok rendszere: a cél, a megvalósító, az eszközök. Az elbeszélés legszebb díszé azonban az epizód és a leírások.

III. A harmadik nagy tárgyalási egység: a *szónoklat*.³⁰ 18 fejezetben tárgyalja a szónoklatok fajtáit, eszközeit, a fokozást, az érvelést. Mivel azonban ennek részletezése kissé kívül esik tárgyunkon, áttérünk a negyedik nagy fejezetre: a lírai költemények tárgyalására.

IV. A *líra* körébe tartoznak azok a költemények, amelyeket régen lant, citera vagy fuvola kíséretében énekeltek az istenek dicsőítésére, ezért az énekelhetőség kedvéért rendszerint versszakokra tagolódnak. Többféle szempont szerint osztályozza a lírikus költeményeket: tárgyuk szempontjából lehetnek panegyrikus, hálaadó, vigasztaló, ünneplő jellegűek; a verssorok minősége szerint lehetnek egyszerűek, ha csak egyféle sor szerepel bennük, összetettek, ha többféle; a versszakok rendje szerint, ha ugyanazon felépítésű versszak ismétlődik, vagy más szerkezetű versszakok egymásutánja; a verslábak minősége szerint, azaz a szerint, hogy minden láb teljes-e, vagy vannak csonka lábak.

Ezek után áttér az *óda* szerkezetére: az exordium, mivel rövid lélekzetű műfajról van szó, rögtön a tárgyra térjen, ill. abból merítsen. A tárgyalás a mondanivaló természetete szerint alakul: fejteget, leír, elbeszél, tanít. Epizódokat is elbír az óda, de csak szigorú megszorításokkal: az epizód legyen csak egy, esetleg kettő; rövid legyen; a téma tárgyköréből merítsen: példának hozza erre Horatiust, aki Vergiliust tengeri útra bocsátva a tengeri hajózás veszélyeiről elmélkedik. Az óda szerkesztés tanulmányozása legegyszerűbb magukon a nagy szerzők ódáin. Ezért a jegyzet Horatius ódáinak szerkesztési módját táblázatba sűrítve tárja a költészetet tanulni óhajtóknak elé.

V. Újabb tárgyalási egység: az „*elmés' stílus* (*De stylo arguto*). Ide tartozik először is az elogium, amely rövid, kötetlen formában utánozza a költészetet: tömör, epigrammaszerű, szellemes gondolatokkal dicsér vagy gúnyol. Ide tartozik a lapidárius stílus is: abban különbözik az előbbtől, hogy rövidebb és kötöttebb. Következik ez eredetéből: kőbe vésett szövegek születtek, tehát kevés, de súlyos szóval kell sokat mondania. Itt kitér az epitaphium tárgyalására is.

VI. Az utolsó szakas a *dramai költészet*ről szól. A dráma elnevezés mindazt jelöli, ami színpadon játszódik. Bizonyos szempontból felette áll az epikának: az epika elbeszél, a dráma látványt nyújt. Négy fajtája van: komédia, tragédia, tragiko-komédia és komiko-tragédia. A *komédia*: régi, középső, vagy új. A régi egyszerű volt, spontán: az isteneknek aratás után áldozatot bemutatók tánca. Később, mint a jóllakott ember általában hajlamos rá, kicsapongásokba és a magasabb körök kicsúfolásába csapott át, a nép nagy tapsai közepette. A közép-dráma: szelíden, szemérmesen, csendben vagy álnéven támadta a bűnöket. S az új dráma: nem az egyén hibáit, hanem a közös élet visszásságait vitte

³⁰ A 77. levélen kezdődik a szónoklattal tárgyalása, azonban a bekötéskor levágott, de néhol olvasható régi lapszámozás tanúsága szerint itt jó néhány levélhiány van a kéziratban.

színre, sok nevetetéssel, gyümölcsül remélve az erények megkedveltetését. Az elsőkben Thespis, Aischylos, Cratinus, Aristophanes volt nagy, a másodikban Philibeus, az újban Menander. Így került a komédia a görögöktől Rómába, ahol főleg Terentius, Plautus művelték.

A komédia szereplői alsóbb osztályokba tartozó emberek, sosem a főrangúak vagy a hősök. Stílusa nem tér el a köznap beszédétől. Mindenáron nevetetni akar. Részei: prologus, protasis, epitasis, catastasis, catastrophe. Bár Horatius azt szabja meg, hogy 5 felvonás legyen, általában hármak szoktak alkalmazni. Egy felvonásban legalább 3 jelenet legyen, de 7-nél több ne. Horatius csak 3 személyt enged egyszerre a színpadra, de ez már nem nagyon valósul meg. A tréfa lehet vagy ízléstelen, vaskos jelenet, vagy szellemes élc. Az előbbinek nincs helye az iskolákban.

A tragédia a kiváló személyiségek, hősök életét idézi fel, részvétre akar indítani, egyben félelmet akar kelteni a hasonló megpróbáltatásokkal szemben. Kimenetele majdnem mindig gyászos, szomorú. Stílusa emelkedett, nemes érzelmek hatják át.

A tragiko-komédia a kettő vegyülete: kiváló személyek alacsonyrendűekkel vegyesen, emelkedett és alantasabb érzések, fennkölt dolgok és nevetségesek együtt. Szomorú kezdetet víg kifejtet követ. A komiko-tragédiánál fordítva: vidám kezdet, szomorú vég.

A dráma követelményei: általános érvényű legyen, valószínű, egységes (hely, idő, cselekmény egysége); 24 óra történetét sűrítse össze, mások szerint csak egy nappalét; kerek történet, a változatoság kedvéért azonban kisebb epizód is lehetséges. Végül: a jó bonyolítás és a jó megoldás.

E jegyzet mellett még egy másik is van könyvtárunkban, amely közvetve szintén tanúja lehet a győri továbbképzőben folyt poetikaoktatásnak; Riedl Xav. Ferenc jegyzete. Riedl (1737–1775) osztrák származású jezsuita, 1754-ben lépett a rendbe Bécsben. Mindig osztrák helyeken tanult (és dolgozott később is), csak egy évet töltött Magyarországon: éppen Győrött, mint repetens 1757-ben.

Két kötet kézirata maradt fenn Paintner Mihály gyűjteményében, jórészt német nyelvű irodalmi próbálkozások, költemények, fordítások. A második kötetben találjuk poetika jegyzetét,³¹ dátum nélküli, nehéz eldönteni, tanárjelölt korában vetette-e papírra, vagy később Klagenfurtban, Linzben, ahol tanított. Mindenesetre a győri tanulás (Pray György volt a latin-poetika tanára) anyaga is ott lehet jegyzetében. Vázlata: *Observationes grammaticae* (benne: *De modo legendi Authores et excerptendi*); *Observationes poeticae*; benne elbeszélő költészet, az elégia, a többi kisebb költői mű, az idill. Sajnos, a jegyzet csonka, úgyhogy nem követhetjük tovább.

Összefoglalva: a jezsuita poetika-oktatás tanulmányozására négy jegyzet is áll rendelkezésünkre: az Acsay által ismertetett, az említett Hellmayr-féle szakolcai jegyzet, (ez a legbővebb), az általunk bemutatott győri-bakonybéli-pannonhalmi, és végül a Riedl-féle változat.

2. Ezek mellett az elméleti jegyzetek mellett azonban gyakorlati jellegű írást is be tudunk mutatni. A tárgyalt bakonybéli eredetű poetika előtt néhány lapnyi összefoglalás található.³² Címe nincs, mert a harmadik fejezet tizedik pontjával kezdődik. De rögtön ráismerünk benne arra az Alvarez-kivonatra, amely Paintner Mihály leobeni írásában is megvan. Teljesen megegyezik a Paintner-félével, bizonyítva a jezsuita iskolák egyöntetűségét. Az egyezés pontról-pontra, tételről-tételre szembeötlő, nem egy helyen szószerinti.

Mivel kitűzött feladatunk, hogy a nyomtatott kézikönyveknek a gyakorlatba való átültetését nyomon kövessük, legjobb lesz, ha az egész – mindössze néhány lap terjedelmű – jegyzetet közöljük, mégpedig az áttekinthetőség és könnyebb megértés kedvéért magyarra fordítva. Meghagyjuk természetesen latinul a közismert, főleg nyelvtani fogalmakat és a csak latinban érthető példaszövegeket, szókapcsolatokat. Mivel a győri változat nem teljes, s ha már úgyis a Paintner-féléből kellene kiegészítenünk; lényeges különbség pedig nincs köztük, ezt a Paintner-félét közöljük egészében.

Artis metricae practica – A verselés művészetének gyakorlata

Első fejezet. Az ige megváltoztatása

1. tétel. Az igt főnévvé képezzük, majd ehhez egy másik alkalmas igt teszünk. Például: aestuo – terreo aestu; paveo – tremebant mihi membra pavore.

³¹ 118. H. 2. – II. k. 141–166. ff.

³² Vö. 21. jegyzet, II. k. 39–41. ff.

2. tétel. Az egyszerű igét oly összetetté alakítjuk, melynek jelentése ugyanaz, és fordítva; augeo – exaugeo.
3. tétel. Cselekvő igét szenvedővé és fordítva: totam hiemem dormio – tota mihi dormitur hiems.
4. tétel. Az ige módját indicativusról conjunctivusra váltjuk, különösen a jelen és jövő időben, de mértékkel és ezekkel a kötőszókkal: si, cum, ubi, donec, quamvis, etsi etc.: praemia si tuleris, tibi plausero. A quod, debeo, qui-ae-od, dum, postquam is elhagyható, ablativus absolutusszal és participios szerkezetekkel.
5. tétel. Az ige idejét 1. imperfectumról perfectumra és plusquamperfectumra váltjuk és viszont; 2. praeteritumról praesensre, de vigyázva; 3. praesensről vagy futurumról perfectumra, de nagyon ritkán, mint: copia si dabitur mihi, vicimus – vincemus helyett; 4. conjunctivus imperfectumáról praesensre, de körültekintéssel, mint: ni faciat – ni faceret helyett; 5. az infinitivus praesenséről praeteritumra, de csak elvétele, mint: quis minor est, quam tacuisse labor; 6. a gerundiumokról és supinumokról görög módra az infinitivus praesensére, de csak akkor, ha melléknévvvel kapcsolatosak: fallere nescius – fallendi helyett; currere velox – currendi helyett.

Második fejezet. A főnév és melléknév megváltoztatása

1. tétel. A főnevet igére váltjuk, de ritkán, mint: mentiri faedum est – mendacium helyett; servile est imitari – imitatio helyett; jocos lude jocando – joco helyett.
2. tétel. A főnév ablativusát görögösen genitivusra váltjuk, de körültekintéssel: desine querellarum – a querellis helyett; abstine irarum etc. 2. a passivum melletti ablativust dativusra: vix audior ulli; 3. az ablativus partist accusativusra (ez nagyon stílusos). Omnes tremit artus – omnibus artibus helyett; os humerosque deo similis; 4. minden más esetet vocativusra megszólítással, nagyon finoman: et te maxime Caesar – te maximum helyett; fert ille coronam, quae potest crines Phoebe decere tuos – crines Phoebi helyett.
3. tétel. A főnév egyes számát – elvétele – többesre váltjuk: quae te tam laeta tulere saecula? – quod saeculum tam laetum helyett; a tulajdonnevek esetében is: hoc Decios, Marios, magnosque Camillos extulit; 2. a többes számot egyesre: hosi habet muros; 3. a gyűjtőnevek egyes számát többesre: pars in frusta secant; thura ferunt pia turba Quiritum. Ez is csak elvétele, de nagyon mutatós.
4. tétel. A nemet is megváltoztatjuk: Poenorum millia caesi.
5. tétel. A melléknevet átváltjuk 1. főnévre, nagyon finoman így: argutia dicti – argutum dictum helyett; a hazát, birtokot jelentő mellékneveket is: Pactra minantur – Pactriani helyett; 2. a melléknevet görögösen többes semlegesbe téve főnévként használjuk, de körültekintéssel: per opaca locorum – opaca loca helyett; 3. a melléknevet vele egyértékűvé váltjuk: non implacabilis ira – placabilis helyett; 4. az alapfokot közép- vagy felsőfokra, bizonyos formulák szerint: quo non formosior alter, o terque quaterque beati; 5. a határozószókat is megváltoztatjuk: leno sonant zephyri – leniter helyett; torva tuens – torve helyett.

Harmadik fejezet. A főnév költői használata

1. tétel. A főnév genitivusát melléknévre váltjuk: Patriae virtutes – Patris helyett; casus marini – maris helyett.
2. tétel. A fajfogalom helyett a nemfogalom a fajfogalomnak kijáró jelzővel vagy értelmezővel: cohors pennata, gens aetheris incola – madarak helyett. Így van a szinonimák esetében is.
3. tétel. Fajfogalom a nem helyett: Boreas bármely heves szél helyett; poma gyümölcsök helyett. A tulajdonneveket használhatjuk közben-közben, ismert dologban köznevek helyett: Uliisses a ravasz helyett, Vulcanus a sánta helyett.
4. tétel. Az anyagot a belőle készült tárgy helyett, de a tárgynak megfelelő jelzőt is használunk kell, hacsak maga az értelem el nem oszlatja a homályosságot: Ebur sonorum – Cythara eburnea helyett.
5. tétel. Az egészet a rész helyett, de ritkábban: forrás a forrásból fakadó víz helyett; ugyanígy egy dolog főneve költőien hat a dolognak valamilyen tulajdonságát, minőségét jelentő szó helyett: exiit infans – mores infantiles helyett; gestat sub pectore vulpem – vulpinos dolos helyett.
6. tétel. A rész az egész helyett, nagyon gyakran: tetők a házak helyett, falak a város helyett, vitorlák a hajó helyett, város a tartomány helyett, egy tartomány az egész ország vagy birodalom helyett:

Bécs Ausztria helyett; az ősz, az év része az egész év helyett. Itt költői hatások van a körülírásoknak: tum ter falce resecta Ceres.

7. tétel. Ok az okozat helyett: pereunt sata laeta boumque labores – vernantes segetes helyett. Ugyanígy a feltalálók a feltalált dolog helyett, a védnök a pártfogolt dolog helyett, mint Ceres a kenyér helyett. Az alkotók neve az alkotások helyett: stant atria mentore plena – mentoris statuarii operibus helyett. De ez ritka.
8. tétel. Okozat a létrehozó ok helyett, nagyon költői, de többnyire jelzőt is kell hozzátennünk a világság kedvéért: plumbea in totis castris mors volitat – glandes plumbeae helyett; vagy az ok nevént genitivusban kitesszük: viridis arborum decor. Nagyon költőiek így az értelmezők: Cacus Aventinae timor ac infamia silvae.
9. tétel. A jel a jelzett dolog helyett: vesszőnyaláb = konzulok, fegyver = háború, olajág = béke; a mai jelek a pajzsokról vétetnek: sas = római birodalom; a folyókról, hegyekről is: Tisza = magyarok, Sequana = Gallia; ez nagyon költői körülírással együtt: qui Tiberim Padumque bibunt = Itali. A mesterek helyett a szerszámokat a satíráírók használják: vivit acum miseram, vivit tamen.
10. tétel. A tartalmazó a tartalmazott helyett: templa calentia votis; urbs pia; saeculum felix; Ausztria az osztrákok helyett.
11. tétel. Metaforás kifejezés az eredeti helyett: madent imbre genae – lacrimis helyett. De gyakran az eredetit is kitesszük: tristitia nubes, fluctus timoris; vagy az eredeti sajátos jelzőjét: igneus mundi oculus = sol.
12. tétel. A dolog körülírása a dolog helyett. Janitor orci = Charon, Diva potens nemorum = Diana. Ilyen körülírásokat a szinonimák között is találni.

Negyedik fejezet. A jelző költőisége

1. tétel. A személy vagy dolog sajátos jelzőjét ráruházzuk 1. a személy vagy dolog érzelmeire: memorem Junonis ob iram. 2. jelére: bellaces aquilae; infestae plebi ceriae – nobiles helyett; 3. eszközére: iratum mergit in viscera telum; 4. cselekvésére: timido fertur per devia cursu.
2. tétel. Az okozat jelzőjét az okra: tristi mersa favilla, pallidae febres.
3. tétel. Az ok jelzőjét az okozatra: hilares navigantium paenae = Sirenes; blanda mors, crudele gaudium.
4. tétel. Az egész jelzőjét a részre: jussae manus, timidi unguis, famulum collum.
5. tétel. A rész jelzőjét az egészre: aeger pedes, tremulus manus, redimitus tempora lauro.
6. tétel. A tartalmazott jelzőjét a tartalmazóra: insanum forum, loquacia stagna cygni incolunt.
7. tétel. Metaforikus jelző a sajátos helyett, nagyon gyakori: rosea juvenus, flammato corde volutat, fluvios tentare minaces, desunt manus poscentibus agris.
8. tétel. Sajátos jelző átvitt értelemben vett főnévvel: nagyon költői. Mint: terrestria sidera = flores; ferrea seges = hastae militum; liquidus ignis = vinum.
9. tétel. Tagadó értelmű jelző a nem szócskával pozitív értelemben: non indecoro pulvere sordidus, non inimica quies.
10. tétel. Középfok vagy felsőfok alapfok helyett, bizonyos formulákkal: quo non praestantior alter, Ripheus justissimus unus; néha ablativust is teszünk a középfokhoz: fulminis ocyor alis, Thersite insulsiior, stolidior Mida, candidior nive.
11. tétel. Participium futurum jelzőként: mediosque ruit moriturus in hostes; egyes esetekkel is: nox auctura timores, bella geri placuit nullos habitura triumphos.
12. tétel. Atyai-név (patronymicum) jelzőként: Pelidae nomen Palamedis, Nerine – Galathea. Megjegyzendő: ezek az atyai-nevek gyakran a személyek helyett is állnak: Aeacides magnanimus = Achilles, Aecacus unokája.
13. tétel. Értelmező a jelző helyett, vagy gyakran jelzővel együtt: Rex genus egregium Fauni; Illiadumque labor vestes; vagy: misto insipidas, fabrorum prandia, betas; Lyrici, mea gaudia, versus.

Ötödik fejezet. Költői igehasználát

1. tétel. Metaforikus ige a sajátos helyett, gyakori és költői: rodit corda dolor, numus mentitus ora Caesaris.

2. tétel. Körülírás az ige helyett: a cselekvés körülményei, előzményei, következményei szerint: majores cadunt de montibus umbrae – advesperascit; supremus quando frigus mea membra subibit. – quando morior.
3. tétel. Igék, főnevek, melléknévek, melyekkel csak költőknél találkozunk, és idiotismus poeticus a nevük: nego, recuso, detrecto, nescio – non possum helyett; do – permitto; parco – desino; juvat – expedit, delectat.

Főnevek: Zephirorum alae, dona lyaei, munera veris, frontis honos; quo fata vocant, cum nuribus matres omnisque juvenus ruit urbe

Jelzők: confessus pallore timorem; mons plurimus imminet; multo complevit milite campum; pascua nota, luctus conscia silva mei; *Csak költőknél előforduló szenvedő participiumok: triumphatae terrae, regnata littora.*

Hatodik fejezet. A mondat bővítése

1. tétel. A szó kettőzése hangsúly vagy díszítés céljából: ad coelum lumina tollens, lumina, nam vinctas arcebant vincula palmas; 2. participium vagy jelző valamilyen esettel: ultima volventes pensa oravit sorores; astra mei luctus conscia testor; 3. a jelzőt főnévvé változtatjuk, és mindkét főnévhez új jelzőt adunk: extinxit bellum helyett írj: extinxit miseri funesta incendia belli. Különösen szívesen használj nemcsak a jelzőkből alakított, hanem más metaforikus főneveket is: például a nap helyett: solis radius, aestus, lux, jubar; vultus decor, nives; frontis honor, gloria. 4. ellentétes, de ugyanazt jelentő kifejezéssel: fatale extinxit bellum + pacemque revexit. 5. ablatívus absolutus modi et instrumenti által: ingratus dura aure respuit preces; pleno subit ostia velo; consilio meliore duces sectantes. 6. érzelmek zárójeles közbevetésével, de ritkán: quam mea (vae misero) pectora torret amor; parva (nec invideo) sine me etc.
2. tétel. Még jobban bővíthető a mondat kiegészítő vagy tagláló részletek felsorolásával, de ezeknek megfelelőeknek kell lenniük a mondat szempontjából. Így ehelyett: virtutes in tuo vultu elucet – mondd: modestia in vultu, pudor ore, simplicitas oculis elucet. Ugyanígy: hostis evertit urbem – incendit tecta, evertit turres, moenia solo aequat.
3. tétel. A körülmények, előzmények, következmények leírásával. Itt a szokásos qui, ubi, etc. alapján kell a mondatot alakítani és leírni a személy körülményeit, a dologét, a helyét, az időét, a módét, az okét, a célét.
4. tétel. Hasonlítás, hasonlat által, mint Ovidiusnál is előfordul. Így: hostes me cingunt – bővíthető azzal, hogy hozzáadjuk: simul canes cervum, lupi agnem. etc.
5. tétel. Mondatok egybekapcsolásával, amikor is a mondandót különböző példákkal, azaz magyarázatokkal igazoljuk és megvilágítjuk. De ezek a példák is legtöbbször vagy hasonlítások, vagy hasonlatok.

3. E practica artis metricae mellett még egy költői gyakorlatra utat mutató részt találunk jegyzetünkben: *Exercitationes poeticae juxta singulas artis metricae regulas.*³³ Mindössze három levélnyi terjedelmű. 21 *periphrasis*-t közöl, azaz: megadja az író vers témáját, sorról-sorra, megadja prózában a „nyers” szöveget, majd minden sor után utal az előbbi jegyzet egy-egy pontjára: ez az utasítás ahhoz, hogy milyen költői „fogásokkal” szülessék a prózából vers. E vers-mintákból közlünk itt néhányat, valamint a hozzájuk tartozó megoldásokat is bemutatjuk.

a) *Nunc est hiems*

Nunc ningit et friget

Nullas nunc rosas gleba gignit

Tenerae caprae a corydone nec ducuntur ad pascua

Nam metuit, ne cum tonsae sint, eas bruma enecet

Nemo est avidus impastus volucres capiendi

Aut glande, quam jacit, feras in sylvis figendi

Cultor agri nunc a curis liber ad ignem sedet

Et gaudet segetes suas dinumerare.

az igéből főnevet, hozzá másik igét jelző, összetett igét az egyszerű helyett szenvedőt cselekvővé módváltozt., egysz. igét gerundiumból inf., időváltás vonatk. névmás elhagyása összetett igét Összetett igét időváltással

³³ Uo. 42–44. ff., és a megoldásokkal együtt: 101–108. ff.

b) *Mortifica te*

Quando tua praecordia *livor* subit
vel *pectora maeror* agit
Aut cum mens *amore* contabescit,
Corripias *flagella manu*
Et pergas in membra *furere*
Dum menti *pax* redeat tuae

a személy jelzőjét az érzelemre
egész jelz. a részre, szem. jelz. érz.-re
személy jelzőjét érzelemre
szem. jelz. eszközre, egész jelz. részre
igét főnévre, hozzá másik ige, szem. jelz. érz.-re
jelzőt

c) *Sereno coelo omnia laetantur*

Quando *sol* lucet, *Zephyrusque* susurrat
sua *folia flores* pandunt,
Et resonant *sylvae avibus*
recreat lumina nostra *viror*
Occupat se tum *labore* colonus
Humumque vomere vertit

okozat jelz., körülírás
metafora, pártfogó saját jelzőjével
egész helyett a rész, az egész jelz.-vel
okozat jelzője
okozat az ok jelzőjével
metaforikus jelzők

A következőknél az utasításokat csak a szabályzat egyes pontjait idézve találjuk:

d) *Ad Herodem, Innocentium Parricidam*

Quid furis in *infantes*, qui sunt *maternum solatium*? 3. f., 2. tétel; 2. f. 5. t.
Cur hi *armis militariibus* occidunt? 1. f. 2. t.; 3. f. 3. t.; 2. f. 5. t.
Non ii contra te *arma capessunt* 3. f. 3. t.
Nec cupiunt *insignia regia* tollere 3. f. 9. t., ablativus medii-vel
En debiles jacent hic, *cunisque* septi 3. f. 2. t.
Plorant et ob *lacrimas suas* sunt miserandi.
Si fuerit vagisse scelus, quis *Herodis* 3. f. 12. t.
Manus poterit porro cavere jelzőt

e) *Ad Beatam Virginem sine labe conceptam*

O Deo *dilectissima!* cui summa voluntas 2. f. 5. t. 4. p.
A primaevo crimine immunem esse *dederat* 2. f. 3. t.; 1. f. 5. t.
Te non *cepit dulcis paradisi* fructus 1. f. 3. t.; 2. f. 5. t.; 3. f. 1. t.
Nec tibi nocuit *telum diaboli* 2. f. 3. t.; 3. f. 2. t.
Angeli gaudent de *Dominae* munere 3. f. 2. t.
Et *caelestibus* *vocibus* tibi *carmen*
concinunt 2. f. 3. t.; 2. f. 3. t.; 1. f. 2. t.

És most lássuk a „megoldásokat”!

a) *Nunc est hiems*

Nix cadit et sterilem stringunt nunc frigora terram,
Progignit nullas nunc pigra gleba rosas.
Nec teneras ducit Corydon ad pascua capras:
Nam metuit tonsas ne fera bruma necet.
Impastas nemo est avidus cepisse volucres,
Aut jacta in silvis figere glande feras.
Cultor agri curis liber nunc assidet igni,
Et gaudet segetes dinumerasse suas.

b) *Mortifica te*

Exsuccus tua quando subit praecordia livor,
Anxia vel tacitus pectora maeror agit,
Aut cum sollicito mens contabescit amore:
Vindice corripas casta flagella manu.
Et sancto pergas saevire in membra furore,
Dum redeat menti pax adamata tuae.

e) *Sereno caelo omnia laetantur*

Quando sol hilaris lucet lenisque susurrat
Aura, suas pandit roscida Flora comas,
Et resonant plumis umbrosa arbusta canoris:
Recreat et blandus lumina nostra viror.
Occupat agresti se tum sudore colonus
Solidoque macram vomere vertit humum.

d) *Ad Herodem, Innocentium Parricidam*

Quid furis in teneram matrum solatia gentem?
cur ea crudelis militis ense cadat?
Non ea te contra gladios, non tela capessit,
Nec cupit imbelli tollere sceptrum manu.
Debilis en jacet hic angusto septaque strato,
Plorat et ob lacrimas est miseranda suas.
Si fuerit vagisse scelus, quis Regis Idumes
Sanguineas poterit porro cavere manus.

e) *Ad Beatam Virginem sine labe conceptam*

Nimirum dilecta Deo! cui summa voluntas
Primaevi immunem criminis esse dedit.
Non Paradisaei capta es dulcedine fructus,
Tela tibi Stygii nec nocuere ducis.
Alligerae gentes Dominae de munere gaudent,
Et tibi caelesti carmina voce canunt.

4. E versgyakorlatok mellett – mint fentebb ismertettük – a jezsuita statútumok egy másik verselési gyakorlatot is emlegetnek: egyes versformákat áttenni más versformára. Ilyen jellegű győri jegyzetet nem ismerünk, azonban Paintner Mihály leobeni írásai közt van egy nagyon tanulságos. Ezt is bemutatjuk, hiszen Győrött sem volt másképpen.

Ovidius Phaetonról írt szép sorait kellett átírni hexameterről disztichonos formára. Az összehasonlítás kedvéért először közöljük Ovidius eredeti szövegét, azután a Paintner-féle átköltést, végül a tanár (Franciscus Xav. Muthsam) bíráló megjegyzéseit.^{3 4}

^{3 4} 118. H. 7. – 37. és 39. ff.

Magna petis Phaëton, et quae non viribus istis
munera conveniunt, nec tam puerilibus annis.
Sors tua mortalis: non est mortale, quod optas.
Plus etiam, quam quod superis contingere fas est
Nescius affectas. Placeat sibi quisque licebit;
Non tamen ignifero quisquam consistere in axe
Me valet excepto. Vasti quoque rector Olympi,
Qui fera terribili jaculatur fulmina dextra,
Non aget hos currus. Et quid Jove maius habetur?
Ardua prima via est, et qua vix mane recentes
Enituntur equi; media est altissima coelo:
Unde mare et terras ipsi mihi saepe videre
Sit timor, et pavida trepidet formidine pectus.
Ultima prona via est, et eget moderamine certo.
Tunc etiam, quae me subjectis excipit undis,
ne ferar in praeceps, Thetys solet ipsa vereri.
Adde, quod assidua rapitur vertigine coelum,
Sideraque alta trahit, celerique volumine torquet.
Nitor in adversum: nec me, qui caetera vincit
Impetus; et rapido contrarius evehor orbi.
Finge datos currus: quid ages? poterisque rotatis
Obvius ire polis, ne te citus auferat axis?
Forsitan et lucos illic, urbesque Deorum
concipias animo, delubraque ditia donis
esse: per insidias iter est formasque ferarum.
Utque viam teneas, nulloque errore traharis:
per tamen adversi gradieris cornua Tauri,
Aemoniosque arcus, violentique ora Leonis,
saevaque circuitu curvantem brachia longo
Scorpion, atque aliter curvantem brachia Cancrum.

Ugyanez Paintner Mihály átköltésében:

- Magna petis Phaëton, nimium temerarius annis
Incautis, vitae prodigus ipse tuae
Nondum sunt tantae juvenili in corpore vires
Non vigor tanto congruus officio.
5 Sors tua mortalis; plus quam mortale teneto,
incestis cujus tanta cupido tui.
Nescius affectas, quod nec contingere cuiquam
Possit, qui teneat regna beata Poli.
10 Cuique licet placeat, rapidas agitare quadrigas
ignifero qui tamen nullus in axe valet.
Qui fera terribili jaculatur fulmina dextra
non isthos currus Jupiter ipse agat.
Et quid in hoc orbis spatio Jove majus habetur?
Scilicet haec soli credita cura mihi est.
15 Ardua prima via est fessi qua vixque recenter
viribus instructi mane feruntur equi.
Alta nimis media est, et per sublimia ducens
Unde mare et terras saepe videre placet.
Sed timeo, et pavida trepidat formidine pectus,

- 25 Ultima, quae praeceps, indiget arte via.
 Tunc Thetys, quae me subjectis excipit undis,
 Ne ferar in praeceps, ipsa timere solet.
 Adde, quod assidua rapitur vertigine caelum,
 Torquet et in gyrum, sideraque alta trahit.
- 30 Nitor in adversum: rapido et contrarius orbi
 Vectus, non vi, qua caetera, vincar ego.
 Finge datos currus, quid ages? poterisne rotatis,
 Ne recidas praeceps, obvius ire polis?
 Forsitan et lucos illic urbesque Deorum
- 35 Esse et muneribus ditia templa putas?
 Infestum insidiis iter est, formisque ferarum
 Nec licet obliqua progrediare via.
 Sicque per adversi gradieris cornua tauri,
 Perque leoninum solstitiare caput.
 Ibis per dirum curvantem brachia cancrum,
 Curvantisque aliter martia signa Nepae.

És végül a tanár bíráló megjegyzései az egyes sorokhoz, ill. szavakhoz (magyarra fordítva):

2. sor: incautis – kirívó és felesleges a temerarius után
 4. sor: congruus – lapos, jellegtelen szó
 6. sor: cujus tanta cupido tui: homályos és prózaízű; 7–8. sor: erőltetett; így kellene lennie a szerkesztésnek: quod neque iis contingere possit, qui tenent
 9. sor: „quisquis sibi” – mondja Ovidius remek kifejezéssel
 12. sor: isthos – isthic többesben nem használjuk
 13–14. sor: ez a tétel itt – elszakítva a többiektől – nagyon silány. Ovidiusnál mintegy a dolog természetéből születik és fűződik a többihez.
 15–16. sor: fessi . . . viribus instructi – ellenmondás
 17–19. sor: Ovidiussal ellentétben, ezekben a sorokban nincs jól elosztva az anyag; ultima quae-nek hexameterbe kellett volna kerülnie.
 31. sor: nem rossz, de a sok egyszótagú szó a verset ok nélkül akadozóvá, vontatottá teszi.
 33. sor: ne recidas praeceps – felesleges
 39. sor: a jelzőhalmozás nem jó
 41. sor: Miért martia signa?

Talán nem felesleges hozzátennünk, hogy a megjegyzések többsége valóban találó, műértő megjegyzés . . .

Az évenként előadott költemények

Ez iskolai vers-feladványok mellett, mint láttuk, minden növendéknek kellett egy hosszabb költeményt is írnia, és azt az ebédelőben előadnia. Ezek az évenként előadott költemények az 1750–1773. évekről öt kötetben, az előadók saját írásával megvannak könyvtárunkban.³⁵ Mindössze az 1751–52-es évfolyam hiányzik, valamint 1763-ban néhány költemény csak címével szerepel, bemásolása „per desidiám” elmaradt. Tehát majdnem egy negyedszázad költői termését, gyakorlatát bírjuk e gyűjteményekben.

³⁵ 1. Poemata ab anno 1750 – 58. a Scholasticis Societatis Jesu Humaniora Jaurini repetentibus concinnata. 118. E. 1.
 2. Poemata dicta Jaurini anno 1759 – 65. 118. E. 19.
 3. Exercitationes Poeticae Repetentium Jaurinensium anno 1766. 120b. A: 9.
 4. Exercitationes poeticae de annis 1767–1770. 120b. A. 3.
 5. Poemata dicta Jaurini anno 1765., 1770–73. 118. D. 12.

Ami a műfaji megoszlást illeti: leggyakoribb természetesen az elégia. Az elégiának, mint az ismertetett jegyzetben is láttuk, megkülönböztetett hely jut ebben a korban: az összes jezsuita poetikák külön kiemelve tárgyalják, és csak utána térnek rá a többi lírai költeményekre. Azt is láttuk, hogy nemcsak a „merengő búdalt” nevezték elégiának, hanem jóformán minden olyan költeményt, amely az elégia versformáját, a disztichont követte. Fő kelléke, hogy stílusa könnyed, csiszolt, szabatos legyen. Fajtajáról is szóltunk: *elegia epistolaris, narrativa, didactica, pathetica*. Talán csak ez az utóbbi felel meg a mai értelemben vett elégiának. Az előadott költemények gyűjteményében vannak olyan évek, amikor nem egy, hanem két költeménnyel lépnek fel a növendékek: elégiával és más műfajú poemával. E poemák a szokásos műfajokat jelentik: *syncharisticon, propempticon, epicedion, epithalamium* stb. Az elégia fajtajára néhány példa: *Elegia didactica* de ratione legendi et imitandi veteres poetas,³⁶ *Elegia epistolica*, qua Silesia ab Augustissima nostra auxilium petit,³⁷ *Elegia pathetica Jauriadis ad Comorram*,³⁸ *Elegia pathetico-narratoria* qua luctus Daciae exstinguitur.³⁹

Tartalmi szempontból: természetesen ott vannak az uralkodókat, családjukat köszöntő, sirató, hadvezéreket ünneplő, nagy csapásokat: földrengést, tűzvészt gyászoló költemények. De e mellett a régi, heroida-típusú vonulat mellett megtalálhatók egy másik vonulat: a mindennapi élethez, érzésvilághoz közelebb álló, új színt jelentő költemények: De morte alaudae,⁴⁰ *Elegia* in narcissuli interitum⁴¹ A Balaton kialakulását,⁴² a nyúli szőlők eredetét⁴³ az antik mitológia személyeivel magyarázó verseket még a régi ízlés szülötte, de a pest-budai híd,⁴⁴ a pozsonyi városvilágítás köszöntése⁴⁵ valami olyan, amit az Irodalomtörténet második kötete is észrevesz egyes jezsuita költőknél.⁴⁶

A költői termésből itt csak hármat szeretnék kiemelni, részint népies irányzata, részint irodalomtörténeti vonatkozásai miatt.

a) A Sopron megyei származású Ribics Pál 1755-ben két költeményt másol be a kötetbe. Az egyik:

Elegia narratoria solemnibus iudicij, qua Görgöiensis rustici leporem in caulium depopulatione comprehensum solemnibus iudicio ad verbera condemnant et liberum dimittunt.⁴⁷

A jóízű falucsúfoló történet forrását kutatva a nyomok Thuróczi László jezsuita Ungaria cum suis rebus (Nagyszombat 1729.) c. művéhez vezettek. Ott ezt olvassuk:

„Haud negligenda videtur isthinc villa Görgöiensis, non illepidarum emporium nugarum. Incolas alit ejus generis, qui leporem aliquando in depopulatione caulium deprehensum captumque, solenni iudicio furti condemnarunt; et inflictis in terga plagis, liberum esse jusserunt, in mandatis eidem dantes: moneret ut socios, caverent deinceps sibi ab istiusmodi audaci facto, nisi male mulctari vellent; scirent quippe Senatum hunc, inulta non posse crimina; nec indulgenter, sed revere in reos animadvertere. Plura, nec falso, de his circumferuntur.”⁴⁸

Az egyezés már a cím alapján is nyilvánvaló. A bő elbeszélő kedvvel megírt történet nincs híján írói érzékre valló részleteknek: pl. a gazda örködése, a nyúl kétségbeesése. A tanácsülésre érkező atyafiak

³⁶ Ibellaker József, 1758. 118. E. 1. 393–399.

³⁷ Nekrepp János, 1757. uo. 277–286.

³⁸ Az elégiában Győr panaszodik Komáromnak a török megszállás keserűségeiről. Haslpauer Félix 1753. uo. 46–51.

³⁹ Kováts József 1755. uo. 174–183.

⁴⁰ Majláth György 1770. 120b. A. 3. – 174. f.

⁴¹ Klobusiczky Péter 1772. 118. D. 12. 59–62.

⁴² Ambschell Mihály 1765. 118. D. 12. 8–11.

⁴³ Mitterpacher József 1756. 118. E. 1. 211–218.

⁴⁴ Vukovics Márton 1766. 120b. A. 9.

⁴⁵ Pichlmayr Fülöp 1768. 120b. A. 3. 74–76.

⁴⁶ I. m. 577–578. Makó Pál jezsuitával kapcsolatban írja: „A régi, heroida-műfaj baráti levéllé egyszerűsödve . . . alkalmat talál arra is, hogy anekdotát mondjon el . . .

⁴⁷ 118. E. 1. 192–197.

⁴⁸ 178–179.

jellemzése is nagyon jól sikerült. Ribics Pál, úgy látszik, érdeklődött az ilyen falucsúfoló történetek iránt, mert a bírói tárgyalás közben elmondta az egyik tanácstaggal egy másik ilyen történetet, a toronyba felhúzott bika esetét. Ez a történet tudomásunk szerint Győr környéki (Kóny), nyilván Győrött hallhatta az ifjú szerző.

b) Ugyancsak Ribics másol be egy másik költeményt, amely az előzőnél is nagyobb érdeklődésre tarthat számot:

Poemation de clade Zingarorum in defensione arcis Nagyidensis.⁴⁹ A kereken száz évvel Arany előtt is megénekelte történet forrásául szintén Thuróczi művét kell feltételeznünk, egyrészt mert csak két lappal előzi meg a nagyidai esetről szóló elbeszélése a görögöi nyúl históriáját, másrészt, mert Dittrich Vilmos szerint ez a tudósítás az első részletesebb közlés a történetről.⁵⁰ Hacsak Ribics is nem onnan merítette témáját, ahonnan Dittrich szerint Thuróczi is vehette: a nép ajkáról. A megegyezés mindenesetre nem oly kétséget kizáró, mint az előbbi esetben volt. Thuróczi ezeket írja:

„Unde autem gentis illius Aegyptiae odium locus Nagyida incurrerit, fortasse non ingratis Lectorum narverero: Franciscus Prinius loci Herus pro Zapolio moenia tutabatur Anno 1557., in quae quidquid hominum fortunae illius alebant, conjecerat. Erat major Zingarorum numerus e diversis circum pagis coactus, ac valla custodire jussus; milite veterano ad interiora Arcis defendenda collocato. Egit rem Zingarus pro virili, et multum supra spem: semel, iterum, ac tertio, nec sine strage impressionem facientis, militem repulit Ferdinandum. Dabat quippe illi animos et tractandi sclopi peritia, et amplius vita desperata. Quid multis? colligit obsessor vasa, ac iter inchoat. Commodum discessus hic Zingaro accidit, quem nitratus jam pulver totum defecerat, ac omnino triumphasset, si vocem tenuisset. At enim vix Adversarius processerat, prorumpere continuo e fossis ille, effundi agminatim in valla, minari dextera, ac identidem inclamare: ite in malam crucem mortalium pessimi! gratiam vitae Superis habete, unus vos tumulus hausisset, si quidpiam adhuc pulveris nobis ad manum. Audit inconditam vociferationem Ungarus Germano mixtus, ac socium rei admonet. Revertunt extemplo, aggerem scandunt, et nihil jam ferreis fistulis potentem Zingarum ad unum caedunt. Desiderati sunt ultra mille, tantumque vulnus candidae illi Reipublicae hoc praelio inflictum, ut non minus hac aetate Zingarus infaustum sit nomen Nagyidae, ac Cannarum olim Romanis, Thermopylarum Persis.”⁵¹

Thuróczi bizonyos fokig következetlen: nála a cigányok a sáncokon harcolnak, míg a belső várban a tapasztalt katonaság van. Ribics kijavítja: a cigányok előbb nála is a sáncokon harcolnak, s végső szükségéből vonulnak vissza a belső várba, s ott halnak meg. Hozzákölti a vajda fiának hősiességét is. Perényi nevét nem említi, csak Ferdinándét és Zápolyáét. A végén szellemes fogással oldja meg a cigányfaj tovább-virulását: néhányan közülük még az ostrom előtt elmentek Lévára vásárra, s ezek megmaradtak, és tovább származtatták a dicső fajt.

c) 1757-ben is találunk egy irodalomtörténeti szempontból érdekes költeményt:

Poemation: ebrus Faber unius diei princeps a Philippo Bono creatus.⁵²

Szerzője a pozsonyi származású Wolfgang Kren. A történetben az András kovácsról szóló *Rusticus imperans* című csíksomlyói iskoladrámára ismerünk. Forrására nézve éppúgy feltételezésekre vagyunk csak utalva, mint Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc, a dráma kiadói.⁵³ Mindenesetre, valami prózai forrásból dolgozza fel, mert nagyon egysíkú nála a történet: hiányzik pl. a kovácslegény és a kovácsné

⁴⁹ 118. E. 1. 198–204.

⁵⁰ DITTRICH Vilmos: A nagy-idai cigányok. Bp. 1898. 31.

⁵¹ I. m. 176.

⁵² 118. E. 1. 231–237.

⁵³ Csíksomlyói iskoladrámák. Kiadták, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták Dr. ALSZEGHY Zsolt és SZLÁVIK Ferencz. Bp. 1913. RMKt 32. 162–209. A történet ősforrásának Bidermann elbeszélését tartják. Nála azonban rusticus-ról, azaz parasztról szól a történet, itt viszont kovácsról. Lehet, hogy Masenius drámája is hatott. Vö. BIDERMAN, Jacobus S. J.: Utopia . . . seu Sales Musici quibus ludicra mixtim . . . denarrantur. Dilingae, 1714. Ed. 4. 158–215. és MASENIUS Jacobus S. J.: Palaestra Eloquentiae ligatae Dramataica. Coloniae Agr. 1664. 168–207.

kihallgatása, csak maga a történet alapja van: a részeg kovácsot királynak öltöztetik, mint királyt végigvezetik az udvar egy napján (színi előadást és bikaviadalt is néz), majd az újabb esti lerészegedés-kor visszavetkőztetik előbbi állapotára, felesége nagy bánatára, hisz már holtnak hitte az urát . . .

Segédkönyvek

Az említett szakolcai Hellmayr-féle jegyzet végén található egy rövid fejezet: *Observanda pro Poesi tradenda*.⁵⁴ Ebben a következőket írja elő a poézis tanulásához:

„Ezen iskola számára előírt könyvek: Alvarus 3. könyve, azaz a *Prosodia*. Ovidius, Martialis; valamelyik klasszikus történetíró. Cicerótól *Officia*, *Quaestiones*, vagy valamelyik más műve. *Catechismus*. A második félévben még hozzá Soarius 3. könyve a szónoklatról, Ciceró egy beszéde, egy könyv Vergilius *Eclogiáiból*, vagy a *Georgicából*. Végül a görögök közül Gretser második könyve. Ezeket kívül tanácsolni kell a tanulóknak a következőket: *Ars metrica*, *Epitheta Bucellenustól*, *Synonymorum apparatus*, vagy *Flavissae poeticae*, vagy *Gradus ad parnassum*. Ezeket a versek készítéséhez használják . . .”

A versíráshoz ajánlott e segédkönyvek közül a győri jezsuita könyvtár ma is meglevő katalógusában⁵⁵ megtalálhatók:

Ars metrica. Nagyszombat, 1712. Megvan külön a repetensek könyvtárában is.

Bucellenus, Joannes: *Officina Epithetorum*. Bécs 1666. Sok példány.

Bachenius Augustinus: *Flavissae* 1661. Sok példány.

Gradus ad Parnassum. 7 példány.

A nagy példányszám mutatja, hogy használatban is voltak. Más kérdés, hogy a tárgyalt költeményekben mennyire lehetne kimutatni a használatukat. Csak a *Flavissae* cíművel lehet próbálkozni, mert a többiek igazában költői szótárak, tehát egyes szavak használatára való hatásukat pozitíve kimutatni nem tudjuk. *Bucellenus* műve, az *Officina Epithetorum* például nem más, mint melléknevek, főnevek felsorolása abc-rendben, a szótagszám, ill. rövid-hosszú szótagok szerint. A *Flavissae poeticae* is költői szótár, azonban nemcsak egyes szavakat, szinonimákat sorol fel, hanem összefüggő költői helyeket is idéz, így párhuzamokat már könnyebb találni közte és a készített költői művek között. A *Judicium Görgöiense*, azaz a görögői nyúl elítéltetéséről szóló elégia esetében például a következő párhuzamokra figyelhetünk fel:⁵⁶

Jud. Görg.:	Hungara qua Scythicam tellus Erymantidos ursam respicit et gellido terra sub axe jacet . . .	(1–2. sor)
Flavissae:	Proxima sideribus tellus Erymantidos ursae quaeque Lycaonio terra sub axe jacet	(455. l. Orbis-septentrio címszó.)
Jud. Görg.:	Tempus erat medii cum solem in culmina mundi urentem radiis sustulit alta dies . . .	(105–6. sor.)
Flavissae:	Tempus erat medii cum Solem in culmina mundi Tollit anhela dies . . .	(209. l. Dies medius címszó.)
Jud. Görg.:	At lepori lacrymae per amantia lumina manant	(221. sor)

⁵⁴ Vö. 13. jegyzet – 475. f. Itt magyarra fordítva közöljük.

⁵⁵ *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Jaurinensis Societatis Jesu*. 123–125.

⁵⁶ *Flavissae poeticae* általunk használt kiadása: *Coloniae Ubiorum* 1680. – E példány nagyon érdekes: a possessor-bejegyzés szerint a szakolcai repetensek kapták ajándékba a *Provinciálistól*, 1738-ban! – A mű a klasszikus idézeteket rendszerint szerző nélkül közli. Mi eltekintettünk a meg nem nevezett szerzők felkutatásától, mert munkánk célja csak az, hogy a *Flavissae poeticae* és az elégia párhuzamait megtaláljuk.

Flavissae:	Dumque loquor lacrymae per amantia lumina manant	(340. l.)
Jud. Görg.:	Non illi volvunt ulla sub pectore curas	(9. sor)
Flavissae:	ferens sub pectore curas	(181. l.)
Jud. Görg.:	non musta premunt	(12. sor)
Flavissae:	nudo sub pede musta fluunt	(586. l.)

Egyéb kisebb megegyező szókapcsolatok: nectere fraudes, attentae aures, avis nubivaga, Canis Stygius; kutyanevek: Hyllaeus- Pamphagus. Ismételjük, hogy mindezek csak párhuzamok az egyik segédkönyv és a költemény között, közvetlen kapcsolatot most már kimutatni lehetetlen. Még sok más hellyel is lehetne azonban bizonyítani azt, amit e néhány párhuzam is mutat: ezek a költő-tanulók alaposan ismerték a klasszikus irodalmat, az egyes írók fordulatait.

Ötvös Péter

A CSÁKY-ÉNEKSKÖNYV

1. A Csáky-család szepesmindszenti levéltárának „Miscelanea” – csomagja¹ figyelemreméltó magyar versgyűjteményt is őriz: a „Cantiones Hungaricae” 1–5 sorszámú kötegein – két terjedelmesebb, összesen nyolc levélre írott mű csak formai szempontból is azonnal indokolt leválasztásával² – egy XVII. században összeállított énekeskönyv rekonstruálható. A nyolcadrés alakú, gyenge fűzéssel egybentartott énekeskönyv 14 levelén huszonnégy magyar verset olvasunk, ugyanazon kéznek a néhol nyilvánvaló lapsusok ellenére is figyelmes másolatában.³ A tisztázatnak leginkább az írásképben követhető gondossága mellett tudatos szándék mégsem látszik igazolni, hogy egy hétstrófás éneket – kilenc versnyi távolságban – újra lemásol, amivel könyve tehát huszonöt darabból, de huszonnégy énekből áll. Az összeállítás ugyanakkor nem feltétlenül nélkülöz valamely átgondolt rendező elvet: a gyűjtemény egészéből bizonyára ellentmondásokkal s erőszakoltan, de egyes csoportokból (az *egésznek* egyébként retorikai szempontból is indokolható helyein) szükségszerűen következtethetünk szándékolt sorrendű összerendezésre. E szándék könnyen átlátható, legnyilvánvalóbban az idő s esemény határoz meg egy nem túl szoros linearitást. A téma igen homogén, aránylag kevés számú közelítésből született huszonkettő (illetve huszonhárom) *szelmes verset* olvasunk, kivált olyanokat, amelyeket a kényszerű távollét okozta szerelmi gond s bánat inspirált. Csupán egyetlen, ötstrófás verse nem említi a szerelmet, s még egy az, amely Venus nevével csak utal rá.

A levelek s a versek számozatlanok. Tíz esetben verscímek is vannak, szorosan egymás mellé rendezett művek élén, 5-ös, illetve 1 + 4-es csoportban határozva meg a vershelyzetet. Egyébként *Mas*, valamint *Mas enek* szerepel csupán, háromizben ennyi sem.

2. Az énekeskönyv semmit nem árul el közvetlenül az összeírás idejéről, helyéről, a másolóról, vagy (ha éppen nem azonosak) az első possessorról. Az esetenként valószínűleg különböző forrásokból összeszedett versek sem jeleznek közelebbit: a szignálás, datálás, vagy bármely textológiai érvényű utalás ezekre elmarad. A fontosabbnak vélt tanulságok érdekében célszerű közelebbi, ám

¹ A családi levéltárat ma a Haus Hof und Staatsarchiv őrzi Bécsben. A „Miscelanea” jelzete a múlt századi regiszterben: Sect. VIII. Fasc. CXXXIII.

² A korabeli levéltáros sorszámozása pontatlan: az egységes korpuszt ezzel különböző (bizonyosan későbbi) időkből származó, eltérő nagyságú levelekre írt *magyar versekkel* töri meg. A Csáky-énekeskönyv lapjai időközben ugyanis szétestek, s a levéltáros által beillesztett No. 3. 3, illetve No. 4. 6 levele idegen anyagot tartalmaz. Az első egy más szempontból talán értékes gúnyverset *Az új katonaság szánakodván régi Vörös Ezeren ilyen tanácsot ad neki* címmel 1704-ből, míg a második, *Egy Magyar Mars Generalisnak Tükere*, Gyöngyösi István *Az jó vitézeknek tüköre* című hosszabb költeményének valószínűleg a XVIII. sz. első feléből származó igen ép másolatát. (V. ö. *Az jó vitézeknek tüköre*, in: BADICS Ferenc: RMKT XVII. Gyöngyösi István összes költeményei I. Bp. 1914. 109–116.)

³ Több hibát feltétlenül e legutolsó másoló követ el. Ezek közül legnyilvánvalóbbak a ki sem írt válaszcímek, pl. „nem gondolsz fejemre én szegény vesztetre, szomjuhozol *vérem*”, vagy „ha én hüsigemben csorbát gondol látni, kész leszek onnandis neki számot [*adni*]”. Ezek száma azonban igen csekély, s általában úgy vélem, hogy írott anyagból dolgozva mindvégig, forrásain már nemigen rontott.

szigorúan *szövegfilológiai* vizsgáldást is végezni. Mindenekelőtt a legbiztosabb támpontot jelző, máshonnan már ismert versek esetében.

2.1. Az énekeskönyv élén álló,⁴ *Egy falra írott képről való velededés* címmel jelzett vers Radvánszky II. Jánosé.⁵ „Ifjabbkori kísérlet”, valószínűleg szorosan 1690 tájáról. Utóélete eddig csak egy esetben dokumentálódott: a Kelecsényi ék.⁶ 11. verzóján *Czobor Matkas éneke* címmel szerepel egy rontott változata. A szövegromlás azonban indokolható (az első másoló nyilvánvaló értelmi zavarosságát később átjavítják), feltűnő azonban, hogy fontosabb, az értelmet is befolyásoló, utólag nem javított rontásai megegyeznek a Csáky-énekeskönyv banális változtatásaival.

2.2. Radvánszky II. János más verseinek kimutatható nyoma itt nincs, s mert gyűjteményünkben Balassi versek is szerepelnek, indokolt hangsúlyozni, hogy a Radvánszky II. János gyűjteményébe, illetve a Csáky-énekeskönyvbe felvett Balassi-versek kiválasztásának elve rokoníthatatlan.⁷ Az énekeskönyvbe négy, itt címmel nem jelzett Balassi-vers került tulajdonképpen egymás mellé, a könyv 8., 9., 10., 13. énekei. Az itt 8., a Balassa-kódexben *Negyven harmadik* vers szövege megtalálható még a Fanchali Jób-kódexben is. A másoló forrása nem térhet el a Balassa-kódex másolójának forrásától, egyébként nem számottevő rontása, szó- illetve szórend-cseréje a *lectio difficilior* elve szerint könnyen javítható. Egyetlen metrumrontásának (5. vsz. 2. periódus) ugyancsak szócsere az oka. Rímiszavakat két helyen változtat (egyiknek következménye már egy tartalmi változás is), a banális rímérzék szempontjából nem is indokolatlanul.⁸

Az énekeskönyvben ezt követi a Balassa-kódex *Huszdik* verse. Tudunk egy kibővített változatról a Vásárhelyi daloskönyvben, amely a 6. Balassi versszakot elhagyja, s a versformát is megváltoztatja: a strófák utolsó sorai tizenkettesekké válnak.⁹ Gyűjteményünk kilencedik darabja híven követi Balassi szövegét, a változások ismét csak rontásra utalnak, s nem jeleznek más szövegforrást: minden esetben a köznapibb formát mutathatjuk itt ki. Jó példa erre, hogy a „somnia proponit” irrealitása igemódot is megváltoztat: „ó mind ezt feleli” helyett „*mint ha azt felelné*”. A versforma itt is átalakul, a strófák utolsó soraiából mindenütt tizenkettesek lesznek. Ugyanakkor az is egészen bizonyos, hogy a Vásárhelyi dk. változatához nincs köze, attól minden esetben a Balassa-kódex versével egyezően tér el.

Az énekeskönyv tizedik darabja a Balassa-kódex *Harminc kilencedik* verse, amely – főként reminiscenciával – igen gazdag utóéletű.¹⁰ Ez a változat meglepően tiszta, semmiképp sem jelez többszörös áttételt. A Vásárhelyi dk. változata¹¹ bizonyosan más szöveghagyományú.

Tizenharmadiknak a Balassa-kódex *Negyven negyedik* verse szerepel. „E költemény igen népszerű lehetett, mert három változatban is ránk maradt” – állapítja meg Eckhardt Sándor.¹² Ez újabb változat legközvetlenebbül a Balassa-kódex szövegével hozható kapcsolatba. Utolsó versszaka hiányzik, s ezt, a többi Balassi-vers átvételének módját tekintve, indokolatlan tudatos elhagyásnak vélünk. A szöveg a Vásárhelyi dk. változatától áll legtávolabb, a körmenői, valamint a Balassa-kódex-beli variánstól saját hibákkal is eltér. Rontásai újracsak értelmezhetőek a *lectio difficilior* elvével: a változatok közül ez az egyetlen, amely *szóldogálván* helyett az értelmesebbnek tűnő

⁴ A gyűjtemény versei számozatlanok, a hivatkozáshoz is szükséges számozást ezúttal végeztük el.

⁵ RADVÁNSZKY Béla: Radvánszky János versei. ItK 1904. 129–146., 266–285.

⁶ STOLL Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp., 1963. 184. sz.

⁷ A Thaly Kálmán másolatában föntmaradt Radvánszky János versek között (OSZK Fol. Hung. 1390, I. II.) négy Balassi vers szerepel, a Balassa-kódexben *Második*, *Huszonkilencedik*, *Harminc kilencedik* és *Negyvenkilencedik*. (v. ö. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint utóélete. ItK 1955. 418.) Ezek közül csak a *Harminc kilencedik* szerepel gyűjteményünkben, amelyről Eckhardt megjegyzi: „Radvánszky II. János is lemásolta ezt az éneket saját verseinek gyűjteményébe. Ennek a változatnak nem akadtam nyomára”. (BÖM I. Bp. 1951. 217.)

⁸ „Te szép fülemile zöld ág közibe” = ág középette

⁹ „Te szabad vagy, repülsz, hol akarod, szállsz, ülsz” = leülsz

¹⁰ RMKT XVII: 3. 316–17. 643.

¹¹ V. ö. RMKT XVII. 3. passim

¹² Közli ECKHARDT Sándor: BÖM I. 217.

¹³ BÖM I. 227. A változatok közlése: 227–9.

száldogalvánt írja, veszélytül mert száradokat a zarándokra utaló sor helyett, s a keserűlön – ne kerülylön is rontás.

2.3. A hiteles Balassi versek mellett igen figyelemreméltó az énekeskönyv huszonegyedik verse. Az előzőekhez hasonlóan ellenőrizni nem lehet, mert a Balassa-kódex-ben is csak a incipit maradt ránk: „Egy nagy köuetsigel külte sietsigel Venus hozam Cupidot.”¹³ Ez, a Júlia-ciklus egyik központi helyére tervezett vers Pető Gáspárnétól azóta sem került elő. Tudjuk azt is, hogy a *Csak bú bánat* nótájára íródott – tehát Balassi–strófákban, – s hogy hozzátvetőleg miről szólt.¹⁴ Énekeskönyvünk három darabja (20., 21., 22.) a korban divatos témájú Cupido-történetet dolgoz egységgé: mitologikus témájú lírai allegória, ahol az első vers *Venus Asszony Udvarátul el vált Legénynek búcsúzó éneke*, a másodikban *Venus Cupidot küldi el volt szolgája után ki altal Vissza hivattya*, míg a harmadikban *Felel az udvari szolga Cupidonak és el űzi magátul*. A középső vers incipitje: *Hozzam követcséggel küldte sietcséggel Venus Asszony Cupidot*. Nótája a *Csak bu bánat*, mert Balassi–strófákban íródott. Bár e Balassi–strófa csak az első és utolsó (hetedik) szakaszban ép, öt versszakban négy periódusból áll, ami feltétlenül XVII. századi (s nem korábbi) eredetre vall. A verselés sem vall Balassira, bár ez – dokumentálás nélkül – most valószínűleg gyenge érv. Ez a vers itt a megelőzővel s a következővel képez egységet, s nehezen illeszthető a Júlia-ciklusba, ahol, az argumentum szerint, *Kévánsága szerint cselekszik (tudni illik egy igen szép kegyest ad), okát jelenti Venus annak is, miért árolta el az felesége*. A választ azonban szükségképpen bonyolítja, hogy ezen kívül a Balassa-kódex 36. incipitjével ily mértékben egyező régi magyar versorról nem tudunk, hogy a Csáky-énekeskönyv hiteles Balassi versei sohasem erősen romlottak, s hogy a központi szerepű allegória ugyancsak Balassi–strófákban írott záróversében kifejezett „Celia”-reminiszcenciákra bukkanunk:

Celia, 8. 2. vsz.

Átkozott gyanuság, kétséges bosszuság,
gyógyithatatlan méreg,
Ahova te beférsz, onnan nehezen térsz,
oda ragadsz mint kéreg,
Dühötöd mérgeddel, kit szerelem legel,
a pokolbeli féreg!

Csáky, 22. 1. vsz.

Szemtelen gyerkölce, nyughatatlan elme
orvosolhatlan méreg,
lám hova egyszer férsz, onnan nehezen térsz
oda ragadsz mint kéreg,
kellesz vagy nem kellesz, senkit meg nem kérdesz,
vagy mindenütt mint féreg.

Leginkább védhetőnek látszik azt az álláspontot képviselni, hogy e jelzett énekek szerzője-másolója a híven átvetteknél lényegesen több Balassi verset tartalmazó gyűjteményt is *igen jól* ismert, de ez allegória csak motívumaiban vezet Balassiig. E három darab egy Balassin is iskolázott későbbi szerzőtől származik.

2.4. Az énekeskönyv hetedik verse is ismert, itt Imre Ilma cáfolta Balassi szerzőségét.¹⁵ „Ez is előfordul a Vásárhelyi dk.-ben teljes alakban 1597-es (vagy 1697?) dátummal”-írja Eckhardt Sándor.¹⁶ A most előkerült darab még ennél is teljesebb: a Vásárhelyi dk. változatának „sietve

¹³ VARJAS Béla: Balassa-kódex. Bp. 1944. 49.

¹⁴ BÖM I. 214–5.

¹⁵ IMRE Ilma: Balassa Bálint hatása a XVII. sz. névtelen költőire. Bp. 1930. 23–7. Hozzáteszi azonban, hogy „a szerző Balassa kortársa lehetett és ismerhette verseit”. I. m. 27.

¹⁶ BÖM I. 7. és RMKT XVII. 3. 7. sz.

rendelt" kolofonját természetesen nem számolva két versszakkal több, s akrosztichonja így a SARAJA alakot adja. A két versszak nem toldásnak látszik itt, hanem hihető, hogy ez az eredeti (illetve ahhoz legközvetlenebbül kapcsolódó) teljes változat. Egyébként inkább a dk. variánsához áll közelebb, mintsem a zavarosabb könyvbejegyzéshez.

2.5. Az énekeskönyv tizenegyedik versének a Teleki ék.-ban találunk változatát.¹⁷ Mindössze két szakasszal szerepel azonban, nem teljes: „a szöveg vége hiányzik; a lapnak több mint a fele üres”.¹⁸ 1655 utáni másolat. A Csáky-énekeskönyvben e Balassi-strófában írott versnek még két szakaszát olvassuk.

Az énekeskönyv ismert versei tehát: 1., 7., 8., 9., 10., 11., és 13., valamint incipitjéről a 21. Közülük egynek (1.) a Kelecsényi ék.-ben, négynek (7., 9., 10., 13.) a Vásárhelyi dk.-ben, s ismét egynek (11.) a Teleki ék.-ben van dokumentálható jelenléte. A 8. számú csak a Fanchali Jób-kódexben bukkan még fel. A négy Balassi versből három a Vásárhelyi dk. öt hiteles Balassi-verse között is szerepel.¹⁹

2.6. Szövegfilológiai vizsgálódásunkhoz az egyes – eddig ismeretlen – darabok utalásait kell most számbavennünk. Az énekeskönyv második verse *Az autor cimerinek de lineatioja*. A szándék s a rajz komolyságában nincs okunk kételkedni, bizonyosan tájékoztató lenne a megfejtett címerkép. A könyvkezdő ének ismeretében, s tudva a családi levéltár provenienciáját, a Radvánszky, illetve a vele kimutathatóan szorosabb kapcsolatba került családok vehetők először gyanúba. Ez azonban nem hoz eredményt. Észre kell vennünk, hogy a *szerezőre* mindössze kétszer történik utalás, címbe is: könyvkezdő, illetve könyvzáró helyzetben. A minden jel szerint pótlással (azonos kéz pótlásával) növelt énekeskönyv átmenetileg utolsó darabja echos-vers volt: *Kívánván hazáját jó akaróit tudni Echoval vesződik az autor*. A sokhelyütt ironikus, 12 strófás költemény nem fikció, utolsó szakasza hasznos támpontokat ad:

*Rhenus mellet mostan az Franciák ellen
harcolok uramért, eddig szerencsésen,
magyar vitézimmel, kívánom, lehessen
szerencsés térésünk, jutalmunk föld s a meny
Amen*

A Csáky családnak egy igen közeli tagja valóban harcolt ezidőben – a pfalzi örökösödési háborúban – a franciák ellen. Levéltára teljes egészében a Csáky-archívumba került. Sajat későbbi szavaival bemutatva: „Ebergényi László, Ballatincknak örökös ura, Császár és Koronás Király, Kegyelmes Urunk Cavalleriájának Generálisa, Tanácsa, és egy Lovas Regimentjének Fő Colonellusa. Adom tudtára mindeneknek... Méltóságos Oberster Keresztzseghi Gróff Csáki György Vöm, és Kedves Fiam Uramnak, úgy szerelmes házas társának, Nagyságos Ebergényi Helena és Ebergényi Eszter kisasszony, boldog emlékezetű... Feleségemtől, néhai Méltóságos Groff Szécsényi Juliánna asszonytul született leányimnak... etc.”²⁰ Levéltára veje, Csáky György révén került a család birtokába. Nagy Ivánnál ezt olvassuk katonai pályájáról: „Nevezetes hadi hírré tett szert a XVII. század végén Ebergényi László, ki mint ifjú, eleintén Sigray Mátyás ítélőmester oldalán volt törvényes gyakorlaton, majd Czobor Ádám ezredébe lépett hadbíróul (Auditor). Utóbb kapitány és őrnagy, már 1690-ben a franciák elleni háborúban feltűnt vitézsége által... Később ezredes, majd vezér-őrnagy, utoljára pedig al-tábornagy lőn.”²¹ S most már nem meglepő, hogy a levéltár számos „Ebergényiana”-kartonjában, illetve ezektől függetlenül is, tucatszám olvassuk híradásait a franciák elleni táborairól a hosszú (1688–1697) pfalzi örökösödési háború idejéből. Feltűnő

¹⁷ RMKT XVII. 3. 95. sz.

¹⁸ RMKT XVII. 3. 595.

¹⁹ V. ö. IMRE Ilma i. m. 5–17.

²⁰ Csáky levéltár Fasc. 105. No. 256. Az idézet tárgyunk szempontjából most lényegtelenül késői, 1722-es.

²¹ NAGY Iván: Magyarország családai címekkel és nemzedékrendi táblákkal 4. kötet, Pest, 1858. 7.

azonban, hogy énekeskönyvünk kapcsán immár *másodszor* fordul elő a *Czobor* név.²² És figyel-münk nem indokolatlan, mert az *Autor cimereinek delineatioja*, s a Czobor család grófi címeré-nek képe fedi egymást: a rajz bizonyosan erről készült. A család „ősi címere viz-szintesen kétfelé osztott paizs, a felső udvar kék mezejében hold, és a fölött csillag ragyog; az alsó szinten kék mező két strucz-tollat mutat, a paizs tetején kettős kereszt áll. A grófi diploma nyeresekor” – 1652. november 29-én Bálint és gyermekei részére – „e cimert tetemesen bővülvén, az ősi cimert a négy udvarra osztott paizsnak közepére illesztetett ötödik udvar gyanánt”. E négy udvarban koronából fölemelkedő oroszlán, illetve orrszarvú 2–2 képe van, a pajzs tetején, grófi korona fölött három nyílt sisak áll, jobb- és baloldalt ugyanazon oroszlán és orrszarvú, „a közép-paizs koronájából a két strucz-toll között egy kígyót csőrében tartó gólya látható, szemközt felé egy vércse madár repül”.²³ Ebergényinek, mint kiderült, a családból *Czobor Ádám*mal volt kap-csolata: a grófi diplomát kapott Ádám „jeles katona, Zrínyi Miklós tanítványa, harcol a török és a franciák ellen, a tábornokságig emelkedék. A lázongások alatt Leopoldtól elpártolván, az elé-gületlenekhez állott, kiknek részéről 1684-ben Pozsonyban Lothringi Károly és Abele Kristóf gróf királyi meghatalmazottak előtt tért a király hűségére vissza. 1685-ben Érsekújvár megvételére tervének sikeresítése végett a komáromi seregekhez csatlakozott, része volt a győzelemben, melyet Lothringi Károly Ibrahim vezéren nyert. 1692-ben halt meg.”²⁴ A Csáky-énekeskönyv versei nemhogy ellentmondásossá tennék, de nyilvánvalóan alátámasztják feltételezésünket. A *Mas ének*, *kiben Magyarország állapotját siratja* (az egyetlen vers is, mely a szerelmet-szerelme-st utalásban sem említi) most már értelmezhető: az „elégületlenek” között a törökben csalódott Czobor Ádám „király hűségére” visszatérésének (vagy visszaemlékezésének) dokumentuma lehet. Az itt bemutatott énekeskönyv összeszerkesztőjét, s részben szerzőjét sikerült talán megtalálnunk a jeles katona, a Zrínyi Miklós tanítvány *Czobor Ádám* személyében. Halálával kerülhetett a gyűjtemény az utána még öt évig a franciák elleni harcokban vitézkedő, gazdag levéltárának tanúsága szerint viszont versszerző hajlamot soha el nem áruló Ebergényi Lászlóhoz.

3. Az énekeskönyv provenienciáját tovább követni most célszerűtlen. Csábító, ám nehéz feladat a „Zrínyi Miklós tanítvány”, vagy a végső soron Balassaig dokumentálható források²⁵ útján tovább kutatnunk. A szigorúan szövegfilológiai vizsgálódások után számos lehetőség kíván-kozhatna még: úgy vélem, a *Titkos értelemekkel fel készült kis hajóm* (2. vers), mint utalás a (sikerült vagy sikertelen) kompozíciós elvre, némileg ugyancsak elgondolkasztató; a bizonyosan saját versek értéke, vagy az átvételekhez való viszonya, a reminiscenciák, a mű- és a köz-költészet hatása s érintkezése egyaránt figyelmet érdemlő lehet. Most azonban csak a leg-biztosabbakat összefoglalásul:

a. a Csáky-énekeskönyv ismert darabjait kevés áttételre valló csekély rontással szorosan az 1690-es évek táján másolták, azidőben tehát, mikor a Balassa-kódex szöveg-, illetve levélállománya is végképp lezárult, s mikor a Vásárhelyi-daloskönyv legkésőbb keltezett darabja még alig másfél évtizeddel korábbi;

b. a gyűjtemény Czobor Ádámnak eddig nem ismert, erősen a korabeli költői hagyományok hatása alatt álló – ám néhol sokkal korábbi, kifejezetten XVI. századi gyakorlatra s motívumokra épülő – verseit is tartalmazza;

²² Először a könyvkezdő Radvánszky II. János vers utóélete kapcsán találkozhattunk a XVIII. században másolt *Czobor Matkas énekével*. v. ö. 6. jegyzet.

²³ NAGY Iván: i. m. 3. kötet, Pest, 1858. 205. Feltűnő, hogy az „1685-ből gróf Czobor Ádám eredeti pecsét-nyomata szerint” készült leírás, az ugyancsak közölt pecsétnyomattal szem-besítve, nem világos: a gólya bizonyosan nem kígyót tart csőrében, s a vércse madár bizonyosan nem „szemközt felé” repül. Figyelemreméltó, hogy a madarak s a „kicsiny prédácska” rajzában a versszerző is más jelképet lát. A címer pecsétnyomata u. o.

²⁴ NAGY Iván: i. m. 3. kötet, 205–210.

²⁵ Frázisaiban, rímeiben ugyanakkor kézenfekvő is lenne Balassi költészetének hatását kutatnunk, pl. „En szívem én lelkem én egyetlen egyem” és az „En édes szerelmem, egyetlen-egy lelkem” incipitek (4. sz. ill. Balassa-kódex 57.); „Szomorú szállás, kedvetlen hálás, sötét hegyek közt” kezdősor (17. sz.) és „Ó siralmas szállás, kit keserves vállás szegény fejemnek rendelt” (Balassa-kódex Celia 6.) etc.

c. a gyűjteménybe másoló s a versszerző (azonosságuk nem kizárt) egyaránt követnek el hibát. Ez számunkra most textológiai, később költészettörténeti kérdéseket vet fel. A versszerző, jól lehet a versformáknak meglepően széles skáláján mozog,²⁶ gyakran ront a metrumon. Ezt viszonylag könnyű a másolás nyilvánvaló hibáitól külön kezelni: néhol csak az első néhány sor, sőt strófa után válik biztosabbá, s költői nyelvében, rímkezelésében is gyakran a korabeli átlagon, illetve alatta marad.

4. Szövegkiadásunkban igyekeztünk az RMKT XVII. századi sorozatának gyakorlatát követni.²⁷ Így a túlnyomórészt folyamatosan írott darabokat sorokra bontottuk, a verssorokat nagy betűvel kezdjük. A belső egységre figyelve ily módon a Balassi-strófában írt versek periódusainak hosszú sora – a szakirodalomban méltán szokatlanul – sor elejére került, nagy kezdőbetűvel. A kéziratban is nyilvánvaló strófákat tiszteletben tartottuk, metrumhibát még a szembe-tűnő elírások esetében sem javítottunk, a központosítás is változatlan maradt. Az sz betűk átírására volt még szükség, s arra, hogy az eredeti oldalak végét nyilvánvalóan (//) jelezzük.

Fasc. CXXXIII. No: 48. I.

1. Egy falra írott képről való velededés

- lr
- Te szivek alméto, elmeket formalo,
Alhatatlansaghban ki vagy csak allando
Te csalard szerencse, miért hozal ezekre,
Tudtad hogy szerelem vezethet veszelyre,
5. Nem lehet valakit vihessen jo véghre,
Ki be kötött szemmel mást viszen kezére.
- Teged a Poéták, bölcsen magyaraznak,
Midon golyobisra szarnyakkal jrtnak,
Ottis nyughatatlan allasz csak fél labra,
10. Sikamlo allasod visz forgandosagra,
Igy szerelemnek is kit vezetcz kezfoghva,
Nem lehet egy helyen hoszu mulatasa.
- Ez alhatatlanságh, te néked boldogságh,
Szárnyad határatlan véled hogy szabadságh,
15. Egekrül az földre, s földrül az tengerre,
Szallasz szél veszben is jársz magad kedvére,
Szerelem dolgais szárnyon jár ala s- fel,
Kit le tesz kit fel vesz, változo kedviben.
- Szerencse szemtelen, jár merö mesztelen,
20. Jol tudom fortellyát, miért jár illy keptelen,
Lopo tolvaj szivtül fel ö megh fosztatni,
Sok uton alloktul fel megh tartoztatni,
Jrjak Cupidot is tegzessen s- mesztelen
Rajta hogy hatalmat senki ne vehessen.

²⁶Verseiben tíz strófafajtát különíthetünk el. Leggyakrabban (nyolc, ill. egy nem teljesen tiszta formájú versével együtt kilenc esetben) négy soros, 6/6 osztású egyrímű 12-est használ. Balassi-versszakban – most eltekintve attól, hogy rontva vagy nem – hét darab szerepel. A többi versformát 1–1 mű képviseli, a 2 × 16-ost például csak a Balassi átvétel. Egészen figyelemreméltó képletei is vannak, pl. a 2. 4. 19. számú versek esetében.

²⁷RMKT XVII. 1. 495–497.

25. Az én szerelmem is, kinek én hittem is,
Az mint masokkal megh jadzott velem is,
Vetettem mert hittem boldogh az en vetkem,
De nehéz igaznak alnoktul szenvednem,
Szerelem s- méltóság h társat nem szenvedhet,
30. Kit szerencse formalt allando nem lehet. Veghe

2. Más Az author Czimerinek de lineatioja

- Enghem csak hirtelen Jupiter szekibül,
Szollit mondván halljad az mit kegyelmembül,
Mondok fiam menyeghbül,
Latod boszszu allo ki vont fegyveremet,
5. Ne kessel köss fegyvert, kövesd seregemet,
Tenger szallo nepemet,
Megyek hajocskamhoz hat már vezeremet
Latom Czimeremet hadi köntösömet
Igy kezdem el versemet.
10. Eghi Planetaknak ragyogho csillagja,
Mennyei szépségnek tündöklö vilaghja,
Márs s- Venus palotaja,
Szerencsem faklyaja legy igazgatoja,
Indulo hajocskam vezérő kormánya
15. Habok parancsoloja. //
Szerelem vitészh nemesség h ekessegh
Fernekegy hivelyben nincs köztök külömbsegh
Mert vezerek Istenségh.
- Adgya Zászloját is kezemben Márs Venus,
20. Urallyon az tenger birjam mint Neptunus
Legyen nevem triumphus,
Holdnak is parancsolt szolgallyon ennékem,
Ne legyen röjtökben napom sem ejjelem
Bator legyen eösvenyem,
25. Vitorlám tetejet batorittya kereszt,
Mellyet az szerencse ha rám bocsájt s- ereszt,
Tudgyam türni mert nem veszt.
- Sisakomra pedigh szegezet strucz tollat
Jol tudom ezzelis ertenem mit akart
30. Strucz emeszt aczelt es vasat,
Paisomra pedigh abrazolt oroszlyant,
Márs ezzel biztattya vitessegre fiat
Peldazza akarattyat,
Venus Isten aszony unicornis szarvát,
35. Hajtya az ölemben kegyesseghnek másat,
Szelidcseghnek peldajat.
- Latok Darvakatis röpülni égh felet,
Szalnak seregekben rendre tenger mellet,
Vigyazot fejek felett,
40. Figyelmes strasara, kemény vigyazasra,
Jol emlekeztetnek, magok peldajára
Vigyem dolgom vigyazva
Atkozott irigység lám itt sem nyughatik

- Kicsin praedacskaert mikint sértegetik
45. Darvacskamot üldozik.
- Titkos értelmekkel fel készült kis hajom,
Jnduly van vezered nap hold es csillagod,
Van utadban oktatód,
Tudom vitezkedni fogh Isten vezetni,
50. Szeretni vigyazni tanultam szenvedni
Ha sors ugy rám ereszti
Irigy ellen pedigh semmit sem gondolok
Partra ha ki szallok, majdan hozzajutok
Koronamhoz kit latok. Veghe

3. Más mikor Imperiumba készült volna

- Vitességh hívségh es szerelem,
Közködik mostan én velem,
Mind kettő halalos, nekem but s- gondot hoz,
Hiteget sokakkal mindenik magához. //
5. Vitezsegh én kedvemet gerjeszti,
Tisztességh jó hir nevre emeli,
Nincs ugy mond vilagon kit el ne haladgyon
Vitességh s tisztességh felyül ne mullyon.
- De én hitem en szerelmem viszont,
10. Tartoztat mint remora hajot
Hova kiszülsz ugy mond, leszesz é olly bolond,
Szerelmedtül el vally nincsen erre okod.
- Vitezség szerelemnek adozot
Istensegh is szavara le szallot
15. Ganimides sassá kedviert változott,
Udvarabul ki volt ki teged el szollot.
- Igy maraszt s-tartoztat az szerelem,
Csalogat más felől jo hirem s-nevem
Közöttök mit tegyek, maradgyak vagy mennyek
20. Valasztast nem tudom hogy mi tevő legyek.
- De én szivem én edgyetlen edgyem
Nem hadlak sohais edes reményem,
Nincsen ellenedre, ha elő menetre
Fegyveremmel nyítok utat böcsülletre.
25. Nem szükségh személyünk hogy el vallyon,
Illik hüsingednek hogy velem járjon,
Szerelem szenvedhet lám halált is türhet,
Gond viselesed én velem sok jot tehet.
- De ha erre sem kenszerithetlek,
30. Mert sok nyavalyatol mondad felthetlek,
Már csak azon kerlek, hidgyed nem felejtlek
Valahol járok kelek tegedet szeretlek.
- Imadcsagod eltemert ne kemeld,
Halalom törtvenen bünös lelkömert
35. Gyarlo test maradtam, vethettem de voltam,
Tökelletes hozdad edes Boriskam. Veghe

4. Más mikor jött Imperiumbul

- En szivem én lelkem én edgyetlen edgyem
Eörömem remenyem én edesem
El jöttem megh tertem szaryamon röpültem
Utannak postaján volt szerelmem //
- v. 5. Nehéz volt el válni nalad nélkül lenni
Leleknek testül megh válni,
De nagyobb eörömem van nagyobb kegyelmem
Hogy hozzád edesem terhettem.
10. Ne szannyad ne bannyad ne tilcsad edesem,
Nalad nyugosztallyam megh badgyadot testem,
Az eghi madarak idejet ha lattyak
Tarsoktul el válnak tenger pusztat szálnak
De viszont megh ternek így hozván szerelmek,
Nézd mikint szerelmeskednek,
15. Ki csacsog ki röpdös ki feszek helt keres,
Nagy munka az ki szerelmes.
- Nékem dupla kinom van dupla fájdalom
Szemem előtt forogh minden nap halalom
Idegen föld taplál remensegh iger s- csal
20. Szerencse csak próbál sok fele ranczigál,
Te eltecz ezekben ki forgasz elmémben
Te vigasztalsz ketcsegimben,
Nemesség vitezség szép hír név Dicsőség
Sokra viz embert remensegh. Veghe

5. Más ket Gerliczerül

- Enghem szenvedésre viszont nevetesre
Gerjesztő Gerliczeim
Eneklik hogy türjek időnek engedgyek
Mostani tanacsloim
5. Viszont szerelemre, gyujtnak reghi kedvemre,
Én kedves tubacskaim.
- De bár kaczagjatok hogy feljndicsatok,
Az en dolgom csak türes
Nezem jatektokat, es mulatcsaghtokat
10. Ott is sorsom szenvedés
Mondgyatok hogy türjek duplán keseregjek,
Mert duplák banatim is.
- Ejjel is csak türök kesergék szenvedek
Ha hallom csevegestek,
15. Parossan le ütök egy mast csipdezitek
Hajtvan egyben fejetek,
Fordully fordully hallem, kin ujjul fájdalom,
Mert nincs kihez fordulnom.
- Nektek hogy én türjek könnyü beszélgetek
20. Mert parossan röpdöstök,
De en tarsom nélkül szerelmetek körül
Egek fogyok s- epedek,
Ha titeket nezlék, hazamra tekintek,
Vállvonýtva kesergék.

25. Türok hadgyan türok tovab is kesergek
De megh jot is remenlek
Lam tiis türtetek most már örvendeztek
Egy más közt nevetkeztek,
Enis ha szenvedek ideigh ha türok
30. Tudom osztan eörvendek. Veghe //

3r.

6.

Argirusnak ha nagy hirü palastyat kaphatnám
Palastyaban nagy erejét ha enis birhatnám
Hop hirivel madár szarnyon hogy ha utazhatnam
Kedves edes Aszonykamot megh ma megh lathatnam.

5. Szarnyas madar röpülése nem lehet sebeseb
Kinel utam ha lehetne-hogy ne lenne friseb
Nincs solyomnak sebességhe praedara szivesseb
Mint szívemnek ha lehetne ahöz ki kedvesseb.

10. Alabástrom fejärséghü vallara szallanék
Mint kis Gerlicze társához csendessen szollanék
Vagy ket kegyes csokocskat is orczájára vetnék
Tudom hogy vagy egy csokocskat csokjaimer nyernék.

De nagy rab szý van labamon nincs szabad járásom
Mennyen azért edesemhez ez keves jrasom

15. Argýrusnak palastyára hýaban vagyasom
Nem lehet hip hop hirivel titkos utazasom.

Hüsigemrül s keszségemrül tegyen bizonsagot
Hoza igaz szerlememrül vallyon valosagot
Jol ismeri en szívemet nem mond hazugsagot

20. Fogh panaszlani el hittem nehez Arvasaghot. //

3v.

Istenem jaj Istenem ki nehez az szeretett
Tellyes remenséget s kedvet ki csak egyben vetett
Melto Isten hogy megh aldgya az ilyen hüsiget
Jaj de keves az ki illet igazan követett.

25. Szommal mondám s- hittel vallom igazan szeretek
Tellyes remenseget csak egy szivecskeben vetek
Kivülötte ez vilagon boldogh sem lehetek
Uyab hittel ezt fogadom ha zozza mehetek.

30. Csacsogho vidám beszéde rabsagra kötözött
Kegyességhe s- fris nezese szívemben lödözött
Kedves nyajas kegyességhe egészlen megh gyözött
Rabja vagyok szabadcsaghbul szívem ki vetközött.

Csak már legy jrgalmas kérlék szerelmes rabodhoz
Nyajas kedves szepsegedhez kötözött foglyodhoz

35. Jöj szerelmes tekintettel eörökös szolgadhoz
Ollykor edes ajakidban orvoslo csokott hoz.

Zarva legyen mind eörökke szívem tömlöczidben
Raboskodom nagy eörömmel szerelmes kebledben
Csak maradhassak megh enis szivedben kedvedben

40. Megh maradok elek s- halok igaz hüsigedben.

7. *Más ének*

Sebes Tengher habja, Juliam haragja,
Kinek vagyok én rabja,
Szegeny lelkem kinnya, olthatatlan langja
Mint parducznak praedaja,

5. Mert Venus Leanya, szivemet Julia
Tüzben eghni kivannya. //

4r.

Angyal abrazaiban, ala s-fel jartodban
Mint solyom szabadcsagiban
Enekelsz maghadban, nem mint én banatban
10. Szörnyü nagy kin vallasban
Gyenghe lany ruhában jársz minden oraban
En viszont járok gyászban.

- Röpülsz szabadon jársz hol akarod setálsz
Es semmi but te nem latz
15. Uj eneket formalsz nekem gonoszt kivansz
Keserüsiggel ruhász
Eletem van mint gyasz mert te nem vigasztalsz
Kegyetlen miért nem szansz.

- Az uysagh vigasztal tégedet Tavaszszal
20. Enghem pedigh aggasztal
Rosa liliom szál tegedet orvosol
Enghem pedigh megh aszal,
Mert tülem tavozol banattal ruhazol
Veghre törben akasztol.

25. Jol tudom enekre eletem reménye
Hajlando vagy szépséghre
Mert szep fülemile ekes eneklese
Teged miért eörömre
Nem gondolsz fejemre én szegény veszetre
30. Szomjuhozol verem(re).

- Aldott az te napod Boldogh minden dolgod
Mert Venust nem jmadod,
Semmi faratcsagod nincsen szolgatod
Vagyon nagy szabadcsagod
35. Azert szegeny foghlyod hol az te jo voltod
Hogy megh nem szabaditod. Veghe

8. *Más ének*

Te szep Fülemile zöld ágh közepette,
Mondod el enekedet,
De viszont az ellen az én veszet fejem
Mond keserves verseket,
5. Kiket banattyaban szérelem langjában
Szep Juliarul szerzet.

- Mennybeli szep harmatt, tegedet mosogat
Enghem pedigh könny hullás,
Szüntelen nedvesit s- banattal keserit
10. Hogy olly kemeny mint avas,
Az én szep Juliám kitül jomat várnam
Hogy lenne már jrgalmas. //

- 4v. Az hév verofenynek mi voltat nem erzed
Mert ülsz hives arnyekben,
15. Enghemet viszontagh gyujt buzgho szerelem
Sülök fülök langjában
Te szabad vagy repülsz, hol akarod le ülsz,
Nem úgy mint en rivásban.
20. Eörmömmel es szépen csak Tavasz idökben
Szep enekeket mondasz,
Ennekem pedighlen mind nyarban mind telben
Versem oka csak panasz
Kinomat szamlalom Juliat Imadom
Dolgom nékem csak mind az.
25. Lengedező szellö hives Tiszta jdö
Gyakorta Tegedett hütt
Enghemet viszontagh olthatatlan langh
Gyözhetlenül fütt,
Kegyeltlensegevel Julia szemével
30. Nagy haragja üttön üt.
Vagy te egésseges en pedighlen sebes
Szerelem nyíla miatt
Enekelsz magadban nem mint en banatban*
Mert nem is erzed kinnyat
35. Az szep Julianak kinek szep voltanak
Atta lelkem megh maghát.
- Jobbis mindenekben különböz én tölem
Te boldogh állapotod
Egyenlök mi ebben vagyunk mi mind ketten
40. Hogy enekedet mondod
Te is szinte mint en fogyhatatlan keppen
Csak arra viszed gondod.
- Juliat gondolvan es szavat halgatvan
Egy kis Fülemilének
45. Juta bus elmemben ez ednehany versben
Rendeltetett kis ének,
Kiben állapottya megh tettzik mivelta
Igazan eletemnek. Veghe

9. Mas enek

Mar csak Ejjel hadna enekem nyugodnom
Ha nappal erette nyughatlankodom
De lam Eyel nappal csak erte kinlodom
Gyakran költ almombul rola gondolkodom. //

- Sr. 5. Ez etczakais sok vigyazasim utan
Csak vérradta felé szenderedve aluvan
Szeretöm személyét én almomban latam
Megh rettenék látvan hogy haragudnék ram.

*Ezután következük áthúzva: szörnyü nagy kin vallasban.

- Tetczék mint ha volna kez ya keziben
 10. Kinek mérges nyila vetven Idegében
 Arányoz enghem azzal ölni életben
 Ezt látván mint ha így szolnek jjettemben.
 Ne sies megh löni enghemet aszonyom
 Ezt erdemlette é tüled szolgálatom
 15. Hogy miattad essék én szörnyü halalom
 Kegyetlen mit mivelsz te lesz é gyilkosom.
 Hat az ilyen szomra mint ha azt felelné
 El költél mond arrul könyörgésed semmi
 Megh halsz megh halsz (:ugy mond): nem menthet megh senki
 20. Világhbul akarom kezem miatt mully ki.
 Ez szavara viszont mint ha azt mondanám
 No ambár legyen ugy ez az en jutalmam
 Kiert néked fottigh én hiven szolgáltam
 Vedd el bár eltemet ugyan chak kinlodtam. Veghe

10. Más ének

- Ez világh sem köll ennékem, Nalad nélkül edes lelkem
 Ki allasz most én mellettem, Egességgel én eiletem.
 En bus szivem vidámsagha, lelkem edes kivansagha
 Te vagy minden boldogsagha, veled Isten aidomasa.
 5. En Dragalatos palotám jo illatu piros rosam
 Gyönyörúséges violam elly sokaigh szep Juliam. //
 S.v. Fel tamado napom fénye, szemöldök fekete szénye
 Ket szemem vilaghos fenye elly ely eiletem remenye.
 Szerelmedben megh nyült szivem, csak tegedet ohajt lelkem
 10. Én szemem szivem szerelmem tüdvez legy en fejedelmem.
 Juliaro hogy talalek, eörömemben így köszönek
 Tergyet fejet neki hajtek kin ő csak el mosolyodek. Veghe

11. Más ének

- Hajnal vitorlajan arany színü szárnyán,
 Minap latek egy tündert
 Kit megh is kedvellék hogy előmben tünék,
 Ekes abrazattyáért
 5. Gyengen hozzam sujta szarnyaval csapdoza,
 Aligh érzék bennem vert.
 Egyedül yedek megh is hozza szollék,
 Keziben egy szep rosa
 Aztis ide nyujta magat is ajánla
 10. Szep gyönyörü illattya
 Nékem atta maghát nem keressem massat,
 Hittel kezet be atta.

Reghi pelda tudom maghamis megh vallom
Hogy az ritka kedvesseb
15. Az igaz szeretet az Gyarlo természet
Azt böcsüllí legh föllyeb
Mert kit inkább szeret arra veti szemét
Mert az nala kedvesseb.

Senki ket orczamon tudom rövid napon
20. Nem láthat emberi szint
Mond megh tiszta szíve! szansz-e Jaj tüzeddel
Megh emesztesz naponkent,
Ha szerelmes csokja szépséged Isopja
Orvosagaval nem ert. Veghe

12. Más

Mint az ki mehet tart megh csipi orczajat,
Haragjában azért földhöz veri kassat
Vallyon szep dologh e az hogy tapodgya rajjat,
És illy kicsinyert is rongallya eő tarsat. //

- 6.r. 5. Nem csuda mert az mit valaki nem tanult,
Az kemencze mellől az kert alá sem volt,
Othon az somfanal csak zörgödött s- koholt,
Az ven agkok között bűdös bak szört tilolt.
10. Nemelynek az ura ostoba kedvetlen,
Olyan mint vad alma savanyu izetlen
Kecskék mellet fel nőtt paraszt embertelen,
Megh is kevelly szíve Innepet mond böven.
15. Kedvetlen mindenben magha unt mindenben,
Nem is tudgya mi jo s- kedves az életben,
Mint az mord szerzetes az megh unt szerzetben
Rut farka csavallo hatra rugh mindenben.
20. Felesseghe pedigh hasonlo rosához
Fejerseghe illik fejer liliomhoz
Gyengeseghe illik gyenghe* Viollahoz,
Vidam öltözeti mezei viraghoz.
25. Kesön jár de partott moss néha lassu viz,
Az kemeny követ is megh vaja sok csöp viz,
Az Inakbul fogynak mit tehet ott egy iz,
Szep Aszont megh Gyözni esztendő nem köll tiz.
25. Te aldott szép virágh ki tergett zöld aggal,
Böcsüllet árnyeka szívnek nyítoja
Nyavalyak orvosa ki neved viola
Legy jo egesseghben eltető viragocska. Veghe

*Áthúzza következük: Liliomhoz

13. Mas

- Minden nap jo reggel ezen röpülnek el
Szaldogalvan Darvaim
Reajok neztemben hulnak keservemben
Szemeimbül könyveim
5. Hogy szep szerelmesem jut eszemben nékem
Megh ujjulnak kinaim.
- Latom utotokat igazgatotokat
Arra az országh felé
Az holott az Lakik vigh szivemet az ki
10. Eö maghanál rekeszti
Valaha én rolam ki hiven szolgaltam
Vallyon emlekezik é. //
- 6v.
- Bujdosom mint arva jdegen orszaghba,
Veszelytül mert szaradok
15. Ruhamban sötet szint szivemben szörnyü kint
Viselek en ugy Gyszlok,
Szarnyam nincs mint néked ki mehetnek Veled
Ahoz az kit ohajtok.
- Szarnyad vagyön röpülsz szinten ott szalsz s-leülsz
20. Földiben hol akarod,
Te szomjusagodat szep forrasbul csurgott
Tiszta szep vizzel oltod
Eörömem környeket az ö Lako helyet
Paradicsomot Latod.
25. De ne sies kerlek had üzennyek tüled
Neki rövid beszeddél
Vagy ha az nem lehet csak jrjam nevemet
Mellyedre fel veremmel
Kin megh ismerhesse hogy csak eö erette
30. Türok mindent jo kedvel.
- Adgyon az Ur Isten neki egesseget
Vigh es hoszszu eletet
Mint mezöt viraggal tündöklik sok jokkal
Algya mindennel eötet
35. Nyoman is tavaszal teremjen rosa szál
Ne kerüllyön engemet. Veghe

14. Más

- Aszonykamot jaj de nehéz hogy én nem lathatom
Aszonkarnak szep szozattyat hogy nem halgathatom
Kiért tavul letem utazo eletem
Nehez szives sohajtással meltan atkozhatom.
5. Olly vagyok már mint süro sár rebesgö szivemben
Mint az öszi hervatt virágh olly vagyok szinemben
Ha szerelmes csokja szepseged Isopja,
Uy eletet s- lelket nem ad haldoklo szivemben. //

- 7r.
10. Hogy ha mostan én kegyessem én velem mulatvan
 Banattul el badgyatt szivem most nem atkozodvan
 Szerelmes jateka* mosolygo ajaka
 Minden szomorú banatott tülem tavoztatvan.
 Szemeimnek pillangasi most nem könyvezzenek
 Ha kegyessen ragyogho szép szemire neznenek
15. Mert szept ragyogasi s- raro tekéntesi
 Majd sirankozasimban is mosolygast gyözzenek.
 Labom tagom frissessegem most is nem lankadna
 Ha kegyessem körülöttem frissen setalgatna
 Mert ekes Járása s- könnyü fordulasa
20. Buval tunnyatt Labomat is fris tanczra nogatna.
 De mivel már illy nagy jotul megh vagyok én fosztva
 Sürö bumnak hogy göziben nem legyek faradva
 Majd utra köszülök s- fris Lovamra üllök
 Ahoz megyek ki kinomat annyira okozta.
25. Aszonykamot Találhassam fris jo egessegeben
 Már csak hamar nyugodhassam szerelmes öliben
 Kiben ha nyughatom holtigh vigadhatom
 Eröt kedvet s egesseget nyerek bus szivemnek. Veghe

15. Más

- Az szerelem tüze bennem uralkoszik
 Igaz szivem szivedhez uylva langozik
 Szept személyed elmemben gyakran Jadzodozik
 Melly miatt éltémnek megh romlasa esik.
5. Rementelen eltem van eretted nékem
 Halvan te szavadat szept személyed nezem //
 Nem tudván szivedben mint vagyon én nevem
 Ha olly igaz szived mint tettedet nékem.
10. Tudvan erdemetlen szivem te szivedhez
 Azert rementelen eltem személyedhez
 Maganos eletem el hid hogy inkab lesz
 Hogy ha ez eletben kivant veggel nem lesz.
 Miert kegyetlen szived probalsz illy kinokkal
 Artatlan voltomat rontod fajdalmokkal
15. Mi Gyönyörüsigh néked hogy kinosz azokkal
 Fajdalmas sebemet nyitod nyilakkal.
 Engedy nyugodalmat egyszer hü szivednek
 Elegend kinomat kit érted szenvedek
 Ismerj megh mar egyszer hogy szivbül szeretlek
20. Ki aztat megh boncsa nincsen ollyan lelek.
 Igaz szeretetbül jrott csekelly versem
 Ved jo neven tülem mivel hogy kedvessen
 Ajanlom te neked szivembül szivessen
 Tarcson mi kettönket Isten szerencsessen. Veghe

*Következik kihúzza: mezzel follo

16. Mas Enek

Nyughatatlankodik én elmém szüntelen
Nagy gondban foroghván törödni kéntelen
Tanácsot maghanak nem adhat hirtelen
Mellyert busulasa szaporodik igen.

5. Masoknak tanacsat nem akarja venni
Titkos dolog lévén keszsis emesztödni
Hogy sem valakivel akarna közleni
Hanem csak kettö közt kivannya tartany. //
- 8.r. Okát ha kerdem is velekedeseznek
10. Soha nem mehetek jól vegere ennek,
Nem is igyekezem ki menetelenek
Buval emesztödnék elte mind kettöknök.

Szolgálni mindenben néked igyekeztem
Senkire az vegre nem tekintettem
15. Hogy vetni akarnám benne remensegem
Mert igaz hüsigem csak néked szenteltem.

De mitul van megh is ketelkedven bennem,
Nem bizol allando hü szeretetemben
Söt alhatatlannak itelsz te elmedben
20. Veled mast fogadtam heletted szivemben.

Nem ketlem magadban gondolsz neha olyyat,
Nem latod szél nélkül mozdulni a nadat,
Az viz sem hajtana haragos habokat
Nem is ostromlana vitorlas hajokat.
25. Akar mint bocsassa boreas szeleit
Ingassa am bator vitorlam tetejet
Megh előzi []* eö igyekezetit,
Inkáb segitheti uszasban lábait.

Lasd ki nyujtott nyakat vidam tekintetit,
30. Szemléel minden fele, vigyazo szemeit,
Megh előzi []* eö igyekezetit
Inkab segitheti uszasban labait.

Ne ketelkedgyél hát edes szivem bennem,
Allandonak lenni hidgy enghem szerelmem,
35. Regen leven veled mar ismeretcsigem
Tarcs igaz szolgadnak ne legy Idegenem.

Mindenny kártevö jrigyim között is
Jo kedvel s- eörömmel legy hozzám tovbabbis
Mert igaz szeretö szolgad hived enis
40. Vagyok az ki voltam leszek ez utannis. Finis //

*A két egymást követö szakaszban ugyanaz a kéttagú szó szerepel, némileg változtatott írással. Olvasata bizonytalan, s egymástól is eltérö íráskéjük azt sugallja, hogy e téren a másolónak is nehézségei voltak.

9r.

17. Mas enek

- Szomorú szállás, kedvetlen hálás,
Sötét hegyek közt rettent szel zugas,
Emeszt bu s- banat sok fele gondolat,
5. Uram csak itten ne eresz rám halalt.
- Bár csak ez patakhöz hasonlícsd sorsomat,
Melly szép csörgődözve mossa szállasomat,
Had mehessek enis mar egyszer ahoz is
Kihez kivan jutni mind testem lelkemis.
10. Keserves fajdalmim gyötrő gondolatim
Tavozzatok tülem ketcseghben esetim,
Mert szivem szerelmem jut mostan eszemben
Szép kezet csokolom majd ha jün előmben. Véghe

18. Más enek kiben magyar orszagh allapottyat sirattya

- Siralmas jdöre jutott magyar Nemzet,
Üstöködnél fogvast idegen nép vezet,
Párt fogása helett tekincs mivel fizet,
Magad hazadbul is szemetre ki üzet.
5. Szerelmes hazadban nézd mikint parancsol
Teged pogany ebnek mint praedát harácsol,
Kivel sok jot tettel az ellened harczol,
Te Vitez vereddel pogany ebnek sarczol.
10. Hol van szamos kincsel megh töltött tarhazad,
Ekes fegyverekkel fel ekesült hazad,
Törökre keszitett kegyetlen porazod,
Ezzel vagyon néked megh kötözve karod.
15. Oltalmat fogadott vezet az halálra
Szabadcsagot igert taszit rabsagara,
Ha emlekezteted ki adott szavara
Megh vét nemzetestül itél karhozatra.
20. De edes Nemzetem ketcseghben ne essel
Hidgyed az magyarok Istene is migh él
Hittel esküvessel Arvasagha estel
Hamissan le tapott fegyvered mégh fel kel. Veghe //

9v.

19. Mas enek

- Nincs kedvesb mint mihez ember faratcsaggal
Jut nyerhet maganak,
Legh nagyob kincsinek s- Dragab tárhazanak;
Böcsüllüli mert van jutalma allandosaganak.
5. Parisis mint jára ki volt Helena,
Vesze miatta Troja,
De szerencsejének tartotta veszteset,
Mert az kivant szeretőjet el nyerte remenyet.

- Lattam jól az vadak, mi tevők madarak,
 10. Míg tarsokra akadnak
 De jutván parossan, mely nyugodalmassan,
 Laknak egymással nyajassan csalhatatossan.
- Vadász alnokságot, madarász halloját,
 Míg veti remensegert,
 15. Örövend praedajanak kis szajkocskajanak
 Trefajanak Játékjanak vigasztalasanak.
- Halodat oly messzé mint szerelmed velné
 Nem kerültem sohas
 De nem röpülhettem szárnyamat még szegtem
 20. Köllött varnom az jdotül tied vagyok egyedül. Veghe

20. Venus Aszony Udvaratul el valt Legenynek bucsuzo eneke

- Enghem Venus Aszony még kis ded Gyermeket
 Irgalmassagbul Arvasághbul fel vett,
 Mellem gond viselőt, es oktatot rendelt
 Fenyos udvaraban mind azota nevelt.
5. Anyai kegyelmet kivantam hálálni,
 Mindenikben kedvet keresni es lenni,
 Nala tovabvalo kegyelmet nevelni,
 Mert ezzel s- türessel kell szerencset nyerni. //
- 10r. 10. Leltemis kegyelmet fel serdült koromba,
 Monda Venus Aszony ally be szolgálatba,
 Hivseget és eszet találtam magadban
 Lelsz te is értéket en birodalmomban.
- Tár háza kulcsait attá az kezemben
 Szerelem remensegh felelem előmben
 15. Elmemet forgatta vezette ketcseghben,
 Nehez határozni embert szerelemben.
- Gyakran Cziterajat ha vette keziben
 Verte s- enekelte notáját szekiben
 Parancsolt szívemnek jaj ha jut előmben
 20. Szemeim ismertem mit akart sziviben.
- Gyakrabban pedighlen vitt kertben maghaval,
 Jádzott kedvemre Paris almájával
 Tanacsban jndultam sokszor viragjával
 Beszedben eredtem gyakran rosaival.
25. Ha vadászatt kellett vit Dafnis hegyere
 Forrast ha kivantam vitt Hiblis völgyere
 Musika ha költött vett lantott kezere,
 Edgyezet madarak szavával eneke.
- Veltem boldogságban vagyok legh nagyobbban
 30. Vettem eszre kessón vagyok Csalardcsagban
 Venust szolgallyam en ki alnokságban
 Királlyal szegennyel még Jádzott egy nyomban.
- Menny el szemem elől te ros sz csel csap Gyermek
 Többe kez ijadtul tegzedtül nem függök,

35. Menny el hízeltedő csacsogho kis feregh
Ne kerülly előmben hidgyed megh veszzözlek.
Remenségért többbe senkit nem szolgálók
Venust szerelmiert többbe nem udvarlok,
Melegedni szalma tüznél nem kivanok
40. Mind az te munkad ez valamit most mondok. //
- 10v. Ha kerdi Aszonyom hol vagyon szolgaja,
Talam fogja tudni hogy lött aruloja
Megh mondhatod neki hogy többbe nincs modgya
Nyomhassam udvarat terhessek hozzaja.
45. Mert az ő udvarát sok jrigyek lakjak
Kedvesbek hazugok hízeltedő nyalkak
Valtoznak kedvibül nagy rendü sok Urak
Udvarabul ritkan tisztessen valhatnak.
Ha kerdi udvarban kihez fogok menni
50. Mondgyad hogy Pallashoz készülök Indulni
Ha én hüsigemben csorbat gondol latni
Kesz leszek onnandis neki számot (*adni*) Veghe
- 21. Venus Cupidot küldi el volt szolgaja utan ki altal
visza hivattya*
- Hozzam követcséggel küldte sietcséggel
Venus Aszony Cupidot
Hallyad ugy mond kerlek most tüled nem félek
Venus anyam mit hagyott,
5. Követcségh tetele es valaszt vitele
Mindgyart nem bont szandekot.
Köszöneti utan neked Venus Anyam
En altalam izeni
Haladatlansagod s- alhatatlansagod
10. Valojaban hogy erzi,
Más felöl pedighlen hogy ilyen hirtelen
Megh vetetted neveti,
Az hirtelenseget s gondatlan esetett
Banat szokta követni.
15. Nem azert izente hogy el ne lehetne
Udvara nalad nélkül
Ki bir kiralyokkal bölcsekkkel urakkal
El lehet nalad nélkül
De hogy megh mutassa hogy dolgodat bannya
20. Bár vetettel mod nélkül,
Kegyelem bünösnek nem pedigh szenteknek
Adatik Istenseghtül. //
- 11r. Vetkedet bocsattya söt elő sem hozza
He terülsz kegyelemhez,
25. Mivel edigh birtal azon hatalommal,
Bocsattya kezeidhez,
Ne gondold olly könnyen ez veghez mehessen
Nem fér embersegedhez
Se te hüsigedhez se esküvesedhez
30. Se te természetedhez.

- Magadis megh szannad így nem boszszontanad
 Hogy ha latnad banattyat
 Serti meltosaghat úgy varja halalat,
 Eri köny könyhullasat
35. Neha ha csendesül feje hajtva el dül
 Felejtí magha maghat
 Vagy úgy mond megh halok halalt annak hozok
 Ki el szolta szolgámot.
- Ezereken vadnak az kik kivánczoknak
40. Jussanak udvarában
 De az sok közüli kit választson kevés
 Kinek aztat mondhatnak,
 Ennek mind erkölce vidamságh termete
 Illik szolgálattyanak,
45. Mert eszest es Jozant hívet es az Tisztat
 Valogattya magának.
- Lám maghadis vallod nem is tagadhatod
 Anyad helyet anyad volt
 Vett tel arvasagból és artatlansagból
50. Magha hogy nem szoptatott
 Az jó tetemenyert nehéz kegyelemert
 Venni haladatlanságot.

22. Felel az udvari szolga Cupidonak es el üzi maghatul

- Szemtelen gyerkölczé nyughatatlan elme
 Orvosolhatlan méregh,
 Lám hova egyczer fersz onnan nehezen tersz
 Oda ragacz mint keregh
5. Kellesz vagy nem kellesz senkit megh nem kérdesz
 Vagy mindenütt mint féregh.
- Ki bizta most read hogy hozzám jű maghad
 Hízkelkedő beszédél
10. Enghem Venus Aszony hogy visza kivannyon
 Csempeskedgyel nyelvédél,
 Világgal ha bírhat ream nem szorulhat
 Nem csak enghem nevelt fel. //
- 11v. De ha úgy volnais ne gondold sohais
 Enghem vissza híteges
15. Honnet ki evesztem Törbűl ki vergődtem
 Ismet hogy visza vihes
 Könyen el kerűli ki nem akar esni
 Melýre örvenyenek
 Így semmi hítele s- elő menetele
20. Nincsen te beszédédnek
- Gýsmunda bekével elne Gýszvardussal
 Leander Diomedessel
 Lýdi Lucretia Penelope Elisa
 Vigadnak eörömmel
25. De te az halalra te az Kárhozatra
 Vived nyalka beszédél.

- Eneast Achilest Parist Aristotelest
 Ki család ez világhbul
 Sok más ezereket nem győzöm neveket
30. Őlel megh artatlanul
 Kerítő beszédrel külded igerettel
 Poklokra az Udvarbul.
- Többé te marczona mint megh montam vala
 Ne kerülly en elombe
35. Mar egyszer tegzedet puzdras nylaidat
 Porra törtem kezemben
 Bizony szarnyad szegem labad kette töröm
 Ugy jűj maszszor előmben.

*23. Kivanvan hazajat jo akaroit tudni Echoval vesződik az
 Author*

Ki ad vallyon nékem valaszt kérdésemre,
 Kialtok mennyszer hijában ezekre
 Valaki csak egyszer felelne kedvemre
 Jol rosszszul esnek is nem vetnem szemire?
 Mire

5. Vallon csalatome ugy tetczik hogy lön szo,
 Itt talam most nem jár nyulasz vagy vadaszo
 Tolvaj nem jelenti illy kor magat lopo
 Csördült jnkab vélem lo laban vasbéko
 Echo //

- 12r. Echo edes Echom vajha megh nem csalnál
 10. Velem mint szokasod szoval nem jádzanal
 Mond megh magyar nemzet szep szabadsagaval
 Bir e vagy kinlodik meghis adojaval
 Avval

- Nehez azt el hinnem hogy hazam adoja
 Fekűnnek mind rajta mert sok tartomannya
15. Kereszteny fegyverrel szallot visza raja
 Ki ezekre vigyazvan elegh oszlopja
 Lopja

- Ne jadzal én velem kérlek illy keptelen
 Engem nemet földön ne gyötörj ket keppen
 Köllének el fogyni egyszersmind ekkepen
20. Az urak közülis sok járna mesztelen
 Esztelen

Esztelen felelet mert sok nemzeteknek
 Parancsol koronank sok győzött fegyvernek
 Adokat azokra orszagostul vetnek
 Azokkal s- nem massal adott fizettetnek
 Fizetnek

25. Bar fizessenek is ideigh tart hiszem
 Bucusu s had viseles penzel jar ugy velem
 Felelly megh te Echo mit kerdek ennekem
 Kellé nemzetemrűl mar ketcseghben esnem
 Nem

- Bar csak most ne csálnál téged aldanalak
 30. Ezen Vitezek is kik velem itt vadnak
 Hát az mi barátink rokonink mint laknak
 Hogy hozzajok tertünk felölünk mint biznak
 Isznak
 Mint vagyon edesem de szivem igen fel,
 Kerdesemre napom ne talam jól nem kél
 35. Latom jrasibul hogy csak engem kimél
 Mint van egesseghe felölem mit remeni
 É1 //
- 12v. Hát kinek előttem forogh abrazattya
 Közülök edgyiknek mosolygho orczaja
 Filemile modra rendben vett notaja
 40. Feiölem enekit vallyon mint csacsogja
 Csak csokja
 Csak csokja híabol vagyok bar el hidgyed
 Mellyet ha vehetnek nem veszödnem veled
 Látom é valaha kire szivem gerjed
 Szep karcsu derekat de te nem isméred
 Mered
 45. Rhenus mellet mostan az Francziak ellen
 Harczolok uramert edigh szerencsessen
 Magyar vitezimmel kivanom lehessen
 Szerencses teresünk jutalmunk föld s- amenny
 Amen //

Fasc. CXXXIII. No: 48. 5.

13r. 24. (14.)

- Aszonkamot Jaj de nehéz hogy én nem lathatom,
 Aszonykammak szep szozattat hogy nem halgathatom,
 Kiért tavul letem, utazo életem,
 Nehéz szives sohajttással méltan atkozhatom.
5. Olly vagyok már, mint sürö sár rebesgő szivemben
 Mint az őszi hervatt virágh olly vagyok szinemben,
 Ha szerelmes csokja mezel folyo szava
 Uý eletet s- lelket nem ád, haldoklo szivemben.
10. Hogy ha mostan én kegyesem en velem mulatván,
 Banattul el badgyatt szivem most nem atkozodván,
 Szerelmes jateka, mosolygo ajaka,
 Minden szomorú banatott, tülem tavoztatnam.
 Szemeimnek pillangasi most nem könyveznének,
 Ha kegyessen ragyogo szép szemére néznének,
 15. Mert szep ragyogasi s- raro tekéntesi
 Majd sirankozasimban is mosolygást gyöznének. //
- 13v. Lábam tagom s- frissessegem, most is nem lankadna
 Ha kegyesem körülöttem frissen setalgatna
 Mert ekes Járása s- könnyü fordulása
 20. Buval tunnyatt Labomat is fris Tanczra nogatna.

De mivel már illy nagy jótul megh vagyok en fosztva
Sűrő bumnak hogy göziben ne legyenek faradva
Majd utra készülök, s- friss Lovamra üllök
Ahoz megyek ki kinomat annÿra okozta.

25. Aszonkamot találhassam friss jo egesseghben
Már csak hamar nyugodhassam szerelmes öliben,
Kiben ha nyughatom holtigh vigadhatom
Eröt kedvet s- egesseget nyerek bus szivemnek.

25.

Boldoghtalan sorsom, s- vilagom kedvetlen,
Mert az en szerencsem vad s- igen eretlen
Arviz modra todul uý bu rám véletlen
Kiert mind halaligh keserves en szivem.

5. Jaj Istenem megyek fejem kihez hajcsam,
Árnyékul éltémnek mint Paissat tarcsam,
Könny hullatasimban szemem bár megh márcsam
El röpiilt galambom zokogvan ohajcsam. //

14r.

10. Jaj szivem kincsemnek titkos röjtök haza
Kinek el mentejert bum hideghe raza
Edes eöröm gyanánt engem buban zara
Sárgha színü halál életemtül foszta.

- Mint szeretlek szánlak szám ki nem mondhattya
Sziveden kül más sziv ki sem gondolhattya
15. Tenta penna sem kéz azt le nem irhattya
Mint köll el maradnom Istenem tudhattya.

- De bizom Istenben s- fohászkozásimnak
Be töltöje léssen bus kivansagimnak,
Eleget hat teszen bus kivansagimnak
20. Boldogittya végét szandekozasimnak.

Jol tudod kedvemre nem elhettem soha,
Mert az en szerencsem kit tucz volt mostoha
Edes eöröm helett volt mutato doha
Job lett volna nékem nem születnem soha.

25. Alattad jaro lo valahol el megyen
Aldott es szerencses tér hegy völgy legyen,
Minden napod s- orad jo szerencses legyen
Ellensegidnek is nyakokra fel tegyen.

SZABÓ DEZSŐ KONTRA GENIUS KÖNYVKIADÓ RT. 1929–1933

Eddig ismeretlen periratok, levelek

Szabó Dezső mozgalmas életéből tíz büntető- és öt polgári per ismeretes. Ezek közül a Genius könyvkiadó vállalat elleni pere foglalkoztatta, bántotta talán legjobban és legtovább. Annak idején ez a per országosan is rendkívül nagy érdeklődést keltett, hiszen Szabó Dezső egy régebben megkötött szerződés érvénytelenítését kérte a bíróságtól. A beadott keresetlevél szerint: Szabó Dezső a szerződés megkötésekor közismerten szorult anyagi helyzetben volt, az eladott kiadói és szerzői jogokért aránytalanul kevés ellenszolgáltatást kapott, vagyis a szerződés *kizsákmányoló* jellegű volt. A per értékét Szabó Dezső 20 000 pengőben határozta meg. (Akkoriban igen tekintélyes összeg!)

A mostanában előkerült periratok birtokában ma már pontosan rekonstruálható a teljes per és az ügy háttere.

Ahhoz, hogy az 1924–1925-ben megkötött, *rendkívül könnyelműnek tűnő*, kiadói szerződések átruházásának Szabó Dezső részéről történt *aláírását* megértsük, néhány korabeli összefüggést meg kell világítanunk.

Szabó Dezső 1920. nyaratól már nyíltan szemben állt a „görény kurzussal”, sőt itthon leghevesebb kritizálója, ostorozója lett. A rendszer szempontjából azonban akkor telt be a pohár, amikor Szabó Dezső lapot indított *Élet és Irodalom* címen, és most már módszeresen támadta a rend urait, a lehetetlen állapotokat. Hogy miket írt? Ilyeneket: „... a keresztények és magyarkodók, akik most itt közéletet gáztényeznek...” és „Kedves keresztény sakálkák, drága konstruktív hiénácskák, tiszteletre méltó erkölcsvilágrendes tövisdisznók!... Már csak fő vagyok, egy árva fej, melyet turáni fajvédők buzgósággal előbb-utóbb bevernek...” És sok hasonlót.

Az „illetékesek” kimondták a verdiktet: Szabó Dezsőt el kell tüntetni, tönkre kell tenni mind-örökre. A rendszer akcióba lépett: a lapban megjelent egyik cikkéért a királyi ügyészség vádat emelt Szabó Dezső ellen. Nem eredménytelenül. A büntetőtörvényszék Töreký-tanácsa 1923. november 21-én meghozta ítéletét: *Sajtó útján elkövetett igazgatás büntette és a magyar állam s a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt Szabó Dezsőt 2 évi börtönre és 100 000 korona pénz-büntetésre ítélte.*

Ez volt tehát a „közismerten szorult anyagi helyzet”, miközben Szabó Dezső 1924. január 12-én aláírta a szerződést. (Az Itélőtábla, 1924. február 5-én, a börtönbüntetést 6 hónapra szállította le; a Kuria Ráth-tanácsa, 1924. június 17-én, az ítéletet 1 hónapi (felfüggesztett) fogházra és 50 000 korona pénzbüntetésre változtatta meg. Szabó Dezső védője Dr. Gál Jenő volt.) Szabó Dezső – mint később bebizonyosodott – úgy érezte, hogy a hullámok összezsápnak feje fölött. Fölismerete, hogy az ellenséges légkörben, minden írói lehetőségtől megfosztva, nem maradhat itthon. Elhatározta, hogy elhagyja az országot. Ehhez viszont pénz kellett.

Már az *Élet és Irodalom*ban meghirdette, hogy az addig megjelent műveinek kiadói és szerzői jogát 400 dollárért (infláció volt!) eladja. Ez az akció azonban sikertelennek bizonyult. A továbbiakról ő maga így vallott az Előőrsben, Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, 1930. március 22-én, *A munka jogáért* című cikkében:¹

„... az egyetemes blokád csakhamar oly súlyosan érezte hatását, hogy bútoraim, régiségeim, életem nehéz és kedves szerzeményei már majd mind a potomeladás útjain hagytak el. Ekkor elmentem a Múzeum körútra a *Studium* vállalathoz, hol az igazgatóság elnöke akkor Ravasz László ref. püspök volt. Felajánlottam addig megjelent műveim végleges kiadási jogát (halálom után ötven évig). A vállalat elismerte, hogy könyveim a magyar könyvpiac legkeresettebb cikkei, de *bizonyos* tekintetektől mégsem vállalja a dolgot. Ekkor a *Központi Sajtóvállalathoz* mentem, melynek akkori irányítója Bangha Béla róm. kat. jezsuita atya volt. Hasonló elismerés, hasonló válasz. Az akkori *Geniushoz*

¹ Munkám néhány adatot helyesbít NAGY Péter: Szabó Dezső c. monográfiáján. (Bp. 1964., 1979.) NAGY P.: i. m. 451. l. 274. jegyzet: „... a Geniusszal folytatott perét ismertető cikket adott, melyet végül is nem közöltek. (A munka jogáért c. kézirat, nyomásra előkészítve. Petőfi Múzeum Anal.)”

vittem a dolgot. Itt már az ügyvezető igazgató szemei felcsillantak, s rögtön elismerte az ügy kedvező rentabilitását. A választ másnapra ígérte. Másnap telefonon üzenetet kaptam tőle, hogy az igazgatóság tagjai elismerik az ajánlat előnyeit, de nem tudnak elvonatkozni nemrégimúlt politikai harcain emlékeitől, és nem mennek bele a dologba. Azt hiszem: a felekezeti harmóniának ez az én esetem volt legszebb példája Hunniában.

Aztán nehéz, nagyon nehéz napok jöttek. *Olyan napok, amikor már nem alkuzik az ember, s a mánál nem nézhet tovább.* A legvégsőhöz folyamodtam: meghirdettem az *Élet és Irodalom* című lapomban, hogy addigi műveim kiadói és szerzői jogát eladom négyszáz dollárért. Mikor kétévi börtönre ítéltetésem a népszerűség egyetemes, forró hullámát hajtotta felém: egy úr jött hozzám s közölte, hogy a *Stádiummal* meg lehet kötni az üzletet. A dolog meg is történt. A *Stádium* két évvel később a *Geniusnak* adta el a jogokat, mely most már, *Segítség!* regényem nagy sikere után, szívesen kapott a dolgon.

Az ügy lényege ez: *1925 óta halálom után ötven évig a Napló és Elbeszélések, a Nincs Menekvés, az Elsodort Falu, a Csodálatos Élet, az Őj, a Jaj, a Kacagó Ember, a Tanulmányok, az Egyenes Ut, a Panas* (összesen tizenhárom kötet) kiadási joga a Geniusé. Ezért én kaptam négyszáz dollárt, plusz tizenöt millió koronát. Mai magyarúl körülbelül *háromezerkétszáznyolcvan pengőt* (3280 P). Annyit, amennyit egy kezdő író kap egy tíz éves regénye első kiadásáért. Tehát majdnem egész életem munkássága nekem ezért az ellenszolgáltatásért többé egy *krajcár hasznot nem hoz . . .*"

Szabó Dezső tehát megkötötte a számára valóban előnytelen szerződést, majd előadásokat tart Ungváron, a Korona-szálló nagytermében és Budapesten a Zeneakadémia nagytermében: Adyról, Dickensről, Balzacról, Jókairól és Dosztojevszkijről. A legutolsó előadását 1924. október 11-én tartotta, és október 18-án, elhagyva Szirtes utcai lakását, – elutazott Olaszországba. Az elutazás előtt hatalmas és értékes könyvtárát kiárusította.

A hosszú időre tervezett távollét azonban mindössze öt hónapig tartott. Az, hogy közben merre járt, hol fordult meg Szabó Dezső, a *Segítség!* című regényének befejezéséből derül ki:

„Irtam: A Gellérthegyen, (Szirtes utca) Genuában, Soriban, Nerviben, Taorminában, Párizsban, Szegeden . . .”

1925. március 3-án érkezik Párizsból – Szegedre. Böröndjében már a majdnem kész *Segítség!* regény kéziratával. Cikksorozatot ír a *Szeged* című lapban, és előadásokat tart a Tisza-szálló nagytermében és a Korzó-moziban. Adyról, Petőfiről és Jókairól. 1925. május 15-ig marad Szegeden, majd Budapestre utazik, és lakást bérel az I. Aladár utca 24-ben.

(Mindezt azért tárgyalom ilyen részletesen, mert az előkerült periratokból új, eddig ismeretlen életrajzi adatok is kiderülnek.)

Budapesten: 1925. június 13-tól októberig még hat előadást tart; a régi képviselőházban és a Zeneművészeti Főiskola nagytermében. A témák rendkívül változatosak: *A magyar parasztság, A speciális magyar kultúra sajátos jegyei, A magyar szellem fejlődése 1900-ig, A háború és a forradalmak hatása, A magyarság európai értelme.* Előadásainak óriási sikere van. Közben, 1925. június 25-én a II. Fillér utca 50. számú házba költözik, és tovább írja, illetve 1925. október 17-én befejezi élete „legnagyobb” regényét, a *Segítség!*-et. A mű terjedelme is hatalmas: közel ezer oldal. A regény, mely leleplezi az ellenforradalmi rendszer bűneit, gyorsan talál kiadót – a Genius Könyvkiadó Rt. vásárolja meg: 4800 pengőért. (60 millió koronáért) A *Segítség!* című Szabó Dezső regény 1925. december 10-én jelent meg: aznap már részleteket közölt belőle a *Magyar Hírlap* című napilap. A könyvnek hihetetlen sikere volt. A különféle ideológiát valló – vagy nem valló – ellenzék, polgárság a regényt valóságos szétkapkodta. Minden hangnak örült, mely az arisztokrácia, a klérus és a büro ellen hallatszott. A Genius jó üzletet csinált a Szabó Dezső-könyvvel, természetes, hogy a Stádium Sajtóvállalattól igyekezett megvásárolni a többi Szabó Dezső mű kiadási jogát is. Ez a tranzakció sikerrel járt: 1925. december 19-én a Stádium átruházta a jogokat a Geniusra. Mindez történt Szabó Dezső jóváhagyásával, aki ezért 15 000 000 koronát (1200 pengőt) kapott. Szabó Dezső akkori kikötése mindössze az volt, hogy a szerzői (fordítási, filmesítési stb.) jogdíj fele őt illesse. Ezzel az új megállapodással Szabó Dezső, lényegében, megerősítette az 1924. január 12-én kelt szerződést. A Genius rövidesen élt is a megszerzett kiadási joggal. 1926 tavaszán megjelentette SZABÓ DEZSŐ ÖSSZES MŰVEI című sorozatát „hőfehér famentes papíron, gyönyörű tipográfiával” 16 kötetben, fűzve 80 pengőért, egészvászonkötésben 128 pengőért. (A 16 kötet: Az elsodort falu. I–III., Segítség!

IV–VI., Csodálatos élet. VII–VIII., Jaj. IX., Panas. X., Nincs menekvés. XI., Mesék a kacagó emberről. XII., Őlj! XIII., Egyenes úton. XIV., Napló és elbűstélések. XV., Tanulmányok és jegyzetek. XVI.)

A *Segítség!* sikere nyomán a 16 kötetes „*Szabó Dezső összes*” íránt is nagy volt a kereslet. Azt, hogy mennyi példányban adták ki a sorozatot, nem lehet tudni. Ez a Genius üzleti titka volt.

Szabó Dezső írói öntudatának azonban hízlegethetett a szép köntösben megjelent „oeuvre”, mert amikor 1926-ban megírta *A magyar protestánsizmus problémái* című 63 nyomtatott oldal tanulmányát – ezt ismét a Geniussal adatta ki. Szívélyes kapcsolatára a Geniussal jól jellemző az a reánk maradt levél, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum XX. sz. Vegyes levelezésében őriznek:

A Genius könyvkiadó rt. nagyságos Igazgatóságának

Budapest

Pénteken és szombaton (13-án és 14-én) d.u.
1/2 5 és 1/2 6 közt a Philadelphia kávéház-
ban leszek, viszont mindennap d.u. 1 és 1/2 4
óra közt otthon vagyok. Káldor Igazgató Urat
bárhol a legszívesebben látom.

Budapest, 1926. augusztus 11-én
kiváló tisztelettel

Szabó Dezső

Amint láthatjuk, Szabó Dezső ebben az időszakban – 1929-ig – nem gondolt semmiféle perre a Geniussal szemben. Viszonylag kiegyensúlyozottan élt: cikksorozatot írt a Magyar Hírlapba, majd az Esti Kurirba és 1928-ban az Előőrsbe, Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjába. Ez a publicisztikai tevékenység állandó polgári jövedelmet biztosított Szabó Dezsőnek. Felmerülhet a kérdés: a *Segítség!* kiadói jogáért felvett 4800 pengő mire költötte Szabó Dezső? Hiszen ez az összeg akkor egy jól fizetett tisztviselő két évi jövedelme volt.

A válasz egyszerű. A pénz felvétele után, 1925 novemberében, Párizsba utazott. Ott szokásához híven szép és drága könyveket vásárolt. Majd hazatérve a Vérmező melletti *Bellevue-szállóban* bérelt szobát, ahol 1925. decemberétől – 1926. márciusig lakott. Innen a Pasarétre költözött – egy szép és nagy lakásba. Vagyis akkor úgy élt, ahogy mindig szeretett volna. Feltehető, hogy amikor a második szerződést aláírta, 1925. december 19-én, ismét „szorult anyagi körülmények között volt”, mert a párizsi út elvitte a *Segítség!* regénye honoráriumát. Ezért volt szüksége az 1200 pengőre.²

Négy év után, 1929-ben, a Genius ismét kiadta a SZABÓ DEZSŐ ÖSSZES MŰVEIT, sőt az első könyvnapra, 1929. május 12-re teleszórta a várost *Az elsodort fálu* 3 pengős – rendkívül olcsó – propaganda kiadásával. Szabó Dezső akkor eszmélt és lett rettenetesen dühös. Tele volt Budapest a nevével, könyveivel – és ez neki semmi anyagi hasznot nem jelentett. Tekintetbe kell vennünk az évszámot is: 1929! A dekonjunkúra, a gazdasági világválság előre vetette árnyékát. Szabó Dezső akkor már tűrhetetlenül rossz anyagi körülmények között élt. Könyvei nem jelentek meg 1926 óta, írásait nem közölték az anyagi csóddal küzdő lapok. Csak előadásokat tartott. Így jutott arra az elhatározásra, hogy visszerperi az elkótyavetyélt kiadói jogokat. Volt-e reménye arra, hogy a bíróság helyt ad keresetének? Az akkori Polgári Törvénykönyv 977-ik §-a kimondta:

„Semmis az a szerződés, amelyben valaki másnak tapasztalatlanságát, könnyelműségét, függő vagy szorult helyzetét vagy a nála elfoglalt bizalmi állását kihasználva a maga vagy harmadik személy részére, a másik fél tetemes kárával, ingyenes előnyt vagy aránytalan nyereséget köt ki vagy szerez.”

Szabó Dezső jogászokkal megtanácskozta az ügyet, majd 1929. augusztus 2-án, a budapesti kir. törvényszéknek benyújtotta a keresetlevelet: a kiadói szerződések érvénytelenítése és jár. íránti 20 000 pengő perértékű pert. A négy évig tartó per a törvényszék után megírta az Itélőtáblát, majd a Kuriát.

² NAGY P.: i. m. 382. „Párizsban van, ahonnan csak 1926. januárjában tér vissza Budapestre.”

A következőkben e három bírósági fórum ítélete olvasható. Az eredeti perirat a *Fővárosi Levéltár P.IV. 11420/1930. Ítéltábla*³ számán található.

A budapesti kir. törvényszéktől.

9. P. 43. 240/1929/27. sz.

A Magyar Állam nevében!

A budapesti kir. törvényszék Dr. Léderer Aladár, majd Dr. Osváth Ferenc, végül Dr. Bálint János ügyvédek által képviselt, szegényjogon perelt Szabó Dezső budapesti (Tamás u. 26.) lakós író felperesnek, Dr. Szalai Emil ügyvéd által képviselt Genius Könyvkiadó Rt. budapesti (Ilka u. 31.) cég alperes ellen az 1929. augusztus hó 2. napján beadott keresetlevéllel kiadói szerződések érvénytelenítése és jár. iránt megindított 20 000 pengő perértékű perében, melybe Dr. Zimmermann Lajos ügyvéd által képviselt Stádium Sajtóvállalat Rt. budapesti (Rózsa u. 111.) bej. cég mellékbeavatkozóként alperes érdekében perbelépett, az 1930. évi augusztus hó 23. napján befejezett szóbeli tárgyalás alapján az alul megjelölt napon meghozta a következő végítéletet.

A kir. törvényszék felperest keresetével elutasítja és végrehajtás terhével kötelezi, hogy alperesnek, ügyvédje kezéhez, 1500 P. azaz Egyezeröttszáz pengőt, a mellékbeavatkozónak, ügyvédje kezéhez, 650 P. azaz Hatszázötven pengő perköltséget 15. nap alatt fizessen meg.

Indokolás:

I. Felek között nem vitások a következő tények:

1. A felperes a főszerkesztésében megjelenő „Élet és irodalom” c. folyóirat 1923. júniusától októberéig megjelent számaiban a NB/1–4. alatti hirdetéseket tette közzé, melyeknek tartalma (némi szövegezési eltérések mellett) lényegileg az volt, hogy a felperes eddig megjelent műveinek „kiadói és szerzői jogát” eladásra felajánlja, előbb 4 000 000 Koronáért, majd 400 dollárért, végül ár megjelölése nélkül.

2. 1924. január 12-én a felperes a mellékbeavatkozóval az A) alatti szerződést kötötte, melyben felperes a szerződésben felsorolt 10. művének az ott megjelölt részletezés szerint szerzői és kiadói jogát a mellékbeavatkozásra ruházta át 14 000 000 korona tiszteletdíj ellenében.

Felperes és alperes közt nem volt vitás, hogy a felperes a A) alatti szerződés alapján átengedett jogokért 400 dollár értékű tiszteletdíjat kapott a mellékbeavatkozótól.

3. 1925. december 19-én a felperes az alperessel a B) alatti megállapodást kötötte, melynek értelmében a felperes hozzájárult ahhoz, hogy a mellékbeavatkozó a felperessel kötött A) alatti szerződést a benne foglalt összes jogokkal és kötelezettségekkel (és az újabb megállapodásban felsorolt módosításokkal, melynek értelmében a A) alattiban foglalt jogok bizonyos része felperesre visszaszállt) az alperesre átruházta azzal, hogy felperesnek 15 000 000 K-t kifizet. Nem volt vitás, hogy ez a kifizetés megtörtént.

4. Alperesnek a felperes által nem kifogásolt előadása alapján további tényként állapította meg a bíróság, hogy a B) alattit néhány héttel megelőzőleg az alperes a felperestől megvásárolta „Segítség” c. regényének kiadási jogát 4800 P-ért, mely összeg felperesnek ugyancsak nem sokkal még a B) alatti megkötése előtt kifizettetett.

Végül nem vitás tényként állapítja meg a bíróság, hogy

5. az A) alattiban átruházott művek az átruházást megelőzőleg a Táltos Könyvkiadó vállalat kiadásában már megjelentek, s hogy

6. az A) alatti megkötése után az abban felsorolt művek közül a mellékbeavatkozó csupán a „Jaj” c. kötetet adta ki.

II. Felperes keresetében az A) és B) alatti szerződések érvénytelenné nyilvánítását és alperesnek a perköltségben marasztalását kérte, előadva, hogy ezek a szerződések a jó erkölcsökbe és az üzleti tisztességbe ütköznek, mert a felperes az A) alatti szerződés megkötésekor közismerten szorult anyagi helyzetben volt és a perben mellékbeavatkozóként fellépett Stádium Rt. a felperes élete munkásságának minden eredményéhez a 400 dollárt kitevő jelentéktelen ellenszolgáltatás fejében jutott. Ugyanez a szorult helyzete volt a felperesnek a B) alatti megkötésekor is, úgy, hogy a kereset szerint mind az alperes, mind a perben mellékbeavatkozóként szereplő Stádium Rt. a felperes szorultságával visszaélve kötöttek ki maguknak oly mérvű vagyoni előnyöket, amelyekhez viszonyítva az ő ellenszolgáltatásuk

³ NAGY P.: i. m. 447. 232. jegyzet: „A (Genius) per iratai feltalálhatatlanok.”

szembeötlő módon aránytalan csekély: ennél fogva a *A)* alatti és *B)* alatti mint kizsákmányoló szerződések joggyakorlatunk értelmében semmiek.

Keresetét utóbb kiegészítette azzal a kérelemmel, hogy a bíróság alperest a szóbanforgó művek szerzői, vagy kiadói joga gyakorlatótól pénzbírság terhe mellett fellebbvitelre tekintet nélkül tiltsa el.

Alperes és mellékbeavatkozó elutasítást és perköltséget kértek. Tagadták, hogy felperes a szerződések megkötésekor szorult anyagi helyzetben volt és ha igen, erről nekik tudomásuk lett volna. Tagadták, hogy a szerződésekben a felperes részéről nyújtott szolgáltatás és annak kikötött ellenértéke között aránytalanság volna, sőt, hogy az ellenérték a művek forgalmi értékét meghaladná és hogy a megkötött ügyletek kizsákmányolók volnának.

Arra az esetre, ha a bíróság a felperes keresetének egészben, vagy részben helyt adna, az alperes feltételesen annak megállapítása iránt terjesztett elő viszontkereseti kérelmet, hogy

a) az alperes a szerződésekben nyert vagyoni előnyöket felperesnek kiadni nem tartozik,

b) hogy az alperes a szerződésekben nyert vagyoni előnyöket egyáltalán nem szerzett és végül

c) hogy felperes a műveire alperes által fordított befektetéseket és alperes elmaradt hasznát megtéríteni tartozik.

Felperes az utóbbi alperesi viszontkeresetet, annak alapjául szolgáló tényállítások tagadása mellett, elutasítani kérte.

Felek egyéb előadásai, valamint a felperes által kért ideiglenes intézkedés tárgyában lefolytatott eljárás tekintetében a bíróság az iratok tartalmára utal.

III. A perben eldöntendő kérdés az volt, hogy az *A)* és *B)* alatti szerződések létrejötteknek a körülményei és tartalmuk alapján minősíthetők-e olyanoknak, amelyeknek megkötésével a mellék-beavatkozó illetve az alperes felperesnek szorult anyagi helyzetét kihasználva, vele szemben a szolgáltatással arányban nem álló ellenszolgáltatást kötöttek ki és ekként felek között kizsákmányoló szerződés jött-e létre?

A kizsákmányoló szerződés fent felsorolt tényeleme közül az elsőnek: felperes kényszerhelyzetének vagy szorultságának kérdésében a lefolytatott eljárás során felperes csupán általánosságban állította, hogy ingóságait az *A)* alatti kötése idején eladni volt kénytelen és hivatkozott arra, hogy ezen szorult helyzete közismert volt. Arra nézve, hogy mikor, mely és mily értékű ingóságokat és milyen okból volt kénytelen áruba bocsátani, valamint szorultságának állítólagos közismertsége tekintetében felperes nem csak bizonyítékokat nem szolgáltatott, de adatokat sem jelölt meg. Az a körülmény, hogy felperes összes műveinek eladását hirdette és a szerzői és kiadói jogok árát 400 dollárban határozta meg, szorult helyzetének bizonyítására a kir. törvényszék megítélése szerint egymagában véve nem alkalmas, sőt az alábbiak szerint éppen ez a körülmény zárja ki a kizsákmányolás második tényelemének: a szorult helyzet kihasználásának lehetőségét.

A bíróság felfogása szerint kizsákmányolásról csupán akkor lehet szó, ha nem csupán az nyer megállapítást, hogy az egyik fél szorult helyzetben volt, hanem kimutatható, hogy a másik fél e szorult helyzet tudatában, éppen ezt kihasználva a jöerkölcökbe ütköző módon bírja rá az előbbi uzsorás előnyök elfogadására. A perben felperes ilyen körülményt nem bizonyított. A mellékbeavatkozó pedig az *A)* alatti szerződés megkötésekor teljes jóhiszeműséggel indulhatott ki abból, hogy a felperes, ki a munkáinak értékét maga szabta meg a 400 dolláros vételárban és ezt az ajánlatot hónapokon keresztül hirdetésben a kereseti előadás szerint eredmény nélkül publikálta, a hirdetett jogokat 400 dollárért értékelte és ajánlata szabad akaratelhatározás következménye. Nem állítható ilyen körülmények között, hogy a mellékbeavatkozó használta ki a felperes állítólagos szorultságát arra, hogy a szerződésben csekély vételárért érhesse el, midőn a vételár meghatározása a felperesnek huzamosabb időn keresztül publikált sajtó ajánlatából eredt és mellékbeavatkozó a hirdetett 400 dollár áron vette meg a hirdetett jogokat.

De nem állapítható meg sem a kényszerhelyzet sem ennek kihasználása a *B)* alatti tekintetében sem. A kényszerhelyzet objektív fennforgására nézve felperes bizonyítékokra nem hivatkozott; a kihasználáshoz pedig az lett volna szükséges, hogy az alperes a felperes állítólagos szorult helyzetéről tudomással legyen. Erre nézve azonban nemcsak, hogy adat nem került fel az eljárás során, hanem az a körülmény, hogy röviddel a *B)* alatti megkötése előtt az alperes 60 000 000 koronát azaz 4800 pengőft fizetett ki a felperesnek a „Segítségért” éppen az alperesnek ellenkező tudomását bizonyítja.

A szolgáltatás és ellenszolgáltatás aránytalanságának kérdésében a kir. törvényszék szakértői bizonyítást folytatott le. A szakértők közül Köves Dezső és Csató Kálmán véleménye szerint a peres

jog valóságos értéke és a felperesnek adott ellenszolgáltatás között nagy arányú eltérés mutatkozik a felperes kárára.

Ezt a megállapítást a nevezett szakértők a kiadó által eladott művek bolti ára és a felperesnek fizetett tiszteletdíj közötti összefüggésre alapítják, minthogy a peres 10. mű 13. kötetet tesz ki, egy kötet bolti ára a könyvjegyzék szerint 4,80 P a fűzött példányok ára a szakértők szerint nem tehető kevesebbre a 4 P 30 fillérről, melyből csak 1400 példány kelt el, a kiadó eddig művenként átlag jóval több mint 1500 példányt adott el, a 4 P 30 filléres bolti ár alapulvételével tehát összesen legalább 83 850 P. értékű mű kelt el.

Minthogy a ma szokásos írói honorárium a könyv fűzött példányainak bolti árából fizetendő 10%, a felperesnek minimális számítással 8385 P-t kellett volna már eddig kapnia; ehelyett kapott összesen 3280 P-t, nemcsak az eddig elért, hanem minden ezután várható jövedelem, sőt a filmesítési stb. jogok fejében, melyeknek átruházása amúgy is merőben szokatlan és túllépi a könyvkiadói üzlet kereteit.

E szakértők véleményével szemben Motsidlovsky Elek szakértő szerint sem a mellékbeavatkozó által a A) alatti szerződés alapján, sem pedig az alperes által a B) alatti alapján fizetett ellenérték nem tekinthető a nyújtott szolgáltatással szemben aránytalanul csekélynek.

Az A) alatti alapján fizetett tiszteletdíj tekintetében e szakértő szerint abból a körülményből, hogy felperes műveinek árát maga határozta meg, hogy azt a B) alatti megkötésekor sem kifogásolta, arra vonható következtetés, hogy a szóbanforgó ár a műveknek a szabad kiadói piacon a kereslet és kínálat hatása alatt valósággal kialakult értéke volt és azzal felperes maga is meg volt elégedve.

Figyelembe veendő továbbá szakértő szerint, hogy a kiadók és a közönség ebben az időben a felperes társadalmi helyzetét és szereplését olyannak tartották, hogy ezek mellett a felperes műveinek kiadása nem volt kedvező a kiadandó művek fogyására. Ezenkívül a szerződés megkötése idején a felperes előbbi kiadója, a Táltos könyvkiadóvállalat tönkrement és az előző kiadás készleteinek nagy részét szinte filléres áron dobták piacra, aminek folytán a kiadó igen nagy kockázatot vállalt magára és ezt nyilván a szerzői díj kisebb mértékére tekintettel is tette.

Összevetve mindezeket a körülményeket, azokkal az adatokkal, hogy más írók műveinek örökáron való eladásánál milyen tiszteletdíjakat szoktak kapni Motsidlovsky szakértő szerint a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között nem állapítható meg aránytalanság.

A B) alattiban kikötött ellenérték tekintetében szintén nem állapítható meg, az aránytalanság szakértő szerint, mert a kiadói jognak más kiadóra való átruházása esetén a szerzők nem is szoktak hozzájárulásért díjazást kapni és ha a jelen esetben illet felperes mégis kikötött, ezzel csak ő kapott aránytalanul nagy ellenszolgáltatást beleegyezésért, amit még növel az is, hogy a fordításra stb.-ra nézve is 50–50%-os jogot visszakapott.

A kir. törvényszék a szakértők véleményének mérlegelése alapján úgy találta, hogy Motsidlovsky Elek szakértői véleménye tartalmazza A) alatti és B) alatti szerződésekben kikötött kölcsönös szolgáltatások értékviszonya tekintetében megnyugtató megállapítást. Köves Dezső és Csató Kálmán szakértők véleményükben abból a kir. törvényszék jogi felfogása szerint téves szemléleti alaptól indulnak ki, hogy a szolgáltatások értékviszonyának megállapításánál egyedül a kiadó által utóbb elért üzleti eredménynek a kikötött tiszteletdíjhoz való viszonya az irányadó.

Ezzel a felfogással szemben a bíróság Motsidlovsky Elek szakértőnek azt a megállapítását osztja, hogy a kiadói jogok értékének meghatározásánál elsősorban a kiadói piacon, a szabad gazdasági versenyben kialakult árakra kell tekintettel lenni és a művek belső értékére, vagy a kiadó által utóbb elért jövedelmezősége csak egyéb adatok hiányában szolgálhat az értékmegállapítás alapjául.

A kir. törvényszék elfogadta a szakértők véleményében kifejtett azt az egyöntetű álláspontot, hogy a szerzői és kiadói jog utólagos értékesítésével elért vagyoni előnyök, nem vonatkoztathatók vissza az ügylet keletkezésének időpontjára, mert az értékesítés kedvezőbb lehetőségei sohasem csupán az egyik fél szolgáltatásának következményei, hanem a szerző és kiadó közös tevékenységének eredményei. A kir. törvényszék felfogása szerint a kiadónak aki magára vállalja az esetleges sikertelenség, vagy csekélyebb kiaknázási lehetőségek kockázatát, részesülnie kell a kedvezőbb kihasználás előnyeiben is és a szerző a szerződés kötésekor szabadon kialakult és az akkori piaci értékviszonyoknak megfelelő tiszteletdíjon felül megállapodás hiányában nem követelhet részesedést a kiadó vállalkozói hasznából is.

Hogy pedig a A) alattiban kikötött vételár a szerződés kötésekor a szabad piacon kialakult árnál nem volt alacsonyabb, az kitűnik abból a körülményből, hogy felperes első hirdetésének megjelenésétől 1923. júniusától kezdve 6 hónapon keresztül a felperes által megszabott áron a művekre

vevő nem akadt, – kitűnik továbbá abból, hogy mellékbeavatkozó a B) alatti megkötésig eltelt csaknem két esztendő alatt felperesnek csak egyetlen művét adta ki, holott, ha a művek a felperes által állított nagy jövedelmezőséggel bírtak volna, a kiadó feltehetőleg sietett volna a többi művek kiadásával is. Hogy azután a szerződéseket követő évek múltán az ú. n. könyvnapon, felperes egyik-másik művének nagy sikere volt az ügylet megkötésének időpontjára visszaható erővel nem bír, mert a kizsákmányolás elbírálásánál a szerződés megkötésének körülményei irányadók. Mindezeknél fogva a kir. törvényszék, bár a szolgáltatások értékviszonyának kérdése csak a kizsákmányolás többi feltételeinek: a kényszerhelyzet fennforgásának és a kényszerhelyzet-kihasználásának megléte esetén bír jelentőséggel – Motsidlovsky szakértő véleményét fogadta el irányadónak és ennek alapján nem találta meg állapíthatónak a felperes által említett szembetűnő aránytalanságot a szerződésben kikötött szolgáltatás és ellenszolgáltatás között.

Ha azonban ez az aránytalanság fennforgott volna is eredetileg, az az A) alatti szerződés megkötése idején a kir. törvényszék felfogása szerint az a körülmény, hogy a felperes két esztendővel később a B) alatti szerződésben az A) alattiban biztosított jogok és kötelezettségek átruházásához hozzájárult, sőt a hozzájárulásért magának ellenértéket is kötött ki, kétségtelenül arra enged következtetni, hogy a felperes a B) alatti megkötésre az A) alatti szerződés akarat hiányain vagy kizsákmányoló jellegén alapuló igényeiről lemondott és a szolgáltatások ott kikötött értékviszonyában megnyugodott. A felperesnek a B) alattiban alkalma lett volna a szerződésben meghatározott tiszteletdíj alacsony volta miatti követelését a hozzájárulásért való magasabb ellenszolgáltatás kikötése által érvényre jutatni, de mindenesetre módjában állott volna ebbeli igényeit a szerződések megkötése óta eltelt hosszú idő alatt már előbb per útján érvényesíteni. A) alatti megkötéstől 1924. január 12-től a jelen perbeli kereset beadásáig: 1929 augusztus 2-ig eltelt idő is ellen szól annak, hogy felperes a szerződést magára nézve oly aránytalanul hátrányosnak és sérelmesnek tekintette volna, mint azt keresetében előadja.

Mindezeknél fogva sem az A) alatti sem a B) alatti szerződéseknel a kizsákmányolás meg nem állapítható, miért is felperest a szerződés érvénytelenítése iránti alaptalan kereseti kérelmével elutasítani és őt az alperesnek és a mellékbeavatkozónak okozott perköltségben lemarasztalni kellett.

Alperesnek arra az esetre előterjesztett viszontkereseti kérelmével, ha a bíróság a kereseti kérelemnek helyt adna az elutasítás folytán nem kellett foglalkozni.

Budapest, 1930. évi augusztus hó 23. dr. Nyiri Zoltán s. k. kir. törvényszéki bíró.

Ezt az ítéletet a bíróság a felperes személyes, valamint dr. Bálint János felperesi, dr. Szalay Emil alperesi és dr. Brodsky Dezső mellékbeavatkozó ügyvéd jelenlétében 1930. évi augusztus hó 23-án kihirdette.

dr. Nyiri Zoltán s. k. kir. törvényszéki bíró. dr. Fürst László s. k. jkvő. A kiadvány hitelül p. k. Szlaminek shv. tisztviselő.

Az, hogy Szabó Dezső hogyan vélekedett e perről és az ítéletről, csak tíz év múlva, a Magyar Nemzet 1940. augusztus 11-iki számában közölt cikkéből derült ki:

„... Könyvvizsgálat elrendelését kértem. Ez elrendelés alul azzal a minden tótágast mozgósító érveléssel bújnak ki: *hogy ők a nyomdába küldött mindenféle munkák példányszámait együttesen írják be s így nem lehet kimutatni, hogy egy-egy példányból mennyi készült!!!* Szakbizottság véleményezését kértem. A bizottság, az ők képviselőjének kivételével még az ilyen adatok mellett is kimondotta a vizontszolgáltatás aránytalanságát. Ítélet: a pert elvesztettem. Az alsófokú bíróság a szerződést érvényesnek jelentette ki s olyan perköltség fizetésére ítelt, *mely a szerződésben megvásárolt javakért nekem fizetett összeggel egyenlő volt!* A fő érv az volt: hogy én magam kínáltam, sőt hirdettem ezen az áron műveimet. Mintha minden ilyen uzsora-üzlet nem éppen azon alapulna: hogy az eladó, a szükség korbácsaitól hajtva, maga ajánlja fel potom áron áruját az érdektelent játszó tőkének...”

Szabó Dezső nem nyugodott bele a törvényszék ítéletébe, és új ügyvédekkel fellebbezéseket adott be a Budapesti Királyi Ítéltáblának, majd a Magyar Királyi Kuriának. A következőkben e bírósági szervek ítéleteit olvashatjuk.

P. IV. 11420(1930) 31. sz.

A Magyar Szent Korona nevében. A Budapesti Királyi Ítéltábla.

Dr. Léderer Aladár, majd dr. Osváth Ferenc, később dr. Bálint János és végül dr. Dénes István, budapesti ügyvédek által képviselt Szabó Dezső író, budapesti (Tamás u. 26.) lakos felperesnek, dr. Szalai Emil, budapesti ügyvéd által képviselt Genius könyvkiadó rt. budapesti (Ilka u. 31.) cég alperes ellen, kiadói szerződések érvénytelenítése és jár. iránt a budapesti kir. törvényszék előtt indított és ugyanott az 1930. évi augusztus hó 23. napján 9. P. 43.240(1929)27 szám alatt hozott ítélettel elintézt perében, melyben az alperes által szavatósként perbehívott Stádium sajtóvállalat rt. (képv. dr. Zimmermann Lajos ügyvéd) az alperes védelmét vállalta, — a felperesnek az 1930. évi szeptember hó 26. napján 9.P.43.240/1929/28. szám alatt beadott fellebbezése folytán 1931. évi január hó 21. napján befejezett szóbeli tárgyalás alapján az alul megjelölt napon meghozta a következő végítéletet:

A kir. ítélőtábla az elsőbíróság ítéletét helybenhagyja és a felperest arra kötelezi, hogy az alperesnek képviselője: dr. Szalai Emil budapesti ügyvéd kezéhez 300 (háromszáz), míg a mellékbeavatkozónak képviselője: dr. Zimmermann Lajos budapesti ügyvéd kezéhez 100 (egyszáz) pengő fellebbezési eljárási költséget 15 nap alatt végrehajtás terhe mellett fizessen.

Indoklás:

I. A felperest keresetével elutasító elsőbírósági végítélet ellen a felperes fellebbezett, kérve annak megváltoztatásával a szóbanforgó szerződésnek, mint nyilvánvaló kizsákmányoló ügyletek érvénytelenítését és alperesnek elmarasztalását az összes perköltségekben.

Az alperes és mellékbeavatkozónak fellebbezési ellenkérelmei az elsőbírói ítéletnek helybenhagyására és felperesnek a fellebbezési költségekben marasztalására irányultak.

A felek egyéb kérelmei és előadása, valamint a fellebbezési tárgyalás lefolyása tekintetében a kir. ítélőtábla utal a tárgyalási jegyzőkönyv tartalmára.

II. Az elsőbíróság végítéletében a per adatainak kellő mérlegelésével helyesen megállapított tényállást a kir. ítélőtábla elfogadta. Az ebből levont következtetést és döntést is helyesnek ítélve az elsőbíróság végítéletét kimerítően kifejtett indokai alapján helybenhagyja.

III. Elfoglalt jogi álláspontjára tekintettel helyesen mellőzte az elsőbíróság alperes üzleti könyveinek szakértői megvizsgálását, azt ugyan ebből az okból itt is mellőzni kellett és nem lehetett figyelembe venni az F/a. alatt csatolt „Irodalmi tájékoztató”-nak 46. oldalán a felperes kérdéses műveinek feltüntetett bolti árait sem.

A per értékét a kir. ítélőtábla a felperes által megjelölt 20 000 P-nek vette.

IV. A fellebbezési eljárási költségre vonatkozó intézkedés a Pp.508 §-án alapszik.

Budapest, 1931. évi január hó 21. napján. Külley Rhorer Victor s. k. kir. ítélőtáblai tanácselnök; Göllner Frigyes s. k. III. fizetési csoport jellegével felruházott kir. ítélőtáblai bírő; Csalay Béla s. k. kir. ítélőtáblai bírő.

Ezt a határozatot a bíróság dr. Dénes István ügyvéd felperesi, dr. Szalai Emil ügyvéd alperesi képviselő és dr. Zimmermann Lajos ügyvéd, a mellékbeavatkozó képviselője jelenlétében 1931. évi január hó 21. napján kihirdette.

Külley Rhorer Victor s. k. kir. ítélőtáblai tanácselnök; dr. Gats Ernő s. k. ítélőtáblai tanácsjegyző.

Szabó Dezső a pert — mint olvastuk — másodfokon is elvesztette. Ezután, 1931. március 5-én, felülvizsgálati kérelemmel fordult a Magyar Királyi Kuriához. *Több mint két év után* a Kuria meghozta végítéletét:

P. I. 1689/1931/35. sz.

A Magyar Szent Korona nevében a Magyar Királyi Kuria.

Dr. Léderer Aladár, majd dr. Osváth Ferenc, később dr. Bálint János, majd dr. Dénes István végül dr. Barta Imre és Weiszberger Imre budapesti ügyvéd által képviselt Szabó Dezső író, budapesti lakos felperesnek; dr. Szalai Emil budapesti ügyvéd által képviselt Genius könyvkiadó rt. budapesti vég alperes ellen, kiadói szerződések érvénytelenítése iránt a budapesti kir. törvényszék előtt indított és ugyanott az 1930. évi augusztus hó 23. napján 9.P. 43240/1929/27. sz. alatt hozott ítélettel elintézt, a felperes fellebbezése folytán pedig a budapesti kir. ítélőtábla mint fellebbezési bíróság által az 1931. évi január hó 21. napján P.IV.11420/1930/31. sz. alatt hozott ítélettel elintézt perében, amely perben az alperes mellett mellékbeavatkozóként a dr. Zimmermann Lajos budapesti ügyvéd által képviselt Stádium Sajtóvállalat rt. budapesti cég is belépett, a felperesnek az 1931. évi március hó 5. napján P.IV.11420/1930/32 szám alatt beadott felülvizsgálati kérelme folytán, az ügynek az 1933. évi

május hó 9. napján befejezett szóbeli tárgyalása alapján, az alul megjelölt napon meghozta a következő végítéletet:

A m. kir. Kuria a fellebbezési bíróság ítéletének a költségek felől rendelkező részét megváltoztatja akként, hogy az első- és második bírósági költségek együttes összege címén az alperes javára megítélt 1800 pengőt 1200 pengőre, a mellékbeavatkozó javára megítélt 750 pengőt pedig 500 pengőre szállítja le, egyebekben a felperest felülvizsgálati kérelmével elutasítja és végrehajtás terhével kötelezi őt, hogy fizessen 15 napon belül az alperesnek 250 P., a mellékbeavatkozónak pedig 120 P. felülvizsgálati eljárás költséget.

Indokok:

A felperes a perben az *A)* alatt csatolt levél szerint a Stádium sajtóvállalat rt.-gal 1924. évi január hó 12-én kötött nemkülönben a *B)* alatt mellékelt levél szerint az alperessel 1925. évi december hó 19-én létesített szerződéseknek mint kizsákmányoló ügyleteknek érvénytelenné nyilvánítását kérte azon az alapon, hogy ezekkel a szerződésekkel az azokat megkötő kiadó vállalatok a felperes szorult helyzetét kihasználva a maguk javára feltűnően aránytalan nyereséget szereztek.

Előrebocsátja a kir. Kuria, hogy az említett két szerződésre vonatkozóan az 1932. VI. t. cikknek a kizsákmányoló ügyletekről intézkedő szabályai alkalmazást nem nyerhetnek és pedig e törvény 20. §-ára való tekintettel azért nem, mert mind a két szerződésben kikötött szolgáltatás és viszont szolgáltatás még a szóbanlevő törvény hatályba lépése előtt teljesedésbe ment.

Alapítanul hivatkozik tehát az alperes a válasziratóban az említett törvény 9. §-ának harmadik bekezdésében foglalt egy évi elévülési időre.

A kir. Kuria ezek után vizsgálat tárgyává tette, hogy a per tárgyát képező két szerződés a felperes megszorult helyzetének kihasználásával és a felperes kárára a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága mellett jött-e létre.

Az nem vitás, hogy felperes a szerkesztésben kiadott „Élet és irodalom” című folyóirat 1923. júniusától októberig megjelenő számaiban a 27. sorszám alatt csatolt hirdetések tette közzé, amelyekben az összes eddig megjelent műveinek *kiadói és szerzői jogát* eladásra ajánlotta fel előbb 4 000 000 K-ért, majd 400 dollárért, végül ár megjelölése nélkül.

A szóbanforgó hirdetések közzétételét követően néhány hónap múlva 1924. évi január hó 12-én jött létre a felperes és a Stádium sajtó-vállalat rt. között az *A)* alatt csatolt szerződés, amely szerint a felperes a nevezett vállalatra ruházta át 14 000 000 K fizetése ellenében a szerződésben felsorolt tíz művére vonatkozóan az összes szerzői és kiadói jogát, beleértve ebbe a művek filmesítésére, színrehozatalára és fordítására vonatkozó jogot is. A szerződés 1. pontjában kikötötték a felek, hogy a szóbanlevő művek szerzői és kiadói jogának más kiadóra való átruházása esetén, amely átruházást felperes megakadályozni jogosítva nincs, az új kiadó köteles lesz e művek szerzői és kiadói jogának megszerzésére fordított vételár után felperesnek 20% külön tisztelet díjat fizetni.

Ezt követően közel két év múlva a Stádium sajtóvállalat az említett szerződésben foglalt összes jogokat és kötelezéseket az alperesre ruházta át, s ez alkalommal jött létre 1925. december 19-én a felperes és az alperes között a *B)* alatt foglalt szerződés, amelynek értelmében az átruházás alkalmából az alperes a felperessel szemben 15 000 000 K fizetésére kötelezte magát azzal, hogy 15 000 000 K fizetése folytán a fentebb ismertetett *A)* alatti szerződés i. pontjában kikötött 20%-ps külön tiszteletdíj tárgyalanává válik. Ebben a *B)* alatti szerződésben kikötötték egyúttal a felek, hogy a szerzői és kiadói jognak a filmesítésre, színrehozatalra és idegen nyelvre való fordításra vonatkozó része egyidejűleg felerészben visszaszáll a felperesre.

Ha való is, hogy a felperes megszorult helyzetben volt akkor, amikor az *A)* alatti szerződést a Stádium sajtóvállalattal megkötötte, s ha való is, hogy ez a vállalat a szerződés megkötésekor a felperes megszorult helyzetéről tudott,

a kir. Kuria sem találta a Stádium sajtóvállalat terhére a felperes megszorult helyzetének kihasználását megállapíthatónak.

Nem találta ezt megállapíthatónak azért, mert mint azt az alsóbíróóságok is kiemelték- a felperes maga volt az, aki a szerződést megelőzően hónapokon át eredménytelenül hirdette a művei kiadói és szerzői jogának eladását és pedig az általa megszabott 400 dollárért, amely 400 dollárnak megfelelő 14 000 000 K kikötésével jött aztán létre az *A)* alatti szerződés, miután hónapokon át nem akadt kiadó, aki ily összegért a művek kiadói és szerzői jogát megvette volna.

A megszorult helyzet kihasználása egyébként szorosan összefügg a kikötött szolgáltatás és ellenszolgáltatás nagymérvű aránytalanságával.

A nagymérvű aránytalanság ugyanis a kihasználásra enged következtetni.

Ilyen aránytalanságot a kir. Kuria sem talált megállapíthatónak.

Nem helytálló a felperesnek a felülvizsgálati kérelemben is előadott az az érvelése, hogy egy egész sorozat műnek egyszerűsmindenkorra szóló egy összegben való megvétele már önmagában erkölcsstelen. Az írónak ugyanis gyakran előnyt jelenthet az, hogy a tiszteletdíjat egyösszegben nyomban a szerződés megkötésével kapja meg s nem a könyvpéldányok bolti ára után fizetendő százalékban, amikor is a könyvpéldányok kinyomtatását és megjelenését, esetleg azok eladását kell – sokszor előre nem látható bizonytalan időig – bevárnia. Az élet felfogása szerint tehát, indokolt, hogy ilyen esetben az író nyomban kifizetendő kisebb összegben állapodik meg egy csak távolabbi jövőben több-kevesebb valószínűséggel várható jóval nagyobb összeg helyett.

Figyelembe veendő továbbá, hogy a kiadói és szerzői jogok átruházása esetén többé-kevésbé bizonytalan az, hogy ezeket a jogokat a kiadó mennyiben fogja tudni értékesíteni.

Köztudomású, hogy a jövőbeli értékesítési lehetőségekre nem lehet a mű irodalmi értékéből s a múltban elért sikerekből kellő biztonsággal következtetést vonni.

Felperes maga adta elő a perben, hogy az A) alatti szerződésben felsorolt tíz mű – egy kisebb mű kivételével, mely a „Jaj” címet viseli – már korábban megjelent egy másik kiadó kiadásában.

Már nevet szerzett írónak újonnan alkotott művének első kiadása esetében is rendszerint nehézséggel jár annak meghatározása, hogy hány példány, minő ár mellett számíthat kelendőségre.

Még kevésbé lehet már egy vagy több ízben kiadott művek újabb kiadásának rendezése esetén, még ha a mű első megjelenésekor nagy sikert ért is el, – még megközelítően sem előre meghatározni, hogy e műből hány példány lesz forgalomba hozható, vagyis, hogy a tervbe vett példánymennyiség el fog-e kelni, illetve mennyi fog abból megmaradni.

Az első megjelenésük alkalmával nagy sikert elért kitűnő írói művek is – gyakran már az első megjelenésüket követő esztendőekben – sokat veszítenek a közönségre gyakorolt vonzerejükből olyan újonnan megjelent, esetleg kevésbé értékes művekkel szemben, amelyek a közönségre az újdonság ingerével hatnak.

Bármennyire neves író volt tehát a felperes már az A) alatti szerződés megkötése idejében is, a szerződés létesítésekor a felek nyilván nem láthatták megközelítőleg sem előre, hogy a szerződéssel átruházott szerzői és kiadói jogok értékesítésével mennyiben fog a kiadó a nyújtott ellenszolgáltatáshoz (14 000 000 K.) képest tiszta nyereségre szert tenni.

S mivel az alsóbíróságokkal egyezően a kir. Kuria is úgy találta, hogy a más írók által műveik örökáron való eladásánál kapott tiszteletdíjakra való tekintettel az A) alatti szerződésben kikötött 14 000 000 K. (400 dollár) a felperes írói hírneve, az átengedett művek nagyobb száma, nemkülönben a filmesítés, színrehozatal és fordítás jogának átruházása mellett sem tekinthető annyira alacsonynak, hogy a szerződés megkötésének idejére vonatkozóan az átruházott kiadói és szerzői jog értékének bizonytalanságára való figyelemmel a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között oly feltűnő aránytalanság lenne megállapítható, mely a kizsákmányoló ügylet ismérvét tüntetné fel:

ennélfogva ezt a szerződést az alperessel, mint a Stádium sajtóvállalat jogutódjával szemben nem lehetett kizsákmányolás jogcímén érvénytelennek nyilvánítani.

Mivel pedig az A) alatti szerződés nem minősül kizsákmányoló ügyletnek, nem lehet szó arról sem, hogy ennek a szerződésnek a felperes részéről az 1925. évi december hó 19.-én kelt B) alatti szerződéssel való megerősítése kizsákmányolás címén érvénytelennek tekintessék.

A felperes és az alperes közt létrejött B) alatti szerződés egyéb vonatkozásban sem minősíthető kizsákmányoló ügyletnek, mert a szerzői és kiadói jogok átruházása az A) alatti szerződés szerint a felperes hozzájárulásához kötve nem volt, s így a B) szerződésben kikötött 15 000 000 K. főképp az A) alatti szerződés 1. pontjában meghatározott külön tiszteletdíjnak volt ellenértéke. E részben a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága annál kevésbé állapítható meg, mert e szerződés szerint a felperes még külön visszakapta a filmesítés, színrehozatal és fordítás jogának felerészét.

Mínt hogy abból a szempontból, hogy az említett szerződések kizsákmányoló ügyletnek minősíthetők-e, az a döntő, hogy a szerződés megkötésének idejére vonatkozóan forgott-e fenn a felperes kárára a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága

s minthogy a felperes által a szerzői és kiadói jogok átruházásával szolgáltatott értéket az ellenszolgáltatáshoz mérten a fentiek szerint csak mint bizonytalan értéket lehetett figyelembe venni, ezért a szolgáltatás és ellenszolgáltatás aránytalanságának s ezzel a kizsákmányolás fennforgásának megállapítására nem szolgálhat alapul az a ténykörülmeny, hogy az alperes a reá átruházott szerzői és kiadói jogoknak utóbb bekövetkezett értékesítésével a valóságban mekkora nyereségre tett szert.

Nem sértett tehát a fellebbezési bíróság jogszabályt azzal, hogy az alperes által elért könyvára, az általa eladott példányok mennyiségére a bizonyítást (könyvszakértők meghallgatását stb.) el nem rendelte.

A kifejtetteknél fogva a kir. Kuria nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a perben meghallgatott szakértők véleménye a valóságban elért nyereség tekintetében mennyiben jöhet figyelembe.

Mindezek szerint a fellebbezési bíróság a felperest keresetével helyesen utasította el.

Helyesen marasztalta a fellebbezési bíróság a pereszes felperest az első és másodbírói eljárásban felmerült költségekben. Ezeknek a költségeknek az összegét azonban a kir. Kuria az eljárási ügyvédek tevékenységéhez és a per értékéhez képest megfelelően mérsékelte.

Mivel a felperes felülvizsgálati kérelme csak elenyésző csekély részben vezetett sikerre, ezért a kir. Kuria a Pp.508. és 543. §-ai értelmében a felperest a felülvizsgálati eljárásban felmerült költségek megfizetésére is kötelezte.

Budapest, 1933. évi május hó 17. napján.

Jakab Mihály s. k. tanácselnök, dr. Alföldy Dezső s. k. előadó, Ullrich Ede s. k., dr. Vincenti Gusztáv s. k., Maklár Dániel s. k.

Ezt a határozatot a m. kir. Kuria dr. Barta Imre felperesi, dr. Szalai Emil alperesi és dr. Zimmermann Lajos mellékbeavatkozó ügyvédek jelenlétében 1933. évi május hó 17. napján kihirdette.

Jakab Mihály s. k. tanácselnök dr. Biczó László s. k. tanácsjegyző

A kiadvány hitelül
P. H.
Dán Gerő s. k.
sh. tisztviselő

Ezzel véget ért a hosszú ideig tartó per. A Genius továbbra is kiadta a Szabó Dezső műveket. Az 1933. évi magyar könyvnapra, új borítékkal a „Nincs menekvés” című regényt jelentette meg. Majd a következő években is egy-egy Szabó Dezső művet – de akkor már a Révai Könyvkiadó Vállalattal közösen, amelybe a Genius 1933 végén beolvadt. És Szabó Dezső? 1940-ben ezt írta a Magyar Nemzetben:

„Ó milyen évek voltak az a Genius ellen indított per óta eltelt tíz év! Ennek a részletezésétől visszaborzadok. A „Megered az eső” és a „Miért” című regényeim végtelenbe ívelő katedrálisai ezért maradtak alapkövekben csonknak. Az ókor keleti népei nem hoztak olyan pazar áldozatot isteneiknek, amilyenben Lantos úr részesült. (Genius.)”

Rövid epilógus is szükséges a fél évszázaddal ezelőtt indított Szabó Dezső kontra Genius perhez. Mert Szabó Dezső végül is – újabb hét év elteltével – a szerzői és kiadói jogait maradéktalanul visszakapta. A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. vezérigazgatói székébe akkor dr. Bókay János, a népszerű író és színpadi szerző ült. Vele kereste és találta meg a kapcsolatot Szabó Dezső. Az időpont megválasztása is szerencsés volt. Akkoriban ünnepelték Szabó Dezső hatvanadik születésnapját, személye hosszabb időre ismét az érdeklődés középpontjába került. Bókay úgy is mint vezérigazgató, de úgy is mint író társ nemes gesztusnak tartotta a jogok visszaadását. Előzetes levélváltás után, az alábbi megállapodás született Szabó Dezső és a Révai (Genius) Könyvkiadó között:

Genius Könyvkiadó Részvénytársaság
Budapest, V. Vadász utca 16.

Budapest, 1940. október 8.

Nagyságos
Szabó Dezső úrnak
B U D A P E S T , VIII.
József körút 31/a

Tudomásul vettük Dr. Bókay János vezérigazgató úrunknak Önhöz 1940. október 4-i kelettel intézett levelét s azt a választ, amelyet a vezérigazgató úr címére Öntől folyó hó 5-én kaptunk. E két levél alapján a következőkben állapotunk meg:

1. Lemondunk az Ön javára az Ön műveivel kapcsolatos mindennemű szerzői és kiadói jogainkról.
2. A műveiből készletünkben lévő összes példányokat Önnek, minden ellenszolgáltatás nélkül kiszolgáltatjuk azon mód, ahogyan raktárunkban vannak. Vállaltuk, hogy ezeket a műveket az Ön által megjelölendő budapesti címre elszállítjuk.
3. Kölcsönösen kijelentjük ezennel, hogy sem Önnek ellenünk, sem nekünk Ön ellen semmiféle igényünk vagy követelésünk nincs, és ha volna, az a jelen kölcsönös kiegyenlítő megállapodással végleg megszűnt. Vonatkozik ez arra az 1 800. – pengő összeget kitevő perköltség követelésünkre is, melynek megfizetésére Önt a budapesti kir. Törvényszék 9.P.43240/929 sz. alatt indított perben kötelezte. Kérjük jelen levelünk ellenlevelének szíves aláírását.

Teljes tisztelettel

Genius könyvkiadó rt.
(bélyegző)

Bókay
s. k.

Illés
s. k.

Révai Testvérek Irodalmi
Intézet rt.
(bélyegző)

Bókay
s. k.

Illés
s. k.

A két fél aláírásával és a megállapodás teljesítésével a tizenöt évig tartó ügy lezárult. Szabó Dezső a füzetei 60.-ik számában, 1900. november 11-én kelt írásában beszámolt az egyezményről. Az írás címe: *A visszakerült szántó föld* volt.

MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNYI MŰVEK ROMÁNIÁBÓL

Benedek Elek irodalmi levelezése. I. 1921–1925. Szerkeszti Szabó Zsolt. Bukarest 1979. Kriterion K. 385 l., A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni. Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Bukarest 1978. Kriterion K. 144 l., Ritoók János: Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Bukarest 1979. Kriterion K. 255 l., Periszkóp 1925–1926. Antológia. Szerkesztette Kovács János. Bukarest 1979. Kriterion K. 524 l., Szemlé Ferenc: Harc szélmalmokkal. Kísérletek. Bukarest 1979. Eminescu K. 389 l., Kiss Jenő: Emberközéle. Tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések. Kolozsvár-Napoca 1979. Dacia K. 382 l., Jánosházy György: Korok, emberek. Esszék, tanulmányok. Kolozsvár-Napoca 1978. Dacia K. 315 l., Gálfalvi Zsolt: Az írás értelme. Esszék, tanulmányok, kritikák. Bukarest 1977. Kriterion K. 278 l., Székely János: Egy rögeszme genezise. Esszék és bírálatok. Bukarest 1978. Kriterion K. 392 l., Kántor Lajos: Korváltás. Kritikák, tanulmányok. Bukarest 1979. Kriterion K. 366 l., Cs. Gyimesi Éva: Találkozás az egyszerűvel. Kísérlet mai líránk értelmezésére. Bukarest 1978. Kriterion K. 207 l.

A romániai magyar irodalom történetének kutatói nemegyszer vetettek számot azzal a kérdéssel, hogy valójában miként is jött létre ez az irodalom. Az 1918-as hatalomváltás idején ugyanis – Budapest központosító hatása következtében – jórészt hiányoztak az irodalmi élet intézményes feltételei. Nem voltak biztosan működő kiadóvállalatok és irodalmi folyóiratok, a szellemi élet intézményeit jószerivel a semmiből kellett megteremteni. Az irodalmi „hőskorszak” áldozatos egyéniségeinek volt köszönhető, hogy néhány esztendő leforgása alatt mozgalmas kulturális élet született. Ezeknek az áldozatos egyéniségeknek a sorába tartozott Benedek Elek, akinek pályája az Udvarhely megyei Kisbaconból indult, hogy több évtizedes budapesti tevékenység után visszatérjen a szülőföldre. Közben regényeket írt, népmese- és mondagyűjteményeket állított össze, lapot szerkesztett, országgyűlési képviselőként szerepelt. 1920-ban megjelent *Édes anyaföldem!* című könyvében már a hazatérés gondolatával foglalkozott, s 1921. augusztus 3-án végleg visszatért Erdélybe, hogy a születő nemzeti irodalom egyik élesztője legyen. Ezt követően fáradhatatlanul dolgozott, újságot szerkesztett, levelezett. Leveleinek gyűjteményét Szabó Zsolt indította meg a *Benedek Elek iro-*

dalmi levelezése 1921–1925 című kötettel. A fiatal kolozsvári kutató évtizedes búvárkodás után két kötetben kívánja megjelentetni a legendás kisbaconi levelezés gazdag anyagát.

Benedek Eleket a lassan elhaló „népnyemzeti” iskola utolsó képviselői (Baksay Sándor, Bársony István, Cserzy Mihály, Tóth Béla, Sebők Zsigmond, Rákosi Viktor) között tartja számon irodalmunk története. Balogh Edgár figyelmeztetett arra, hogy a kisbaconi mesterben többet kell látnunk, mint egy véglegesen lehanyagolt irányzat utolsó képviselőjét. Az Erdélybe visszatérő idős író munkássága – elsősorban eszmei értelemben – a kibontakozó népi törekvéseket támogatta, illetve készítette elő. Benedek Eleket, midőn az alakuló nemzeti művelődésben vállalt szerepet, népi felelősségérzete vezérelte. Erről tanúskodnak levelei és a romániai magyar irodalom „balszárnán” vívott küzdelmei. Szász Károlyhoz írott 1922. január 7-i levelében a következőket szögezte le: „Ennek a földnek és népének kötöttem le életem hátralevő részére a tollamat. Az én szerény, de talán nem dicstelen írói pályámnak új korszaka nyílt meg ezzel: még meglévő erőmet teljesen az erdélyi magyarságnak szentelem.” A halálig tartó elhatározással egy időben ismert fel helyét az erdélyi magyar prog-

resszió soraiban. Kós Károllyal, Paál Árpáddal, Szentimrei Jenővel, Zágoni Istvánnal, illetve Molter Károllyal, Tamási Áronnal és Ligeti Ernővel épített ki kapcsolatokat: a polgári demokratizmus és a népi radikalizmus képviselőivel. Szerepet vállalt a Napkelet, a Keleti Újság, valamint a Vasárnapi című lapok munkájában, kalendáriumaival (*Az én naptáram* 1921–1925) és népszerű Petőfi-életrajzával (1923) a haladó nemzetiségi törekvéseket támogatta.

Legfontosabb erdélyi vállalkozása a *Cimbora* című gyermeklap szerkesztése volt, ezt a feladatot 1922-től haláláig látta el. A gyermeklap 1922 februárjában indult Szentimrei Jenő szerkesztésében, aki csakhamar a budapesti gyermeklapoknál (*Az Én Újságomnál*, a *Jó Pajtásnál*) jelentékeny szerkesztői gyakorlatot szerzett idős írónak engedte át a vezetést. Benedek Elek kezén korszerű és népszerű újság született. A legjobb erdélyi magyar írók: Áprily Lajos, Berde Mária, Kós Károly, Molter Károly, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Tamási Áron és Tompa László írásait közölte, több fiatal tehetség, például Dsida Jenő, Csürös Emília és Török Sándor útját egyengette. A Cimborának igen nagy szerepe volt az anyanyelvi kultúra ápolásában és fenntartásában. „Az állam nyelvét meg kell tanulni, az édesanyátok nyelvét nem szabad elfelejteni” – hangzott az idős szerkesztő figyelmeztetése. Munkáját, sajnos, csak részben kísérte siker: a mostoha sajtóviszonyok közepette, a súlyos gazdasági válság hatására a gyermeklap elhalásának állandó veszélyével kellett küszködni. Ez a küzdelem örölte fel erejét, s verte ki kezéből a tollat. 1929. augusztus 16-án – egy hónappal az újság megszűnése után – váratlan szívroham áldozata lett. Levélírás közben érte a halál, utolsó, legendás sorait Szentimrei Jenő számára vetette papírra: „fő, hogy dolgozzanak!” Ő maga mindenképpen a közérdekű munkának szentelte tevékeny életét. Szabó Zsolt lelkiismeretes gyűjtő munkája, alapos bevezetője és jegyzetanyaga ennek az áldozatos írói sorsnak az utolsó: tragikus és kataraktikus fejezetét világítja meg.

A „hőskor” kiváló képviselője volt az 1977-ben kilencvennégy esztendőskorában elhunyt Kós Károly is, akinek interjúiból Benkő Samu, a jólismert művelődéstörténész állított össze egy kötetre valót. A kötet címe az író egyik vallomásától való: *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*. Hat beszélgetést foglal magába Kós Károly életének utolsó esztendeiből (1971–1977). A kolozsvári író a nemzetiségi irodalom reneszánsz módon sokoldalú egyéni

ségei közé tartozott: eredetileg építészek készült, s hosszú élete során valóban értékes épületeket hozott tető alá, közöttük a budapesti Állatkert több pavilonját, a városmajori iskolát, a székelyudvarhelyi Székely Nemzeti Múzeumot, a kolozsvári Monostori úti református templomot. A század első évtizedében kezdett grafikával foglalkozni, 1908-ban állította össze *Erdélyország népének építészete* című grafikai sorozatát, 1909-ben az *Attila királyról ének*, 1911-ben a *Régi Kalotaszeg*, 1922-ben az *Erdély kövei* és 1925-ben a *Kalácsa Kalendárium* című könyveit, amelyeknek szövegét és grafikai anyagát egyaránt ő készítette, sőt színtáji kézisajtóján maga nyomtatta. (E bibliofil kötetek megérdemelnék a hasonló kiadást!) Mint az angol prerafaelita mozgalom követője dolgozott ki önálló művészeti ideált és programot. Ez a program a régi erdélyi művészetet, illetve népművészetet vette alapul, ezek nyomán alakította ki a hazai szecesszió egyéni változatát. Az erdélyi uralomváltás után az írói és a közéleti tevékenységgel egészült ki Kós Károly munkássága. Regényei, elbeszélései és Budai Nagy Antal forradalmáról írott drámája a nemzetiségi irodalom időtálló értékei közé tartoznak. Politikai tevékenysége során a népi radikálisokat próbálta pártba szervezni, mozgalmának a húszas évek elején volt igen nagy szerepe. Mint a nemzetiségi irodalom szervező egyénisége, az Erdélyi Szépművészek Céh vezetője és az Erdélyi Helikon szerkesztője is beírta nevét irodalmunk történetébe.

E sokoldalúan gazdag alkotó egyéniség működésének kevésbé ismert területeit világítják meg Benkő Samunak az idős Kós Károllyal folytatott beszélgetései. Grafikáról és könyvművészetről, a régi erdélyi építészeti emlékeiről, az idős író mezőgazdasági tapasztalatairól, sőt a faragó művészetéről esik szó, s feltárul előttünk Kós Károly felszabadulás utáni közéleti tevékenysége is, amidőn mint a Magyar Népi Szövetség vezető testületének tagja, a bukaresti nemzetgyűlés képviselője és a kolozsvári mezőgazdasági főiskola tanára, majd dékánja dolgozott. A rendkívül sokoldalú és tevékeny író–művész–politikus mindig a népi felemelkedésért küzdött, a demokratikus törekvések híve volt. Sokirányú munkásságát a nemzetiségi író hivatástudata vezérelte: azon munkálkodott mindig, hogy népe fennmaradjon s gazdagodjék műveltségben, öntudatban. „... soha egy pillanatig sem kívántam más lenni, mint dolgozó tagja az erdélyi magyarságnak” – hirdette ő maga is. Kós Károly áldozatos, gazdag életét, hosszú évtizedeken át

megőrzött hivatástudatát méltóképpen mutatják be a Benkő Samuval folytatott beszélgetések, amelyeknek így nemcsak irodalomtörténeti értékük van, hanem etikai mondanivalójuk is. A tudós szerző és a kiváló nemzetiségi kiadó érdeme, hogy a kötet illusztrációs anyaga mintegy bevezetést jelent Kós Károly grafikai munkásságába.

A nemzetiségi irodalom „hőskorszakának” világába vezet Ritoók János *Kettős tükör, A magyar–szász együttélés múltjából és a két világ-háború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből* című könyve is. Az erdélyi szászok történetének jelentékeny német nyelvű irodalma van (Friedrich Teutsch, Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch és mások munkáira gondolok), magyar részről azonban csupán Pukánszky Béla és újabban Sárközi Zoltán foglalkozott a szász–magyar együttélés kérdéseivel. Ritoók könyvének ilyen módon úttörő érdemei vannak: hatalmas anyagismerettel, levéltári dokumentumok felvonultatásával mutatja be ennek az együttélésnek több mint nyolcszáz esztendő történetét. A szászokat, mint ismeretes, II. Géza a XII. század közepén telepítette le Erdély déli vidékeire. Űshazájuk a Rajnától Flandriáig terjedt, de később Észak-Thüringiából és Dél-Bajorországból is érkeztek telepések. A szász név valójában félrevezető, hiszen a beköltözők között voltak flamandok, teutonok, bajorok, csak éppen szászok nem vagy alig. Elnevezésük a királyi kancellária műve volt, s később a környező magyarok és románok, sőt ők maguk is átvették ezt az elnevezést. Az erdélyi szászok története ettől kezdve összefonódott az ország-rész történetével. A középkor folyamán számos kiváltságot kaptak, s az erdélyi fejedelmek is tiszteletben tartották autonómiájukat. A szász városokban: Nagyszebenben, Brassóban, Segesvárott, Medgyesen és Besztercén sajátos kultúra alakult ki, amely részben a német kulturális fejlődés, részben az erdélyi kultúrák hatását mutatta. A viharos erdélyi történelem során többször kerültek egymással szembe a szászok és a magyarok, az évszázados szomszédság, illetve együttélés mindazonáltal kialakította az együttműködést: a kulturális kölcsönhatásokat.

Ennek az együttműködésnek kezdődött új fejezete a trianoni békeszerződés után, midőn az erdélyi magyarság kisebbségi sorba került, a szászoknak pedig szövetségesre volt szükségük nemzeti kultúrájuk védelmében. Az erdélyi

magyar középrétegek és a születő nemzetiségi irodalom ideológiáját: a „transzilvánizmust” a meg erősödő szász szellemi élet is magáévá tette, s gyümölcsöző együttműködés kezdődött a közös erdélyi ideológia keretei között. (Ebbe az együttműködésbe a magyar és szász fél az erdélyi románokat is be szeretne volna vonni, ez az elképzelés azonban alig ért el sikert. A nemzeti egységet megvalósító román középrétegek – érthető módon – nem fogadták el a különleges erdélyi szolidaritás gondolatát.) A magyar és szász irodalmi élet kapcsolatait az Erdélyi Helikon, illetve a Brassóban megjelenő Klingsor írói köre szervezte. Közös irodalmi estek rendezése, írói találkozások és levélváltások, kölcsönös fordítások és publikációk jelezték a szépen fejlődő magyar–szász szellemi együttműködést. Ritoók János érdekes dokumentumok tükrében mutatja be ennek az együttműködésnek a történetét. Számos levelet és jegyzőkönyvet ad közre, közöttük Heinrich Zillich, Erwin Wittstock, Otto Folberth, Egon Hajek, illetve Áprily Lajos, Berde Mária, Kós Károly, Sényi László (a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság titkára) és Tamási Áron leveleit, a marosvécsi Helikon-találkozóknak az együttműködésre vonatkozó határozatait.

A szépen fejlődő irodalmi együttműködésnek a történelem vetett véget. Az erdélyi szászok vezetői 1932 után fokozatosan a nagynémet propaganda hatása alá kerültek, s a magyar szocialisták, polgári liberálisok és egyházi vezetők erőfeszítései és tiltakozása ellenére lassanként behódoltak a náci demagógiának. Németország felé fordulva feladták az erdélyi szolidaritás gondolatát, s ennek következtében felbomlottak a magyar irodalmi élettel kialakított kapcsolataik. A Helikon írói a kérlelhetetlen antifaszizmus álláspontjára helyezkedve próbálták visszatartani szász íróbarátaikat az új orientáció súlyos veszélyeitől, többnyire sajnos eredménytelenül. Pedig ez az orientáció súlyos tragédiák kiindulása lett: az, hogy az erdélyi szász szellemi és közélet számos vezetője, valamint a szász tömegek egy része a hitlerizmushoz csatlakozott, erősen befolyásolta a szász nemzetiség háború utáni történetét. Az erdélyi magyar–szász irodalmi összefogás így csupán nagyra hivatott kísérlet lehetett, amelyek igazi sikere – a történelmi körülmények megváltozása következtében – nem tudott kibontakozni.

*

A nemzetiségi irodalom történetébe vezetnek be azok az antológiák, amelyekben a Kriterion kiadó a két világháború közötti korszak irodalmi folyóiratainak munkáját mutatja be. Igen fontos ez a kiadói vállalkozás, minthogy e folyóiratoknak egy része ma már nehezen hozzáférhető. Korábban a Korunk és az Erdélyi Helikon költészetének válogatása, továbbá a nagyváradi Tavasz és Magyar Szó, az aradi Genius és Új Genius antológiái láttak napvilágot. Most a kiváló bukaresti irodalomtörténész: Kovács János munkája nyomán az 1925–1926-ban Aradon megjelenő *Periszkóp* című folyóirat szinte teljes anyagát veheti kézhez az érdeklődő olvasó. A kötet szerkesztője nemcsak a folyóirat anyagának lelkiismeretes kiadásával tett szolgálatot az irodalomtörténetírásnak, alapos bevezető tanulmánya képet ad a *Periszkóp* születésének előzményeiről, munkájának körülményeiről is. Ezt a képet teszik teljesebbé a kötet függelékében közölt dokumentumok. Az aradi folyóirat a később népszerű íróvá váló Szántó György vállalkozó kedvét és áldozatkészségét dicséri, aki maga is avantgard szellemű művekkel (*Sebastianus útja elvégeztetett*, 1924; *A kék lovas*, 1924; *Schumannal a karneválban*, 1925) kezdte írói pályáját, miután világháborús fejsérülése következtében elveszítette szeme világát, és sokat ígérő festői munkásságát félbe kellett hagynia. Szántó György a német és francia avantgard művészet vonzásában dolgozott, Kassák Lajos híve volt, s a szépen fejlődő erdélyi avantgard irodalomnak és művészetnek akart forumot adni. Mellette Schiller Géza aradi festőművész, Pál István, ugyancsak aradi grafikus, továbbá Szélpál Árpád mint budapesti, Fábry Zoltán mint szlovenszkói és Tihanyi Lajos mint párizsi szerkesztő vett részt a folyóirat körüli munkálatokban. Az aradi folyóirat a magyar avantgard diaszpórájának körülményei között született: a forradalmak veresége után a modern irodalom és művészet hívei emigrációba kényszerültek, s nemcsak Bécsben vagy Berlinben, hanem Szlovákiában, a Vajdaságban és Erdélyben is alakultak avantgard központok és folyóiratok. A kolozsvári Napkelet alig három esztendő (1920–1922) fennállása során nemcsak a szerveződések erdélyi magyar avantgard, hanem az emigrációban dolgozó művészek tüzehelye is volt, ugyanezt a szerepet kívánták vállalni Franyó Zoltán Aradon megjelenő folyóiratai: a *Genius* (1924) és az *Új Genius* (1925), továbbá temesvári napilapja: az *Esti Lloyd*.

Az avantgard törekvések szolgálatát vállalta Szántó György folyóirata is, az imént említettek

közül a legnagyobb következetességgel és a legmerészebb programmal. Az új folyóirat terve először Szántó egy Fábry Zoltánnak írott 1924. november 3-i levelében kapott hangot. Tervezett címe ekkor még *Átmérő* volt, programja: „internacionalizmus és kevés szöveg, sok kép”. 1925 januárjában nyert megfogalmazást a végleges terv, amely szerint az új folyóirat címe *Periszkóp* lesz. Mint Szántó írja: „ez érezteti a konstrukció programját, amellyel szimbólum: embersors felfogója és kivetítője. (...) Egyik régióból a másikba vetít, transzformál és koncentrálnak”. A szerkesztő elképzeléseire a Querschnitt című berlini folyóirat hatott: az új művészt gondozásba vétele mellett népszerű lapot kívánt csinálni, már csak anyagi megfontolásból is, hogy a modern művészetből bizony idegenkedő erdélyi közönség ne hagyja cserben folyóiratát. Ilyen módon lett az 1925 márciusában meginduló *Periszkóp* a „havi szemle új típusa”, amely „a kor dokumentumait” terjesztette elő „a kor ítéletének”. A „kor dokumentumai” közé tartoztak a világpolitikai hírek és kommentárok, a technikai érdekességek, a színházi és film-aktualitások, a sportesemények. Róluk adott beszámolót a „*Periszkóp Világraport*” című rovat, továbbá a rendkívül gazdagon közölt fényképanyag. Az aradi folyóirat ilyen módon az avantgard szemle és a nagyvilági magazin igényeit hozta összhangba, „műfajában” is érdekes kísérletet jelentett.

A modern irodalom köréből az expresszionista irányzatot támogatta, mindazonáltal megjelentek lapjain a korai szürrealizmus dokumentumai is. Versekkel Becsky Andor, Déry Tibor, Illyés Gyula, Komlós Aladár, Mécs László, Neubauer Pál, Szélpál Árpád mellett Apollinaire, Blaise Cendrars, Vicente Huidobro, Marcel Sauvage, Tristan Tzara és Ion Vinea, elbeszélésekkel, illetve színművekkel Bortnyik Sándor, Dienes László, Földes Sándor, Sebei Ernő, Szántó György, Massimo Bontempelli, H. G. Welles, tanulmányokkal és kritikákkal Elek Artur, Fábry Zoltán, Halász Gyula (Brassai), Illyés Gyula, Kassák Lajos, Mihályi Ödön, Molnár Farkas, Németh Antal, Szegi Pál, Tamás Aladár, Uitz Béla, továbbá Apollinaire, Theo van Doesburg, Kurt Pinthus és Alekszandr Tairov szerepelt. A folyóirat közölte Bartók Béla egy művének kottáját is. A *periszkóp* némileg eklektikus programot valósított meg, kivált irodalmi közleményeivel. Képzőművészeti tevékenysége egyévesebbnek tetszik, általában a konstruktivista irányzatot részesítette előnyben. Erre utalt az első szám szerkesztőségi bevezetője, illetve

Szántó György *A művészet rendeltetése* című tanulmánya. Erre utaltak a *Periszkóp*ban szereplő művészek: Picasso, Léger, Klee, Brancusi, Archipenko, Larionov, Kandinszkij, illetve a magyar művészek közül Tihanyi Lajos, Bortnyik Sándor, Moholy-Nagy László és Uitz Béla reprodukciói. Igényes folyóirat jelent meg Aradon, amely azonban – éppen feltűnő igényessége következtében – nem volt képes megoldani a megjelenés anyagi gondjait. A *Periszkóp* öt számot élt meg, 1926 elején meg kellett szüntetni a vállalkozást. Megszűnésének azonban nemcsak anyagi oka lehetett: az avantgard mozgalmak és irányzatok általában válságba kerültek a magyar nyelvterületen (ekkortájt szűnt meg Kassák Lajos budapesti szürrealista folyóirata: a Dokumentum is!). Az avantgard hívei a hagyományosabb áramlatok körében kerestek új helyet maguknak; Kassák részben a Nyugat köréhez csatlakozott, Szántó György hamarosan az *Erdélyi Helikon* írója lett.

*

A romániai magyar irodalom jelenkori terméséhez szervesen hozzátartozik a mind jobban terebélyesedő esszé- és tanulmányirodalom. Versek mellett esszéikkel búcsúzott az élettől az 1977-ben váratlanul eltávozott Szemlér Ferenc is. Több tanulmány- és kritika-gyűjteménye után érkező prózájának utolsó fejezetét *Harc szemalmokkal* című kötete mutatja be. A költő legszívesebben arcképvázlatokon dolgozott, a többi között Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, továbbá Áprily Lajos, Olosz Lajos, Dsida Jenő, Méliusz József és Bánffy Miklós portréját rajzolta meg. A román írók közül Vasile Alecsandruval, George Coșbuc-kal, Alexandru Macedonskival, Tudor Arghezeivel foglalkozott, s igen érdekesek Ezra Pound-ról és T. S. Eliot-ról készített vázlatai. A kötetben kapott helyet az az Erdélyi Helikon költőiről szóló összefoglaló tanulmány is, amellyel Szemlér Ferenc 1973-ban a helikoni költészet antológiáját vezette be. E kései, visszatekintő tanulmányokban a „második” erdélyi magyar írónemzedék irodalomszemlélete ölt alakot. Ez a nemzedék szakított az előtte járó generáció romantikus „transzilvánizmusával”, s az irodalom nagyobb szociális meghatározottságát hirdetve kereste helyét a kisebbségi küzdelmekben, majd az antifasiszta harcokban. A modern költészetet iskolázva nézett szembe a nemzetiségi irodalom feladataival: korszerűséget kívánt nemcsak eszmeileg, hanem poétikailag is.

Szemlér Ferenc is ezzel a korszerűség-igénnyel mérte az első helikoni nemzedék eredményeit. Nem véletlenül hívta fel a figyelmet Olosz Lajos modern életérzéseket kifejező költészetére. Értéktudata azonban mindig jól működött, elismeréssel és megbecsüléssel tudott szólni az egyéniségétől talán idegen költői életművekről is. Tárgyilagos igénnyel dolgozott, egyszersmind élő közelségből szólott az erdélyi „hőskor” nagy képviselőiről. Személyesen is jól ismerte azokat, akikről mint tanulmányíró nyilatkozott. Ez a személyesség ad esszészerű jelleget kritikai műveinek. Egyik írásában – még a hatvanas években – maga is az esszé-műfaj újjászületését sürgette, Péterfy Jenőre, Kosztolányira, Szerb Antalra, Halász Gáborra hivatkozott, s úgy látta, hogy a romániai magyar irodalom önismeretét nagyban segítheti a visszatérés a magyar esszé hagyományaihoz. Élete végén – személyes és közügyi gondokkal küszködve – megpróbálta ezt a hagyományt ő maga feltámasztani.

A „második” erdélyi költőnemzedékkel indult Kiss Jenő írói pályája is. Költemények és műfordítások mellett írta vallomások esszéit, irodalmi tanulmányait és bírálatait, amelyekből *Emberközelből* címmel tett közzé egy kötetre valót. A cím igen találó: a kolozsvári író valóban „emberközelből” látja az irodalmi élet jelenségeit. Személyes emlékekben gazdag képet fest olyan író társairól, mint Dsida Jenő, Szabédi László, Asztalos István és Böződi György. Emlékezéseinek dokumentum-értéke van, így annak a képnek, amelyet a Kolozsvártól 1942–1944-ben megjelent Termés című folyóiratról ad. A Termést annak idején Asztalos, Böződi, Jékely Zoltán és ő maga szerkesztette, de részt vett a szerkesztés munkájában az akkor frissen felfedezett népi tehetség: Horváth István is. Megjelenését Szentgercei Jakab Jenő (kolozsvári könyvtáros, később unitárius lelkész, majd vállalati jogtanácsos) áldozatkészsége tette lehetővé. A fiatalabb erdélyi írók fóruma volt, a népi írómozgalommal tartott fenn kapcsolatokat. (A tervezett Termés-könyvek első és egyetlen kötetét, Szabédi László: *Ész és bűbáj* című munkáját a népi írók kiadója, Püski Sándor jelentette meg.) A Termés köre az antifasiszta szellemi ellenálláshoz csatlakozott, nagy szerepe volt abban, hogy a negyvenes évek észak-erdélyi szellemi életében oly nagy szerepet kaptak a nemzetiségi irodalom humanista és haladó hagyományai.

A Termés népi tájékozódásának felelt meg Kiss Jenő írói munkássága. A kolozsvári költő – Szabédi Lászlóval és Böződi Györggyel együtt –

azok közé tartozott, akiknek művészi szemléletét és közéleti magatartását falusi származása és a parasztság életével fenntartott természetes kapcsolata szabta meg, s akiknek fejlődése a magyar népi mozgalom szellemi vonzásában alakult. Ez a népi orientáció mutatkozik meg tanulmányaiban és kritikáiban. Személyes hangú esszéikben idézi fel Petőfi Sándor emlékét és költészetét, szép portrétanulmányt szentel Bartalis Jánosnak, az erdélyi falu első énekesének, s értő bírálatokban vázolja fel a két világháború között kialakult népi líra képviselőinek költői karakterét. A román irodalom köréből is azokhoz: Creanga-hoz, Coşbuc-hoz vonzódik, akik a paraszti élet élményvilágának adtak kifejezést. Érdekes esszéikben vet számot a román népköltészet gazdag világával. Tudnivaló, hogy Kiss Jenő a román folklór avatott tolmácsa, aki eddig öt kötetben gyűjtötte össze román népköltészet fordításait. Ezeknek a fordításoknak a létrejöttéről is beszámol visszaemlékezéseiben. Tanulmányainak és cikkeinek gyűjteménye nemcsak Kiss Jenő írói pályáját és gondolkodását világítja meg, a romániai magyar irodalomszemléletről alkotott képünket is teljesebbé teszi.

A Marosvásárhelyen élő és dolgozó Jánosházy Györgyöt elsősorban mint műfordítót ismeri a magyar irodalmi közvélemény. Tanulmányai és esszéi ezt a tevékenységét egészítik ki, amennyiben főként a világirodalom klasszikus és modern alkotóinak munkásságába vezetik be az olvasót. Ezt a feladatot vállalja harmadik esszégyűjteménye: a *Korok, emberek* című kötet is. Jánosházy György könyve az erdélyi szellemi élet világirodalmi horizontjának bővítésében vállal szerepet. *Átmodók, hősök, kényeskedők* című nagyobb tanulmányában a manierizmus és a barokk irodalmát tekinti át. Különös figyelmet fordít a drámairodalom és a színházi kultúra fejleményeinek. Drámairodalmi érdeklődése más tanulmányaiban is megmutatkozik: jól tájékozott esszéikben vet számot Shakespeare, Milton, Calderon drámai műveivel. Mellettük Petrarcaról, Villonról, Cervantesről, Argheziről, Lucian Blagaról, Camil Petrescuról, továbbá Tóth Árpádról, Juhász Gyuláról és Karinthy Frigyesről közöl tanulmányokat. Az erdélyi magyar olvasó világirodalmi tájékozódásának gazdagítását szolgálják azok az írások is, amelyek a modern spanyol, illetve latin-amerikai irodalom kiváló mestereit: Camilo Jocé Celát, Mario Vargas Llosát, valamint Gabriel Garcia Marquezt mutatják be. Jánosházy György magas szinten végzi az irodalmi ismeretterjesztés korántsem könnyű feladatát.

A romániai magyar irodalombírálat „középnemzedékét” képviseli Gálfalvi Zsolt tanulmányainak és kritikai írásainak *Az írás értelme* című kötete. Ez a „középnemzedék” (Gálfalvi mellett Földes László, Marosi Péter, Izsák József, Kovács János, Hajdu Győző, Veress Dániel, Szőcs István és mások) végezte a nemzetiségi irodalom szocialista fordulata után az irodalom gondozásának feladatait. Nehéz korszakban léptek színre, a dogmatikus irodalompolitika erősen eltorzította a kritikai munka normáit, a bírálókat egyet jelentett a művek ideológiai, sőt politikai megítélésével. A „középnemzedék” kritikusi ilyen módon meg kellett, hogy vívják a maguk „szabadságharcát”: birtokba kellett venniük a korszerűbb irodalombírálat eszközeit. Nem ment könnyen ez a birtokbavétel. Kovács János és Izsák József az irodalomtörténetírásban vállalt szerepet, Veress Dániel az esszéírással tett kísérletet, Marosi Péter az irodalomkritika köntöskéiben is a publicisztikát választotta, Szőcs István kritikai pamfletekkel hívta fel magára a figyelmet, Hajdu Győző irodalompolitikai megbízatásokat vállalt magára. A korán elhunyt Földes László mellett Gálfalvi Zsoltnak sikerült a maga koherens irodalomkritikai módszerét kialakítania. Újabb tanulmányaiban és bírálataiban is a hagyományosabb realizmust támogatja, így Kovács György, Szembler Ferenc, Sütő András, Szász János és Majtényi Erik műveiről írja legjobb bírálatait. Mindazonáltal esztétikai szempontokat érvényesít, az elemző bírálatra tesz sikeres kísérletet. Érzékenységet tanúsít a modernebb szemléletű műalkotás iránt is, egyik legjobb elemzését Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című nagysikerű regényének szenteli.

Kritikai munkájának belső koherenciáját az adja, hogy következetesen érvényesíti azokat az igényeket, amelyeket a nemzetiségi irodalom közösségi és etikai feladatai támasztanak. Értő módon ismerteti Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* című tanulmánykötetét, amely tudományos lelkiismeretességgel fogalmazta meg ezeket az igényeket. Gálfalvi a nemzetiségi öntudat szervének tekinti az irodalmat, amely ilyen módon egy nyelvi és történeti közösség sajátos törekvéseit, valamint a többségi néppel való együttélés következményeit juttatja kifejezésre. Az „írás értelme” az, hogy az irodalmi mű megfeleljen a közösségi tudat és törekvési elvárásainak. Mindez az irodalom erkölcsi karakterét domborítja ki, következőképp a kritikus morális felelősségét húzza alá. Gálfalvi Zsolt azt az esztétikai és etikai értékekre figyelő irodalombírálatot kép-

viseli, amely a hazai és a nemzetiségi kritikai életben egyaránt a közösségi és történelmi felelősségtudatra építi rendszerét.

A „középnemzedék” képviseli Székely János is, a Marosvásárhelyen élő költő, akinek *Egy rögeszme genezise* című könyvében – több verseskötet, regény és dráma után – most esszéit, irodalmi jegyzeteit és bírálatait olvashatjuk. Esszéirő munkájának alanyi jelentősége van: kritikai hitelességgel és pontossággal számol be olvasmányairól, mondanivalója mégis személyes, költői gondolkodásának, sőt műhelyének alakulásáról ad képet. *Az én könyvtáram* című nagyobb esszéjében (amely különben Babits hasonló beszámolójának szellemi vonzásában keletkezett) csakúgy saját költői felismeréseivel és gondjaival vet számot, mint kisebb jegyzeteiben, akár bírálatában. Székely János racionalista költő, egyszerűsmind tragikus művészi alkat, aki a költészet humanisztikus küldetésének tudatában dolgozik, ugyanakkor mélyen átéli az emberi történelem, különösen századunk történetének nagy konfliktusait. A racionalizmus elve és a tragédia élménye következtében választott olyan mestereket magának, mint Goethe, Thomas Mann, Batis és Szabó Lőrinc. A költészetet, különösen a modern magyar lírát az emberi önvizsgálat és önismeret eszközeként tekinti, mint mondja: „Kéz a magyar költészet, amely Ady óta a modern emberi önismeret egyik szálát fonja és sodorja tovább. Ez a sajátossága.” Ő maga is az önismeret költőjének tudja magát, esszéi és tanulmányai szintén költői önismeretre: állandó önvizsgálatra töreksenek. Könyvespolcára, ahogy beszámol róla, a világ-irodalom legnagyobb alkotó egyéniségeinek műveit gyűjtötte össze: tőlük tanul önvizsgálatot. Esszéi és tanulmányai arról árulkodnak, hogy nemcsak az önismeret morálját tanulta el, hanem határozott kultúrát is, amely biztos ízléssel párosulva ölt alakot írásaiban.

*

A romániai magyar irodalom hat évtizedes történetében, úgy tetszik, új fordulat tanúi vagyunk. Az elmúlt néhány esztendőben egész írónemzedék távozott el az élők közül. A nemzetiségi irodalom sorra vette körül Kós Károly, Bartalis János, Szemlér Ferenc, Nagy István, Mikó Imre, Szilágyi Domokos ravatalát a többi között. A korábbi korszak íróinak távozása a felszabadulás után induló írók (Kányádi Sándor, Sütő András, Beke György), illetve a „Forrás”-

nemzedék (Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Szilágyi István) szerepét növelte meg. A kibontakozó korváltás idején nekik kell a nemzetiségi irodalom őrhelyeire állaniok. Kántor Lajos, a nemzetiségi irodalom ismert kritikusa és krónikása (aki korábban Láng Gusztáv társaságában a romániai magyar irodalom felszabadulás utáni új szakaszának történetét írta meg) maga is a korváltás szereplői közé tartozik. *Korváltás* című új kritikai kötetében azokat az írásait gyűjtötte össze, amelyek ennek a korváltásnak a partján álló két írónemzedékkel: a távozó idősebbekkel és a nagyobb szerepet kapó fiatalabbakkal foglalkoznak. A tanulmányorozatot vitacikkek indítják, ezek az írások a nemzetiségi irodalom természetének és történetének vitatott kérdéseiben foglalkoznak állást. Ezt követve olyan rövidebb esszék és terjedelmesebb arcképvázlatokat olvassunk, amelyek a romániai magyar irodalom „egyszemélyes intézményeiről” adnak képet. A nemrégiben eltávozott íróknak: Kós Károlynak, Tamási Áronnak, Kemény Jánosnak, Szemlér Ferencnek, Szabédi Lászlónak, Csehi Gyulának állítanak emléket, illetve az idősebb mestereket: Balogh Edgárt, Méliusz Józsefet, Kacsó Sándort mutatják be.

A következő nagyobb fejezet a „Forrás” költőit és íróit: Lászlóffy Aladárt, Szilágyi Domokost, Bálint Tibort, Pusztai Jánost ismerteti meg az olvasóval. Kétségtelen, hogy a szerző irodalomszemléletének és irodalmi tudatának tengelyében ez a nemzedék áll. Kántor öntudatosan lett egy írói nemzedék kritikus, és szerencsés az az írónemzedék, amely megtalálja a maga felkészült, széles látókörű és bátor kritikusat. A Forrás-nemzedék munkájának támogatása egybeesett a nemzetiségi irodalom teljesebb kibontakozásával, sőt magával az irodalom „szabadságharcával”. Kántor Lajosnak ugyanis nemcsak egyetlen nemzedék irodalmi törekvéseinek sikerét kellett előremozdítania, hanem általában az irodalomét. Az alkotó munka szakmai és esztétikai normáit kellett képviselnie, ezeknek a normáknak kellett érvényt szereznie egy olyan kritikai gyakorlat közegében, amely a maga dogmatikus kötöttségei miatt kevesebb figyelmet tanúsított az írói művek esztétikai tulajdonsága, művészi értéke iránt. A Forrás-nemzedék íróinak elismertetéséért vívott küzdelem tehát egyszerűsmind az irodalmi alkotások sajátos értékrendjének érvényesítéséért is folyt, s midőn a kolozsvári kritikusközösségben a küzdelemben vállalt szerepet, a nemzetiségi irodalombírálat megújulását is szorgalmazta. Könyvének további részében a kortárs magyarországi

irodalom nagy egyéniségeiről: Déry Tiborról, Lengyel Józsefről és Juhász Ferencről, valamint néhány kiváló román íróról: Eugen Jebeleanuról, Marin Sorescuról és D. R. Popescuról ad személyes képet. Tanulmányai gazdag tárgyismeretről, biztos elemző készségről és élénk vitaszellemről tanúskodnak: általuk lesz Kántor Lajos a korváltás nyomán átalakuló nemzeti irodalom egyik organizátora.

A nemzetiségi irodalommal foglalkozó tanulmánykötetek sorában figyelemre méltó hely illeti meg Cs. Gyimesi Éva, a kolozsvári egyetem magyar tanszéke fiatal tanára *Találkozás az egyszerűvel* című munkáját. A megjelenő tanulmányok ugyanis általában a nemzetiségi irodalom sajátos feltételeit és feladatait vizsgálva szokták megítélni ennek az irodalomnak az eredményeit. A történelmi tapasztalatot, a közösségi elkötelezettséget veszik szemügyre, s érdeklődésük ritkán terjed ki az irodalmi művek elemző esztétikai, illetve poétikai vizsgálatára. Cs. Gyimesi Éva könyve e ritka kivételek közé tartozik. Erős elméleti felkészültséggel, gazdag irodalomtörténeti erudícióval fog hozzá a romániai magyar költészet kortárs műveinek elemzéséhez. Elméleti igényességét jelzik könyvének bevezető fejezetei.

A verselemzés lehetőségei címmel mutatja be azt a műelemző módszert, amelyet később gyakorlatban érvényesíteni fog. Ennek a módszernek lényegbevágó tulajdonsága, hogy messze elkerül minden sematizálást, az „egyszeri” művészi eredménynek kijáró megbecsüléssel közeledik a költői szöveghez. Az *Elméleti előfeltevések* című nagyobb fejezet ennek az „egyszerinek” a huszadik századi lehetőségeit írja le. A modern versejlődés fonalán haladva rögzíti azokat a kategóriákat és fogalmakat, amelyekkel a jelenkor költészete megközelíthető. Műelemzésében ezeket a kategóriákat és fogalmakat használja fel. A műelemzésre épülő portrétanulmányok a felszabadulás után kibontakozó új romániai magyar költészet kiváló alkotó egyéniségeit: Kányádi Sándort, Lászlóffy Aladárt, Szilágyi Domokost, Király Lászlót és Kenéz Ferencot mutatják be. A verselemzések érzékeny olvasásról, egyszersmind következetes elemző módszerről tanúskodnak. Az „egyszerit” világítják be, s talán éppen ezért hitelesen adnak számot arról is, ami ebben az „egyszeriben” közös; ami a nemzetiségi irodalom közös tapasztalatára utal.

Pomogáts Béla

MEZEY LÁSZLÓ: DEÁKSÁG ÉS EURÓPA

Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. Akadémiai K. 282 l.

Mind a szerző neve, aki a magyarországi középkori egyház, liturgia, irás és irodalom történetének elismert kutatója, mind az új mű tudományos apparátusa (a felhasznált irodalom jegyzéke 23 sűrűn szedett oldal!) azt igéri, hogy jelentős új tudományos művel gazdagodik mediévisztikánk.

A szerző céljáról az Előszó tájékoztat. Az a folyamat érdekli, amely „deákjainkat az első leírt betűtől az irodalmi alkotó munkához, vagy legalább annak mesterségbeli kezdeteihez, az iskolás utánzásához elvezették”. Így kíván a középkori irodalmunkat „lehetővé tevő művelődési struktúra első rétegéhez” eljutni. Nem csekély nehézséggel járt – olvassuk az Előszóban – a feldolgozás gyakorlati metodikájának kialakítása, elsősorban az emlékek és adatok időbeli kontinuitás nélküli, magányos felbukkanása miatt. Eljárását a régészéhez hasonlítja, akinek egy meglelt épületelemből a hajdanvolt egészet kell rekonstruálni.

Középkori művelődésünk – mint Mezey László joggal hangsúlyozza – az egyetemes latin-

európai klerikus irodalom része volt. A klerikus jelző nem elsősorban tartalmára utal, hanem arra, hogy hordozója a clericus-literatus, később deák néven nevezett réteg volt. Mi jutott el a középkori irodalomból Magyarországra, hogyan terjedt el és élt tovább itt a deákok iskoláztatása és működése révén: ennek nyomait és emlékeit kutatja Mezey László új könyve.

A középkori irodalom – antik örökség; ennek sorsát és az ezt megőrző művelődési központokat vizsgálják az első fejezetek, közelebből azt a három központot, ahonnan eljuthatott hozzánk: a bizánci, az itáliai és a karoling művelődést.

Ez a rész – a teljes szöveg harmada – terjedelmét és mondanivalóját tekintve is túlméretezett. Szükség van-e a hazai középkor jobb megértéséhez arra, hogy a techné fogalmát Hippiasztól (i. e. 5. sz.!) tárgyaljuk? Szükséges-e Itália népvándorláskori politikai történetének ismertetése? Milyen célt szolgál a keletrómai birodalom 4–6. századi egyetemeinek bemutatása, mikor ezeket az intézményeket a következő két évszázad viharai nyom nélkül elsöpörték? Véleményem

szerint elegendő lett volna azt bemutatni, ami a magyarországi fejlődésre valóban hatott vagy hatott, vagyis a kortárs, 10–11. századi Európa művelődését. És ebben a körképben feltétlenül helyet kellett volna adni azoknak a népeknek, amelyek röviddel megelőzve bennünket vagy velünk egyidőben vették át a kereszténységet és az írásbeliséget. Gondolok itt a morvákra, bolgárookra, csehekre, horvátokra, oroszokra. E vonatkozások figyelmen kívül hagyása itt és a könyv többi részében is hiányérzetet kelt: a fejlődés párhuzamossága vagy éppen eltérései mutatják meg a hazai fejlődés sajátosságait, helyzetét Európában; másfelől, a nagy kulturális központok hatása talán nem csak közvetlen volt, hanem – legalább is részben – éppen e népek által közvetített.

Az első négy fejezetet, de kiváltképp az első hármát, tekinthetnénk hasznos és érdekes, bár az adott munkában több részletében nem idevaló, ismeretterjesztésnek. Ezt a jellegét az is alátámasztja, hogy itt a szerző nem saját kutatásaira, hanem más, elsősorban külföldi kutatók eredményeire támaszkodik. Ez a megállapítás – tekintettel az átfogott nagy időre és területre – természetesen nem bírálát; ellenkezőleg, a szerző széleskörű szakirodalmi tájékozottsága elismerést érdemel. Ám jó szívvel még ismeretterjesztésként sem lehet ajánlani, mert a megbízhatóság és pontosság abban sem mellőzhető.

Ahhoz a gondolathoz kapcsolódva, hogy a irodalom hordozói a római utakon jutottak el hozzánk, a szerző részletesen ismerteti velünk Pannonia egész úthálózatát. Ez a tudós precizitás elkápráztatná az olvasót, ha nem lenne egyetlen oldalon (11.) hat helynév helyesírása rossz, s nem zárulna ezzel a meglepő állítással: a Duna mentén Dél felé vezető út „Singidunumnál (Belgrád) átlépett a Dunán” – ti. sem itt, sem másutt nem kelt át a balpartra. Az út további menetének ismertetése sem jó: a Belgrádból Konstantinápolyba vezető fő útvonal nem érintette Skopjét, hanem Nisen, Szófián és Drinápolyon át jutott el céljához. Ezek az utak, úgy látszik, annyira fontosak, hogy még egy térképvázlat is szemlélteti őket (252. l.). Ezen helyes az út ábrázolása egészen Belgrádig, azt is helyesen mutatja, hogy itt a Száván kelt át az út, s nem a Dunán. Belgrád után azonban az ábrán déli irányban halad tovább, ami tévedés, mert a valóságban Keletnek fordult, s tovább is a Duna mentén (persze, a jobb oldalon) haladt egészen a Morava völgyéig, s csak itt fordult Délnek.

„Iustinianus . . . Sziáciát és az itáliai félsziget jelentős területét a longobárd és keleti gót

hódítókkal szemben sikeresen megtartja” – olvassuk a 29. oldalon; kilenc oldalal tovább pedig, az Itáliára törő barbárokról szólva: „A vandálok voltak közülük az elsők, ezek csakhamar Észak-Afrikába távoztak. Utánuk a keleti gótok jöttek, akik megalapították Itáliában az első barbár királyságot. Őket a VI. sz. végére részben legyőzték, részben kiűzték az utolsó germán hullám törzsei, a longobárdok.” A két mondatot egymással is nehéz összhangba hozni, de még nehezebb a történelmi valósággal. Az első barbár nép, amely végigvonult Itálián, a nyugati gótok voltak, s nem a vandálok. A vandálok nem Itáliából távoztak Észak-Afrikába, hanem Észak-Afrikából támadtak és fosztogatták Itália partvidékét, de csak a nyugati gótok elvonulása után. Az 5. sz. végén jöttek a keleti gótok. Valóban ők alapították Itália területén az első barbár királyságot – csakhogy évtizedekkel Iustinianus trónra lépte előtt. Így ő nem tudta velük szemben Sziácia és az itáliai félsziget jelentős területét sikeresen megtartani, ui. trónraléptekor az egész a keleti gótok kezén volt. Ő tehát nem megtartotta velük szemben, hanem visszafoglalta tőlük Sziáciát is, meg az egész félszigetet is. Ennek következtében a longobardoknak nem a keleti gótokkal, hanem a bizánciakkal kellett megküzdeniük a 6. sz. második felében Észak-Itália birtoklásáért.

A bizánci oktatás történetét H. Fuchs és L. Bréhier munkái nyomán ismerteti a szerző. Ez a kép P. Lemerle, H.-G. Beck és P. Speck eredményei nyomán ma már kisebb-nagyobb korrekciókra szorul. Ennél nagyobb baj azonban, hogy még a forrásul használt munka helyes megállapítását sem adja mindig korrektül vissza. „Négy évvel azután, hogy Justinianus az athéni pogány-hellén főiskolát bezáratta, a császári városban, Rómában és Berithóban (Beirut) jogi főiskolát nyitott” – olvassuk a 32. oldalon, s az idetartozó lábjegyzet arról tájékoztat, hogy ez az adat Bréhier munkájának III. kötetében az 533. oldalon található. A megadott oldalon egészen másról van szó; tovább keresve a 459. oldalon olvashatjuk Bréhiernél, hogy Justinianus 533-ban (innen tehát a rossz oldalszám!) kibocsájtott „Omnem” constitutiójával mindenütt tiltotta a jogi oktatást, három város kivételével. Itt szerepel a három város neve is, csak annyi eltéréssel, hogy Beirut ókori görög nevét Mezey Lászlótól eltérően helyesen írja le. Tehát a rendeletben szó sincs új főiskolák alapításáról, annál is kevésbé, mert Konstantinápolyban legalább 425 óta folyt jogi felsőoktatás (ezt az előző oldalon Mezey László is tudja), s a beiruti főiskola is már több

évszázados múltra tekinthetett vissza. Maradna Róma, ez azonban azért nem kerülhet szóba, mert 533-ban még a keleti gótok uralma alá tartozott. Említése a császári rendeletben csupán elvi jelentőségű: a birodalom régi fővárosára formált jogigényt kívánja hangsúlyozni. (Nem is került sor főiskola alapítására Rómában akkor sem, amikor Iustinianus a várost a keleti gótoktól visszahódította.)

A szerző – ismét csak nem egészen átlátható okból – fontosnak tartja, hogy a bizánci egyházi, közigazgatási és irodalmi terminológiát görögül is közölje. Igaz, kissé provinciális módon, latinbetűs írásban. Az átírt szavak azonban nem sikerül, még az átírás elveit sem lehet megállapítani. Ezért csak olyan példát idézek, amelyek egyetlen átírási rendszerben sem lehetségesek: anagnoskein (γ nem lehet), tipoi (az első magánhangzó i nem lehet), éthopoeiai (az e nem lehetséges, csak a nálunk nem használt francia átírásban), hiererei (rekonstruálhatatlan), kathalogos (a h lehetetlen), diocesis (lehetséges átírásai: dioikésis, dioikésisz, esetleg a latinos dioecesis) – e példák a 32–37. oldalról származnak. De ha bármilyen átírási rendszert elfogadunk, sokkal hosszabb listát lehet összeállítani.

Készséggel elismerem, hogy a könyv tulajdonképpeni tárgyát illetően az itt felsorolt hibák másodrendűek. Sajnálattal említem azonban, hogy a szerző nem tekintett el ezeknek a – témája szempontjából mellőzhető – kérdéseknek a tárgyalásától, mert az ilyen és hasonló felületességek megrendíthetik az olvasó bizalmát.

Az ötödik fejezettel kezdődik a magyarországi vonatkozású rész (88–219. l.). A fejezetek kronológiai rendben haladnak: az ötödik az egyházalapítást tárgyalja, a 11. századi alapvetés nyomait a hatodik fejezet veszi számba; a következő a 12. századnak van szentelve. Újból Európára tekintünk ki a nyolcadikban, amely az egyetemi mozgalommal és az új szerzetesrendek megjelenésével és ennek művelődéstörténeti jelentőségével foglalkozik. Hogyan hatottak e mozgalmak Magyarországra a 13. században: ezt a kilencedik fejezet méri fel. A scholarisok hazai iskoláztatása a következő fejezet tárgya, s végül az utolsó a magyarországi latin nyelvű költészetet vizsgálja, kitekintéssel az irodalom anyanyelvűvé válására.

E rövid tartalmi áttekintés a munka lényeges részének csupán vázát reprodukálja; az ebben a részben felsorakoztatott adatok, utalások, megfigyelések sokféleségét és gazdagságát nem érzékeltheti.

E rész zömében Mezey László saját új kutatásainak eredményét tartalmazza, s véleményem szerint két tekintetben is jelentősen meghalad minden eddigi hasonló tárgyú feldolgozást. Az egyik az, hogy sokkal szélesebben és részletesebben veszi figyelembe középkori írásos művelődésünk európai hátterét. A munka vitathatatlan érdeme, hogy horizontja sohasem szűkül be Magyarországra, igyekszik minden szílat számon tartani, ami hazánkat és a középkori kultúra élenjáró területeit összekötötte. Különösen sok és fontos mondanivalója van az egyes szerzetesrendek sajátos szerepével és az általuk közvetített hatásokkal kapcsolatban. (Fenti kifogásom azonban a szomszédos és párhuzamos fejlődést mutató népek figyelmen kívül hagyásáról a könyvnek erre a részére is érvényes.)

A másik jelentős újítás egy eddig ismeretlen forráscsoport bevonása a feldolgozásba. Ennek már feltárása is Mezey László érdeme: az ő kezdeményezésére és irányítása alatt néhány hazai könyvtárunk régi könyveinek kőestábláiból többszáz középkori kódextöredék bontottak ki. E nagy munka eddigi eredményeinek felhasználására és beépítésére a magyar művelődéstörténetbe itt történik az első kísérlet.

Mennyiben módosítja mindez „művelődési struktúránk első rétegére” vonatkozó ismereteinket? A szerző nem könnyíti meg erre a kérdésre a választ. Tárgyalásmódja analitikus jellegű: egyes adatok, részletkérdések elemzése követik egymást. (Ez tipográfiailag is kifejeződik abban, hogy minden fejezet rövid, egymástól csilaggal elválasztott szakaszokra oszlik.) Olykor nem egészen világos az olvasó számára, miért fontos egy-egy részlet, mit kíván vele bizonyítani a szerző. A szintézist csak részben pótolja az epigrammatikus rövidségű Befejezés.

Mégis, azt hiszem, a szerzőnek van határozott elképzelése középkori írásos művelődésünkről. E koncepció néhány sarkalatosnak érzett pontját érdemes közelebbről is megvizsgálni.

„Literátusaink literatúrája . . . bizánci, itáliai és frank-karoling írástudók által elhozott antik örökség részeiből sarjadt ki, nemkülönben, mint a latin Európa egész középkori civilizációja” – az idézet a Befejezés első mondatából van (218. l.). A mögötte meghúzódó szemlélet történelmietlen és a hazai viszonyokat irreálisan túlbecsüli. Szerinte ugyanis nálunk mégegyszer lezajlott az a folyamat, amely a 4–8. sz.-ban a felbomlóban levő ill. már felbomlott római birodalom egyes területein az antik kulturális örökségből megteremtette a középkor gondolkodását, ideo-

lógiját, irodalmát. A mondat – ha komolyan vesszük – nem ismeri el, hogy a magyar fejlődés másodlagos: mi csak átvettük az évszázadokkal korábban (és más területen) kialakult szintézist (és persze, azt sem egyszerre, hanem fokozatosan, úgy és annyit, amennyinek a befogadására megvoltak a feltételek). Persze, a középkori kultúra tartalmazott antik elemeket – a kereszténységnek és a kialakuló feudalizmusnak megfelelő változtatásban és adaptációban. De a válogatás és adaptálás nem itt és nem ekkor történt; a magyar középkornak *közvetlen* kapcsolata az antik örökséggel nem volt, nem is lehetett.

A hazai fejlődés önállóságát mutatná, ha irodalmunkban különböző területekről érkező hatások *összegződését* lehetne kimutatni. A fentebb idézett mondat ezt is sugallja. A döntő a bizánci hatás kérdése. A szerzőnek nyilván igaza van, amikor elvileg is leszögezi: „a bizánci görögség Európának többet jelentett annál, mint amit a keresztény-germán kultúrkör sémájába kényszerített régebbi magyar kulturhistóriai szemlélet sokáig megengedett” (30. l.); más kérdés azonban, hogy a közvetlen bizánci hatás középkori kultúránk melyik területén mutatható ki, s Mezey László könyve szempontjából elsőrendű fontosságú az a kérdés, hogy az irodalomban kimutatható-e. Nos, bizánci vonatkozásokat a szerző lelkiismeretesen regisztrál; ezek között irodalmi, ill. az írásbeliséggel összefüggő mindösszesen kettő van. Az egyik: a 12. sz. közepén Pásztón két görög teológiai traktátust latinra fordítottak. Sajnos, azt nem tudjuk, hogy honnan kerültek oda a görög kéziratok, s a fordító Cerbanus provenienciája is ismeretlen, többek szerint nem magyarországi eredetű személy. Ennél nagyobb súlya lenne a másiknak: Mezey László III. Béla bizánci neveltetésével, tehát bizánci hatással hozza kapcsolatba a királynak azt az intézkedését, „amelyikkel . . . a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé tette”, mégpedig, mint erre rámutat, évtizedekkel a hasonló franciaországi fejlődés előtt. Csakhogy III. Bélának ilyen intézkedéséről nem tudunk. Mezey László két királyi oklevélre hivatkozik. Ezek arengájában arról van szó, hogy a király előtt eldöntött ügyeket, ill. a király jóváhagyásával az egyháznak tett adományozásokat írásba kell foglalni. Ez bizony jóval kevesebb, mint a magánjogi írásbeliség országosan kötelezővé tétele; ennek magyarzatához nem kell Bizáncre hivatkozni. Éppen a Mezey László által összeállított anyag az, amely egy érdekes és fontos kérdésre figyelmeztet: ha a politikai történetben a 9–12. sz.-ig

nagy hangsúllyal, a képzőművészet terén meg lehetős bizonyossággal, egyes nyomok szerint a liturgiában, s talán az egyházszerzés terén is kimutathatók bizánci kapcsolatok és hatások, akkor az írásos kultúra terén miért nem találunk ilyeneket. Ezért érzem hamisnak a VII. fejezet címét: „Kelet és Nyugat között (Bizánc és Párizs)” – a 12. sz.-ban (erről szól a fejezet) Bizánc politikai tényező volt számunkra – kulturális nem volt. Mezey László tényeket frázisokkal pótol: két antifónát említ, melyek „dictamentjén mintha valami érződne a bizánci tropariumok ízeiből” (116. l.); másutt „a nyugati alapszöveget mindig átcsillanó bizánci motívumot” említi. (124. l.). Mintha saját rétorikája akadályozná abban, hogy a valóságos viszonyokat és az ebből adódó lényeges kérdéseket meglássa.

A magyarországi fejlődés ütemét tekintve Mezey László elképzelését így rekonstruálhatjuk: az államalapítással szinte egyidőben, már a 11. sz.-ban európai szintű művelődés honosodik meg Magyarországon; fontos irodalmi alkotások nem sokkal keletkezésük után itt is ismertek; olykor még meg is előzzük a kortársakat. Fordulót a 13. sz. jelent: „amikor azonban Európa iskolázása a stúdium és universitas jegyére lép át, a magyar fejlődés – nem kedvezően – sajátossá alakul” (218. l.).

Azt hiszem, ennek a koncepciónak a kialakításában nagy szerepe volt a kódextörédek tanulmányozásának. Az egyik töredék alapján Mezey László bizonyítottan látja, hogy már a 11. sz.-ban egy magyarországi iskolában a nagy görög misztikus és teológus, Pseudo-Dionysios Areopagitis egy művének latin fordítását oktatták, sőt talán a görög eredetét is forgatták. Ehhez az adathoz szinte kínálkozik kapcsolatként a görög egyházatyja ismeretének másik hazai nyoma Gellért püspök Deliberatiójában, sőt továbbmenve idekapcsolható Gellértnek a nagyobb legendában leírt iskolaalapítása, s az a feltételezés, hogy Gellért (művéből ismert) kissé különös, de mindenképpen átlagon felüli műveltségét tovább is adta Magyarországon. Úgy tűnik, a néhány tényérny pergamentarab új perspektívát nyit korai művelődésünk rekonstrukciójában.

A töredékek ilyen felhasználása fölvet néhány alapvető kérdést. Lássuk ezeket a fenti példa kapcsán. „A Pseudo-Areopagita Nyugaton a XII. sz.-ban lesz igazán népszerű . . . A XI. századi Pannóniában viszont, ahogyan a Gellért által idézett atyák is sorjában, ismerterté vált maga a Pseudo-Areopagita is, és pedig a Deliberációban használt De coelesti hierarchia révén. Egy – a jelek szerint

– Esztergomban használt, a XI. sz. közepére tehető kódex egy lapja került elő magiszteri glószákkal, előadói magyarázatokkal” – olvassuk a 120–121. oldalon. Ezen túl megtudjuk még a töredék könyvtári jelzetét, hogy írása 11. századi olaszos minuszcula, majd méltatja a töredéken található glosszákat. Az olvasó szívesen elhinné ezt (nem kis dolog egy évszázaddal megelőzni Nyugatot!), de hitét szeretné észérvekre alapozni. A következő kérdések tódulnak fel benne: Mi volt az az ősnymotvány, amelynek borítótáblájából a töredéket kibontották? Ha a könyv nem magyarországi nyomda terméke, mi bizonyítja, hogy Magyarországon kötötték? Ha itt kötötték, mi bizonyítja, hogy a könyvkötő magyarországi kódexet használt fel? (A kérdés nem olyan ostoba, mint első pillantásra tűnhet. A 17. sz.-ban a hazai könyvkultúra nagyrészt az ország nyugati határára szorult; a könyvkötő számára a pergamen nyersanyag volt, amelyet vásárolt; mi zárja ki, hogy pl. egy pozsonyi könyvkötő nem vásárolhatott mondjuk Bécsben makulatúraként pergamenlapokat?) Ha mégis bizonyítható, hogy a kódex egy középkori magyar könyvtár állományába tartozott, ez már jelentős eredmény lehet, de ahhoz, hogy a Mezey László által levont következtetéseket elfogadjuk, még ez sem elég. Az írásból ugyanis megállapítható, hogy kb. mikor készült, de az már nem bizonyítható, hogy Magyarországon másolták. Nem mintha nem lenne jelentősége annak, hogy egy külföldön másolt kódex hazánkba került, de ebben az esetben tovább vizsgálendő az a kérdés, hogy mikor került ide. E kérdésekre a könyvben hiába keressük a választ akár a Pseudo-Dionysios fragmentum, akár a többi tárgyaló kódextöredék kapcsán.

Abban a reményben, hogy e kérdésekre választ kaphat, a recenzens nem volt rest, és kikereste a szerzőnek a könyvben pontatlan adatokkal idézett folyóiratcikkét a fragmentumokról (lelőhely: MTA I. OK XXX [1978] 65–90). Mivel ez általános ismertetés a fragmentumkutatásról, a könyvnél bővebb adatokat (ha jól látom) egyetlen töredékről közöl, ez azonban éppen a Pseudo-Dionysios fragmentum. Megtudjuk, hogy egy 1497-ben Nürnbergben nyomtatott könyv kötetátlájából bontották ki. A könyvet magát Kecskés János (nyilván a 17. sz.-ban) a pozsonyi jezsuitáknak ajándékozta, majd a nagyszombati jezsuita kollégium birtokába került. „A töredék Nagyszombatban került mint könyvkötés felhasználásra” olvassuk ezután, ilyen egyszerűen, minden köntörfalazás nélkül a nyilván mindenki

számára magától értetődő igazságot. Elnézést az iróniáért; lehetséges, hogy a nagyszombati könyvkötők úgy dolgoztak, hogy munkájukat első pillantásra meg lehet különböztetni mondjuk a pozsonyi vagy nürnbergi mesterekétől; lehetséges, hogy ránk maradt a nagyszombati könyvkötő számlája – de miért nem tudhatjuk meg mind ezt? Fenti kérdéseimre tehát a cikkben sem találtam választ.

De tegyük fel, hogy a nürnbergi ősnymotványt valóban Nagyszombatban kötötték be, s hogy a könyvkötő valóban egy magyarországi kódexből kitépett lapba kötötte. Ebből egyértelműen csak annyi következik, hogy volt a középkorban egy Pseudo-Dionysios kódexünk. De milyen bizonyíték van rá, hogy már a 11. sz.-ban itt volt? A könyv közli két 800 körül másolt kódextöredék képét (8. és 14. ábra; az utóbbi fordítva). Ezeknél magától értetődő, hogy keletkezésük után legkorábban kétszáz évvel kerülhettek Magyarországra – vagy bármikor később (ha elfogadjuk azt a még bizonyítandó állítást, hogy magyarországi kódexekből származnak).

De a szerző még azzal sem elégszik meg, hogy a 11. sz.-ban volt egy Pseudo-Dionysios fordítást tartalmazó kódexünk. Még azt is tudni véli, hogy ez a kódex iskolai használatban volt, ugyanis glószákat tartalmaz. Szerinte ugyanis a marginális glossza szükségképpen az előadó mester kezétől kell származzék, az interlineáris pedig a tanulóétól. Ezt a „szabályt” nem fogalmazza meg ugyan sehol, de következetesen alkalmazza (pl. 154. l.), s ha bárhol glosszát talál, iskolai használatra következtet. Attól tartok, kissé túlzott leegyszerűsítése ez a dolgoknak: glosszák nagyon sok más okból is kerülhettek egy kéziratba, s hogy ki, miért írta be őket, csak tartalmi elemzéssel dönthető el. Ehhez pedig gyakran nem is elég az a mennyiség, amennyi egy-egy töredéken található. Ami mármost a mi töredékünk glosszáit illeti: a G és H glossza szövegénél a magam részéről egy klerikusra gyanakodnék, akinek megtetszett a szövegnek a szeráfok szárnyának jelentéséről adt. fejtegetése, s a margón megjelölte magának, hogy alkalomadtán prédikálásnál fölhasználhassa. Az I glossza egészen más természetű: eltérésre figyelmeztet a fordítás és valamilyen scholion között, s közben a görög szövegre is hivatkozik. Ennek kapcsán Mezey László lehetségesnek tartja, hogy a glossza írója – szerinte a székesegyházi tanító-mester – a görög szöveg közvetlen ismerete alapján írta le a glosszát. Ezt azonban bizvást kizárhatjuk: a latin-

betűs átírásban idézett két görög szó közül az egyik – apitopyn – nyilván másolási hiba, vagyis a görög szövegre való hivatkozást a két ártírt görög szóval együtt a glosszában említett scholion tartalmazta, s a glossza írója – éppen mert nem tudott görögül – az egyik szót hibásan másolta. De ha megnézzük a könyv 17. képét, amely a töredék egy részét és az I glosszát ábrázolja, még tovább is mehetünk. Megállapítható ugyanis, hogy a glosszát ugyanaz a kéz írta, ugyanolyan gondos kalligráfiával, mint a főszöveget. Tehát minden valószínűség szerint a főszöveggel egyszerre írták le, egyszerűen azért, mert a scriptor így találta már a kéziratban, amiről másolt. A képen még két további glossza látható, más-más kéztől. Melyik volt hát az előadó mesteré? Attól tartok, egyik sem. A székesegyházi iskolában sokkal földönjáróbb ismereteket oktattak, mint a görög misztikus fölöttébb ezotérikus tanításait. Pseudo-Dionysios nem volt iskolai szerző, még Bizáncban sem, Nyugaton sem, nálunk sem.

A forrásoknak és a szakirodalomnak önkényes használatán alapul a szerző többi állítása is, amellyel 11. sz.-i irodalmi műveltségünk és iskolázásunk színvonalát jellemzi.

Az imént tárgyalt töredékek kapcsolatban fölmerült Gellért neve, aki Mezey László szerint a Deliberatióban „bőven használja” Pseudo-Dionysiosnak a Mennyei hierarchiáról írt munkáját (120. l.), akire esetleg az itáliai görög szerzetesség is hatott (100. és 119. l.). Gellért e munkájával legutóbb G. Silagi foglalkozott. Példás alaposággal írt tanulmányában a korábbi kutatók eltérő nézeteivel vitázva arra a következtetésre jutott, hogy Gellért *nem* tudott görögül, a Deliberatióban *nem* használta föl a görög misztikus művét, sem eredetiben, sem latin fordításban. Csupán annyi állapítható meg, hogy a latin fordítás nyelve hatott Gellért stílusára, főképp szókincsére. Mezey László ismeri Silagi munkáját, még idézi is álláspontját, de mivel nem felel meg koncepciójának, eredményeit egyszerűen nem veszi figyelembe. Persze, Silagi tévedhetett, túlozhatott – de erre bizonyítékokat kellene felhozni.

Azt hiszem azonban, ismét mellékvágányon vagyunk. Gellért műveltségének a vizsgálata ti. alig-alig tartozik a könyv tárgyához. Nem itt szerezte, s (szemben Mezey László állításával a 119. oldalon) nem is tudta itt továbbadni. Gellért mint térítő, mint püspök, ha úgy tetszik, mint politikai része történelmünknek; mint literátus, író: nem. Itt írta ugyan a Deliberatiót – műve azonban semmi nyomot nem hagyott irodalmunkban. Még legendáinak íróihoz sem jutott el.

Önkényes a nagyobb Gellért-legenda felhasználása a 11. sz.-i iskolázás rekonstruálásához. Bár a szerző megemlíti, hogy a legenda forrásértéke vitatott (nota bene, nem Horváth János tette azzá, ő éppen védelmezte), mégis optimistán kijelenti: „Feltételezhetjük . . . , hogy az egymást követő interpolátorok nem elsősorban az eredeti szöveg iskolatörténeti adatainak megváltoztatásával igyekeztek céljukat elérni” (109. l.). Hogy volt-e valami céljuk a feltételezett interpolátoroknak vagy sem, nem tudom, de a legendának ebben a részében több korszerűtlen mozzanat van. Ezeket maga Mezey László is megemlíti; hozzátehetjük még a nobiles et magnates kifejezést, amely ugyanebben a részben található. Iskolatörténeti anakronizmus (bár nem a csanádi iskolával kapcsolatos), hogy a legenda megteszi Gellértet a bolognai stúdium diákjának. Ennyi korszerűtlen mozzanat mellett szükséges lenne legalább egy olyan adatnak a kimutatása, amely *csak* a 11. sz.-ban keletkezhetett, hogy elhiessük, hogy az „eredeti szövegben” (ha volt ilyen) egyáltalán szó volt a csanádi iskoláról. Annál is inkább, mert a kisebb legendából hiányzik minden ilyen vonatkozás.

A forrásszövegek önkényes használatára további példa laoni Anzelm epitáfiumának értelmezése. Az eddigi kutatás a 12. sz. közepéről ismerte az első adatot arra vonatkozóan, hogy magyarországi személy külföldi iskolát látogat (Lukács, a későbbi esztergomi érsek Párizsban). Anzelm epitáfiuma alapján Mezey László arra következtet, hogy „a XII. sz. elején Könyves Kálmán országából skolarisok jártak Laonban” (136. l., vö. még 139. l.). A sírvers számunkra fontos része így szól: Lex, evangelium, psalmus seu nube voluta / Anselmo mediante Deus dedit esse soluta. / Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota, / Gens Liguris, plebs Apuliae, Judeaea remota, / Pluribus errorum tenebris prius illaqueata, / Senserunt documenta viri, documenta beata.

Az első két idézett sor – sírversben megbocsájtható túlzással – azt állítja, hogy Anzelm közvetítésével Isten maga adott magyarázatot a Szentírás homályos helyeire. A vers az elhunytak a biblia egyes könyveivel írott kommentárjaira céloz. Fölmerül már a gyanú, hogy az epitáfium szerzője Anzelmet nem mint a laoni iskola tanárát, hanem mint a tudós biblia-kommentár szerzőjét méltatja. A további sorokból – ha prekonceptió nélkül olvassuk – legföljebb az derül ki, hogy egész Pannonia tudomást szerzett Anzelm tanításáról. A felsorolt hat

ország- ill. népvétet kissé jobban szemügyre véve még tovább is mehetünk. A harmadik idézett sor Nyugatról Kelet felé haladva sorol fel három országot, mégpedig úgy, hogy a latin kereszténység legnyugatibb és legkeletibb országa (Anglia és Pannonia) áll a sor élén ill. végén. A következő sor elrendezése ugyanez, egy déli, mediterrán sorozatban. Itt különösen feltűnő a protokolláris pontosság: Hispania nem szerepel, mert még arab uralom alatt áll; „Iudaea remota” pedig a Mediterraneum legkeletibb fekvésű, latin kereszténységhez tartozó állama, a nemrég létesült jeruzsálemi királyság. Vagyis Pannonia említése a sírversben nem azt akarja mondani, hogy éppen innen mentek tanulók Laonba, de még csak azt sem, hogy Pannoniában különösképpen érdeklődtek Anzelm munkássága iránt. A sírvers költője e sorokkal azt fejezi ki, hogy az egész latin kereszténység tudomást szerzett Anzelm biblíamagyarázatáról.

Nem rokonszenves bírálói magatartás ugyan olyasmiről beszélni, ami a bírált munkában nincs, mégis szóvá kell tennem itt egy feltűnő hiányt, mert ez véleményem szerint összefügg azzal, hogy M. L. túlértékeli korai középkorunk írásos műveltségét. Könyvében két jelentésben használja a irodalom szót: a közismert „irodalom” jelentésben kívül sokszor – a középkori szóhasználatnak megfelelően – „írni és olvasni tudás”, ill. „alapvető ismeretek birtoklása” jelentésben is. E kettő közül elsősorban az utóbbit vizsgálja. Középkori irodalmunk alkotásaival viszont – mint irodalmi alkotásokkal – nem foglalkozik (kivételt csak a költészetrel tesz az utolsó fejezetben). Viszonylag gazdag latin nyelvű próza-irodalmunk: krónikák, gesták, legendák, prédikációk; azután egyéb, fél-irodalmi művek, mint törvénytövegek, oklevél-arengák – ezek a művek legfőjebb mint művelődéstörténeti adat-források bukkannak föl a könyvben. Pedig jó lett volna a irodalom mindkét oldalát látni: azt is, hogy az első írástudók mire használták fel ismereteiket, milyen alkotásokká formálódott az a művelődési anyag, amelynek eredetét és Magyarországra jutását a könyv nyomonza. Erre azért is szükség lett volna, mert ez lehet az egyetlen megbízható próbaköve sok hipotézisnek. Például: ha már az államalapítás nemzedékének székesegyházi iskoláiban Priscianus Grammaticáján csiszolgatták a tanulók nyelvi tudását (mert Donatus már nem volt elég az igények kielégítésére, 106. l.), ha Esztergomban az iskolába Pseudo-Dionysioszt tanulmányozták, akkor joggal keressük ezeknek az auktoroknak nyomát középkori irodalmunk

ránk maradt alkotásaiban. De mit találunk? Ami valóban hatott és megfogható (jószerével még a 13. sz.-ban is!), az a Biblia latinja, meg a liturgia nyelve. (Priscianust említi ugyan Hartvik, ő azonban nem Magyarországon szerezte műveltségét.)

A fentiekben azt akartam néhány példán bemutatni, hogy a 11. és 12. sz. hazai iskolázásáról és műveltségéről sajnos sokkal kevesebb biztos adatunk van, mint azt Mezey László gondolja, s a valóság is – véleményem szerint – sokkal kevésbé volt fényes. De nem tűnik meggyőzőnek a szerző koncepciójának másik fele sem, ti. hogy a 13. sz.-ban kedvezőtlen fordulat következett be a hazai fejlődésben, s ekkor kezdődik „az egyetem nélküli ország” (193. l.) lemaradása, s így az Anjouk korára „a magyar klérus literatúrájának aranyfedezete, az egyetemi studium – a szerencsés jogász főpapoktól eltekintve – ekkorra már igen vékony lett” (214. l.). Nem ezt sugallják Veress Endrének az olaszországi egyetemekről nagy szorgalommal összegyűjtött adatai, de az a tény sem, hogy amikor az egyetemi mozgalom a 14. sz. második felében Közép-Európára is áttérjed, a prágai, bécsi, krakkói alapítással szinte egyidőben kerül sor a pécsi egyetem felállítására.

Nem tartozik ugyan a munka fő mondanivalójához, de nem hallgathatom el, hogy visszatetsző az állandó – főképp lábjegyzetekben folytatott – háború Mályusz Elemér ellen. Mezey László kritikájának fő célpontja Mályusz 1971-es könyve. Ennek előszavában Mályusz elmondja, hogy több évzeddel korábbi munkáját teszi közzé, anélkül, hogy az újabb szakirodalom áttanulmányozására alkalma lett volna. Mezey László mégis újra és újra éppen ezt kéri rajta számon. A 113. oldal 57. lábjegyzetében Mezey László mintha saját prioritását védelmezné Mályuszszal szemben, ti. hogy ő figyelmeztetett először Fulco hospes pályájának a tanulságaira. A bizonygatás fölösleges: ahol Mályusz Fulcóról beszél, hivatkozik Mezey László tanulmányára (könyve 42. oldalán a 25. lábjegyzetben).

Mielőtt befejezem, még egy szóvátennivalóm van: a filológiai pontatlanság. Külön-külön talán apróságok, de elég sok van belőlük. Néhány példa: A Boethius-kiadó Friedlein nevét következetesen (16., 227., 264. l.) Fiedleinnek írja. Két egymás után következő lábjegyzetben ugyanazt a munkát más-más címen idézi, mintha két különböző könyvről lenne szó (36. l., 65. és 66. l.). A III. lateráni zsinatot tévesen a III. Ince utáni időre helyezi (134. l.). Egy versről azt állítja, hogy „disztichonokba, »hósi versekbe« csap át”, mintha a két versforma azonos lenne (212. l.).

A filológiai gond hiánya különösen bántó néhány a munkában idézett latin szöveg fordításánál. Ötletlenül, iskolásan szó szerinti megoldás a Szent Regis-bet-himnuszban egy sor visszaadása: sancti regis specialis flos – szent királytól speciális virág (208. l.), vagy a szép Szent-Imre himnuszban: Ave flos nobilium /sacrae stirpis virgula /speculum sublimium/ sanctitatis regula – a vers harmadik sora: fent állóknak tüköre. Törheti a fejét az olvasó, kik azok a „fent állók”. A sublimis jelentése itt nyilván „előkelő” (211. l.). A „numerorum ratio . . . mysterium nobis ostendit” mondatban nyilvánvalóan nem a számok értelmezéséről van szó, hanem arányaikról (64. l.). Vannak kiadósabb félrefordítások is. Egy oklevélrészletet így ad vissza: Illó a királyi szent felséghez, hogy a tudás lakomáján táplált férfiakat bőkezű adományaival emelje fel. Hogy mivel országunk határai között ők tudásuk világos tanításával kiirtván a vétkeket, plántálva a virtusokat, úgy mint a firmamentum ragyogása, miként örökkévaló csillagok fénylettek, képesek az igazságosságra oktatni sokakat (146. l.). A fordításban érthetetlen okból új mondatként kezdett (Hogy mivel . . .) okhatározói mellékmondat az eredetiben világosan célhatározói, egy közbevetett időhatározói alárendelt mondat, s kb. így fordítható: . . . emelje fel, hogy – miközben az ország határai között tudományuk ragyogó bölcsességével a bűnöket gyomlálván és az erényeket plántálván az égbolt fényeként sugároznak – csillagokként örök időkre fennmaradván képesek legyenek sok embert az igazságosságra tanítani. – Azimusque panis fermentatur / Et perisima, pro dolor, fit pulpa; Mezey László parafrázisa: a kovásztalan kenyér ízét

veszti és a moslék lesz kívánatos – a sorok jelentése viszont: a kovásztalan kenyérbe kovászt kevernek és a finom húsfalatból hulladék (ha úgy tetszik: moslék) lesz (214. l.). – A legszebb azonban egy Szent Ferenc-himnusz magyarátsa: Erkölcök dísze, a kisebbek vezére, Ferenc, jutalmadat veszed, benned, mint szőlőtőben, életre kel Krisztus, mindennek megváltója (207. l.). Érthetetlen, hogy Mezey Lászlóban nem ébredt fel a gyanú, hogy a himnusz költője, Tommaso da Capua nápolyi bíborosérek ezt a blaszfémiával határos teológiai lehetetlenséget nem írhatta le. Krisztus, a világ megváltója, a második isteni személy hogyan támadhatott fel egy emberben? Szerencsére a latin szöveget is megtaláljuk a könyvben: Decus morum, dux Minorum, / Franciscus, tenens praemium / In te vite datur vitae, / Christe Redemptor omnium. Ebből már világos, hogy a versszak nem Ferencet szólítja meg, hanem Krisztust; a fordításban némileg rejtélyes „kisebkek” a Ferenc alapította rend tagjai, a kisebb testvérek vagy minoriták; a szőlőtő természetesen Krisztus (vö. János evangélium 15, 1–5). Ilymódon ekképpen lehet fordítani: Az erkölcök dísze, a minoriták vezére, Ferenc elnyervén jutalmát benned, a szőlőtőben életet (értsd: örök boldogságot) kap, Krisztus, mindennek megváltója.

Mindennek ellenére és mindezzel együtt Mezey László új könyve fontos munka. Azzá teszi témája, azzá teszi gazdag anyaga. Aki ezután művelődésünk első négy évszázadával foglalkozni fog, az bizonyosan kezébe fogja venni, és sokat fog belőle tanulni – ha kritikával olvassa.

Kapitányfy István

ROHONYI ZOLTÁN: KÖLCSEY FERENC ÉLETMŰVE Kismonográfia. Kolozsvár-Napoca 1975. Dacia K. 200 l.

Rohonyi Zoltánnak, a kolozsvári irodalomtudósnak, az erősen és korszerűen megalapozott irodalomteoretikus ismeretekkel felvértezett irodalomtörténésznek Kölcsey-kismonográfiája sok vonatkozásban szerencsésebb mű, mint „A magyar romantika kezdetei”-ről írott, elméleti igényű, de szempontja által egyoldalúságba torkolló, mert a 10-es évek legtöbb magyar irodalomtörténeti jelenségén a korai romantika jegyeit kutató s ahol nem indokolt, ott is felismerő munkája. A másik műről, nagy pozitívumait is elismerő, polemikus bírálatot írtam pár éve a Tiszatáj hasábjain; most jól esik Kölcsey-könyvével kapcsolatban inkább a pozitívumokat ki-

fejteni. Amennyiben ezzel a művel is polemizálok, az is, a könyv jellegénél fogva, inkább a magyar Kölcsey-szakirodalommal való polémia lesz. Nem lehet ugyanis egy ilyen terjedelmű kismonográfiától elvárni, hogy gyökeresen új eredmények sorával jelentkezzen; érdemeinek egyike épp az, hogy a megírásának idejéig megszületett magyar szaktudományi eredményeket lelkiismeretesen számontartja, feldolgozza, népszerűsíti. Hogy eredetiségét miben látom, arra még visszatérek; de hogy az óriási anyag miatt szükségszerűen tömörítő gondolatmenet ennyire olvasható, élvezhető stílusban tudja csaknem minden részletkérdéssel kapcsolatban a lénye-

geset közvetíteni, ez önmagában is nagy érdem, melyet a recenzius nem utolsó sorban pedagógusi minőségében tud nagyra értékelni: több év tapasztalatára hivatkozva mondhatja el, hogy egyetemi hallgatói legszívesebben Rohonyi Kölcsey-könyvéből tanulják a Himnusz költőjéről szükséges tudnivalókat.

Amikor 1974 tavaszán lezárta kéziratát, még nem ismerhette Németh G. Béla és Szegedy-Maszák Mihály Kölcsey-tanulmányait s az évfordulós Kölcsey-füzetet; ennyivel gazdagodott művének befejezése óta a magyar szakirodalom Kölcsey-képe. Az addigi szakirodalomból elsősorban Szauder József munkássága volt meghatározó hatással felfogására; ebből származnak az elvi gondolatmenet egyetlenségei is. Szauder József ugyanis későbbi kitűnő tanulmányai sorozatában sok vonatkozásban meghaladta 1955-ös Kölcsey-monográfiájának szemléletét. Új eredményeiből azonban, tragikusan rövid élete miatt, teljesen új Kölcsey-kép már nem kerekedhetett. Nem volna jóhiszemű dolog Rohonyi könyvén számon kérni azt, amivel hazai szakirodalmunk is adós maradt: a Szauder életművének csúcspontját képező, a 60-as évek második felében született – és nem föltétlenül Kölcsey-tárgyú – tanulmányok tanulságainak alkalmazását Kölcsey-felfogásunkra. De kétségtelen, hogy Rohonyi ezzel meg sem próbálkozott, hanem amint ő is – műve előszava szerint – észrevette a szakirodalmi Kölcsey-kép törésvonalait, e törésvonalak mentén még a főbb elméleti problémák vonatkozásában is igyekezett egyénien eljárni; s ez az esetek többségében sikeres kísérlet is volt, néhány vonatkozásban eredményei azonban kevésbé kielégítőek, s ezeket is igyekszem majd érinteni.

Könyve fő érdemének azonban most is azt tartom, amit romantika-könyvében is kiemeltem: a modern műelemző-eljárások tömör és szerencsés alkalmazását a szűkös keretek között is gyakran megkísérelt műértelmezések során. Természetesen legtöbbit e téren a nagy remekművek értelmezésénél nyújthat, ahol egy-egy ilyen versre még az adott keretek között is néha oldalakat fordít (*Himnusz*, *Vanitatum vanitas*, *Endymion* stb.) S nagy előnye Kölcsey-könyvének említett romantika-könyvével szemben, hogy az irányzati besorolásokkal nagyon óvatosan bánik, nem igyekszik bizonyos formai jegyekre azonnal az irányzati minősítés bélyegét rányomni. Így szerkezeti, műfaji minősítő megjegyzéseinek többségét szívesen fogadhatja el az olvasó. Ez a formai érdeklődés jó értelemben különbözteti meg könyvét az elsősorban és csaknem uralkodóan

eszméletörténeti érdeklődésű szakirodalmunktól. E mini-verselemzések sorozata biztosítja a helyes arányokat a kismonográfiában, mert egyébként nemcsak az általa felhasznált szakirodalom érdeklődése, hanem a Kölcsey-oeuvreben az elméleti anyag nagyobb súlya is magától értetődően vonja a figyelmet a gondolkodó Kölcseyre; nem az a követendő példa, ha Kölcseyben szinte csak a Himnusz költőjét tartjuk számon, hanem ha a maga korában páratlanul jelentőségű elméleti munkásságát is becsülendő örökségként őriztük.

Ha az elismerések után sorra veszem azokat a momentumokat is, melyekkel szemben némi fenntartásaim lehetnek, akkor elsősorban itt is az irányzati besorolás kérdéseit kell érintenem. Mint említettem, Rohonyi Kölcsey-könyve szerencsésen kerüli el azt a szemléletmódot, mely másik könyvét jellemezte, félig-meddig az elérendő célnak s ezért értékmérőnek tekintve az egyes művek vagy tárgyalt életművek romantikuságának fokát. De e művében is a korai Kölcsey-líra szakaszait – ellentétben a magyar szakirodalom túlnyomó többségének felfogásával, mely e verseket szentimentálisaknak nevezi – a szubjektív romantika kategóriájával jellemzi s ez egyik kritikusanak ellenérzését ki is hívta. Ha pontosak akarunk lenni, a szubjektív romantika fogalmát, mint az ún. korai romantika egyik jellegzetes vonását joggal különíthetjük el az ún. objektív romantikától, vagyis a romantika második nemzedékének művészetétől és világfelfogásától. A kategória használata tehát jogos; csupán az a kérdés, hogy a korai Kölcsey-líra jellemzésére alkalmas-e. Kölcsey maga mindig szentimentalizmusról beszélt – ez igaz – de a szentimentalizmus fogalmán, schilleri értelemben, az antikvitás utáni kor ideális művészetét értette, tehát ugyanazt, amit a Schlegel-fivérek a romantikán. Ha nem a korabeli tudatban is létező irányzati kategóriákhoz akarjuk hozzátvetni e lírát, hanem irodalomtudományunk mai fokán kialakult kor- és irányzatjelző fogalmainkhoz, úgy érzem a korai Kölcsey-lírárt (mint például, Matthiesson, Hölty stb. is jelzik) inkább a Sturm und Drang-jellegből alig kibontakozó preklasszikus lírának kellene látnunk. Mint ahogy azután a 20-as évekre látszólag teljesen kibontakozott romantikájában is nagyobb nyomatékkal kellene észrevennünk a kései Szauder-tanulmányokban oly gyakran hangsúlyozott neoklasszicizmus jelenlétét. Mennyire meggondolkoztató ebből a szempontból, hogy az érett Kölcsey lírájának legnagyobb remekei nem vallomáslírai művek, hanem szereplírai jellegűek (a már említett

Himnusz, Vanitatum vanitas, Endymion, a Zrínyi-versek stb.).

De ha tanulmányait vesszük sorra, ott is kimutatható, és Fenyő István könyve sok vonatkozásban ezt be is bizonyította, hogy a neoklasszikus ízlés mily mértékig nyomta rá bélyegét irodalomszemléletére. A mérsékelt zsenikultuszból romantikára következtetni enyhe túlzás, ez már a kor közhelye s magától értetődő szerepe van a weimari neoklasszika alapműveiben is. A Kazinczy-féle fordításprogrammal szembe- szegezett eredetiség-követelmény sem feltétlenül romantikus, mint ahogy a fordításprogramot klasszicistának nevezni is merész dolog. A romantikusok jóval többet fordítottak a németeknél, mint a klasszikusok. Kőlcsey bírálatainak nemcsak példája volt Schiller két recenziója, Bürgerről és Matthissonról; szemléletükön is dominál a klasszicizmus, hol iskolásabb, hol modernebb változataiban. A 20-as évekbeli nagy esztétikai tanulmányaiban (melyek közül a Körner Zrínyijéről nem annyira tragikumelméleti, mint inkább a történeti tragédia kérdéseivel foglalkozó írás) inkább Lessing és az ő arisztotelizmus dominál, mint a romantika drámaelmélete. Ami pedig nagy történetfilozófiai tanulmányait illeti, a Töredékek a vallásról történetiszemléletének evolucionizmusa inkább a felvilágosodásé, mint a romantikáé. E két korszak és irányzat ugyanis egyaránt a revolucionizmus ellensége volt, de míg a romantikára többnyire a középkor idealizálása volt jellemző, addig Kőlcsey tanulmánya a középkort sőtét korszaknak tekinti, s a reformációval azért fordul szembe, mert az a katolikus egyház elvilágiasodó fejlődésének, a reneszánsznak a folyamatát szakítja meg, löki vissza a vallási fanatizmus korszakába. Szubjektív vallásossága is inkább a Rousseauéhoz hasonlít, mint Schleiermacheréhoz. Ami pedig a 20-as évek nagy történetfilozófiai és kulturpolitikai tanulmányát, a *Nemzeti hagyományok*at illeti, azzal kapcsolatban úgy érzem, Rohonyi is túlzottan előtérbe állította a népköltészet kérdését. A tanulmány szövegének az a része, mely a népköltészetrel foglalkozik, valóban romantikus gondolkodó hatását mutatja, Friedrich Schlegelét. De épp a Schlegel-fivérekéről köz tudomású, hogy a népköltészet kultuszát milyen ironikus fenntartásokkal fogadták (ld. reagálásukat a Des Knaben Wunderhorn-ra).

Friedrich Schlegel a korai romantika fenn tartásait még a nagy kontroverziója utáni évtizedben is őrzi, híres bécsi előadásában ezeket írja: „Die Volkslieder sind als einzelne poetische

Anklänge einer der Poesie günstigeren Vorzeit von grossem Werth; doch ist es an sich immer nicht das rechte Verhältniss, wenn die Poesie, welche den Geist und das Gefühl der gesammten Nation ergreifen, rege erhalten, und weiter entwickeln soll, dem Volke allein überlassen bleibt. Auch werden solche einzelne verlorne poetische Anklänge, mit der Zeit immer mehr unverständlich; sie finden sich am häufigsten bei solchen Nationen, deren Sinn zwar poetisch ist, deren Poesie, Sage und ganze National-Erinnerung aber, etwa durch lange Bürgerkriege, oder durch eine allgemeine Erschütterung und Veränderung der Denkart, unterbrochen und zerstückelt worden ist”. S egy másik helyen még világosabban: „Ich habe schon mehrmals meine Ueberzeugung geäußert, dass ich aus das Dasein einer Volkspoesie immer nur als einen Beweis von Zerrüttung und Auflösung der wahren Dichtkunst ansehen kann; denn diese soll nicht ausschliesslich dem Volke so wenig, wie den Gelehrten überlassen sein, sondern dem Volke, den Gebildeten, und der gesammten Nation gemein sein.”

A gyakran emlegetett Kőlcsey-idézet („Úgy vélem, hogy a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni...”) e Schlegel-gondolatok fényében más megvilágítást nyer s megmagyarázza: miért volt Kőlcsey annyira elégedetlen a korabeli magyar népdalok eszmei és művészi színvonalával, miért kívánta őket felemelni a nemzeti tudat szintjére.

E néhány gondolat, ismétlem, nemcsak Rohonyinak, hanem a könyve születése idejéig keletkezett csaknem teljes Kőlcsey-szakirodalomnak is szól. Úgy érzem, e kérdőjelek irányában jó volna újragondolni egész Kőlcsey-képünket.

A könyv két kisebb tévedésére is hadd hívjam fel a figyelmet:

1. a 30. lapon ezt olvashatjuk: „Eschenburg gyakorlati esztétikájának ismeretére már Jancsó Benedek figyelmeztetett – jó tudni azonban, hogy ez a mű magyarul 1817-ben jelent meg, a romantikába való átfejlődést támogatva!” Az nem csoda, hogy az eleinte Csokonaiért rajongó, debreceni diák műveltségével kapcsolatban Eschenburgot megemlíti, de nem az ő könyve jelent meg 1817-ben magyarul, hanem, mint ahogy ezt Rohonyi is nagyon jól tudja romantika-könyvének 180. lapján, Eberhardé. Egyébként mind Eschenburg, mind Eberhard művének megjelenési ideje 1783, s ha Eberhard gondolati értékben jóval jelentősebb is, olyannyira, hogy nevére nem utalva ugyan, de Kant is arra mélt

tatta, hogy egyik tételével vitázott a *Kritik der Urteilskraft* ban. Mégsem megy túl ez a mű sem a kései felvilágosodás gondolatvilágán, csupán – Herder hatására reagálva – az asszociációs pszichológiai alapú esztétikát hajlítja át az alkotáslélektaniba, ezért nehéz volna beleérteni a romantikába fejlődést előmozdító jelleget, mint ahogy Rohonyi és magyar szakirodalmi mintája is teszi.

2. A 89. lapon a Dobozival kapcsolatban említi: „Kölcsénytől mi sem idegenebb, mint a német romantika múlt-dicsőítése.” Az a múlt-dicsőítés, amelytől ő elfordul, inkább Kisfaludy Sándoré, mint a német romantikáé s mikor létre-

jön Kisfaludy tollán regéiben (1807-ben jelentek meg), még nem állhatott a német *romantika* hatása alatt, legfeljebb a német Sturm und Drang leszálló javainak, a rémromantikus drámáknak és elbeszélő műveknek hatása alatt, amit azonban megint nem volna helyes a romantika számlájára írni.

A bírálónak tiszte a bírálat, ezért néhány kifogásom is felsoroltam. Mégis az a meggyőződésem, bár sok olyan jó népszerűsítő tudományos munka születnék itthoni tudósaink kezén, mint Rohonyié.

Csetri Lajos

KOVÁCS JÓZSEF: A SZOCIALISTA MAGYAR IRODALOM DOKUMENTUMAI AZ AMERIKAI MAGYAR SAJTÓBAN 1920–1945

Bp. 1977. Akadémiai K. 438 l.

Volt: egy kitűnően szerkesztett, marxista szemléletű napilap, amely a két világháború közötti nehéz évtizedekben jelent meg – Amerikában. S nemcsak politikailag játszott kiemelkedő szerepet. Irodalomtörténeti szempontból is a legfontosabb források közé tartozik. A Tanácsköztársaság leverését követően Bécsben, Berlinben is voltak szerkesztői, akik frissen, mozgékonyan közvetítették New Yorkba az európai emigráció alkotásait. S utóbb a párizsi és moszkvai csoportokkal is sikerült szoros, munkatársi kapcsolatot kiépíteni. Ezért túlzás nélkül állítható: az *Új Előre* – mert erről a lapról van szó – valóságos kincseshánya, amely szinte számlálatlanul őrizte meg számunkra szocialista emigrációnk – sok esetben: még ma is elefeledett – alkotásait.

S ezért túlzás nélkül állítható az is, hogy a kötet összeállítója, Kovács József úttörő munkát végzett, amikor kiemelte az ismeretlenségből sajtótörténetünk e területét, s bő válogatásban ízelítőt adott az említett irodalomból.

Feladatát példamutató mélységben és szélességben végezte el. Mindenekelőtt azzal, hogy nem csupán a központi jelentőségű *Új Előrével* foglalkozott, hanem számba vette a lap elő- és utóéletét is. A kötetet akár az amerikai magyar sajtótörténet kézikönyveként is forgathatjuk, hiszen filológiai aprómunkával eleveníti meg az egész munkássajtó létét, működését: az 1895-ben indult *Amerikai Népszavától* az 1952-ben alapított *Magyar Szóig*. S nemcsak az *Új Előre* közvetlen előzményét dolgozza fel, hanem azokat

a hetilap-kezdeményezéseket is (*Népakarat* 1903–1911, *Előre* 1905–1911, *Testvériség* 1911–1913), amelyek fúziójából a napilap *Előre* (1919–1921) létrejött. S kitekint a vele párhuzamosan megjelenő polgári napilapokra (*Szabadság*, *Amerikai Magyar Népszava*) és polgári radikális hetilapokra, folyóiratokra is (*Az Ember* 1926, *Harc* 1941, *Magyar Fórum* 1942). Nem beszélve az *Előre* által közzétett kulturális szemlérlől, az *Előre Képes Folyóiratról* (1916–1918) és a kommunista sajtó közvetlen előzményét alkotó *Bérmunkásról* (1917–1919).

S hogy a távlatoknál maradjunk: a bevezető felvillantja előttünk a kontinens múlt századi magyar sajtójának kezdeteit is: A Kossuth amerikai körútjával kapcsolatos *Magyar Száműzöttek Lapját* (1853), majd a *Magyar Amerikát* (1897) s a századforduló gazdag kibontakozását, amely az *Amerikai Nemzetőrrel* (1884–1898) kezdődött.

S ezek után csak természetes, hogy kitekintést nyújt az *Új Előre* Kanadából történt kitaltása (1929) után megalakult *Kanadai Magyar Munkásra*, az *Új Előrével* párhuzamosan megjelenő művészi szemlére, a *Kulturharca* (1931–1935), majd az *Új Előrért* felváltó *Amerikai Magyar Világ* (1937–1938) és *Magyar Jövő* (1938) című népfrontos napilapokra.

S mindezt nem a szorgos regisztráló szakbarbárságával teszi. Felmutatja a lapok mögött álló társadalmi, politikai csoportosulások, pártok törekvéseit, rétegződéseit, s tágabb értelemben az egész amerikai magyar emigráció létrejöttét,

osztályhelyzetét, s annak szociális és etnikai változásait.

Figyelme középpontjában természetesen a munkásmozgalom áll, s azon belül is külön hangsúlyt szól a kulturális munkáról, amely az 1900-ban alapított *Általános Munkás Betegsegélyző*-ben folyt, s amelynek meghatározó jelenléte az 1902-ben megváltozott új elnevezésben, a *Munkás Betegsegélyző és Önképző Szervezet*-ben is kifejezésre jutott. Ilyen előzmények után jött létre 1913-ban – a huszonöt évig fennálló – *Előre Műkedvelő Kör*, amely utóbb az *Új Előre* kulturális, politikai, sőt anyagi bázisává vált.

Kovács József hosszabban időz az *Új Előre* létrejöttének körülményeinél. Leírja azt az áldozatos munkát, amelyet szerkesztői: Kövess Lajos, Lékai János, Bebrits Lajos, majd Gyetvai János végeztek. Ami messzemenően nem csupán a szerkesztést jelentette, hiszen valamennyien aktív politikusként is dolgoztak; állandóan járták a magyar településeket, s az írást gyakran váltogatták a szervezőmunkával és a napi agitációval. S az is természetes, hogy a kötet összeállítója részletesen leírja azt a közművelődési közeget is, amely szerves kiegészítője volt a politikának, s amely ekkor a húszas évek elején a proletkult jegyében folyt.

Előszava több helyütt is hangsúlyozza az amerikai proletkult megkülönböztető sajátosságát: azt, hogy a Szovjetunió azonos elnevezésű szűk, szeparatista mozgalmától eltérően tovább vitte, átértékelve felhasználta a korábbi munkásművelődés hagyományait; az önképzés, a színjátszás és az irodalom felkarolásával szolgálta azt a harcot, amelyet a kommunista párt a munkáosztály korszerű marxista tudatáért és politikai mozgósításáért folytatott.

E gazdagon megrajzolt hordozó közegebe ágyazottan mutatja be Kovács József érdeklődésének alapvető tárgyát: az amerikai magyar szocialista irodalmat. Módszerének legjellegzetesebb vonása, hogy a tárgyalat jelenségkört *folymatában* ábrázolja: szüntelen változásában, kibontakozásában, majd lassú sorvadásában. A bevezető tanulmány és az azt kiegészítő antológia többféle metszetét adja ennek a folyamathoz. Az első – *tematikus*, és alapjában véve három részre tagolódik. Mint a nyitó fejezet: *Ideértünk hát Amerikába* és az azt követő ciklus: *Magyarok az új hazában* címei is mutatják: az összeállító az amerikai magyar szocialista irodalom meghatározó vonásának az emigrálás és a beilleszkedés élményeinek megszólaltatását tartja. Ezzel egyenrangúnak, – ha nem erősebbnek – kell látnunk

azonban ennek az irodalomnak korábbi kötődését is, amely azt a kényszerűen elhagyott hazához és az átalakításáért folytatott forradalmi harchoz fűzi (*Hazám földjén, A forradalom mégis a miénk*). A harmadik tematikai egység (*Irodalom és művészetsemlelet, Írók – könyvek*) az elméleti és kritikai írásokat gyűjti egybe.

A *folymat* megjelenítésének másik metszete – *műfaji*. A szerző a kezdetben domináló riport és a líra, majd a prózai művek és drámai alkotások körülírásával érzékelteti a kibontakozás és a meggyökeresedés állapot-változásait, kiemelve ugyanekkor ennek az irodalomnak társadalmi, közvetlen tudatformáló szerepét, irányzatosságát.

A harmadik metszet a *portrék* felsorakoztatása lenne. Ez azonban eléggé hézagos. Lékai János, Egri Lajos, Bálint Imre, Olexo Endre, Nagy Jenő, Varga József – és a kezdeteket jelentő Abet Ádám esetében a főszövegbe ágyazott kisebb kitérők megvilágítják ugyan ideológiai fejlődésüket és írásaik jellegzetes vonását, de nem eléggé láttatják az életutak, életművek egészét. Nem a jó értelemben felfogott *folymat* módszeres feldarabolását hiányoljuk, hanem azokat a filológiai holdudvarokat, amelyek teljessé tennék a portrékat, s amelyek – akár jegyzetapparátusba építve is – tárgyyszerűen elégténék ki az olvasó kíváncsiságát. Hiszen nem általánosan ismert szövegekről van szó, hanem olyanokról, akiknek java része hiányzik a közkézben forgó lexikonokból. (Szívesen olvastunk volna például többet az előbb felsoroltak, de akár Illés (Komor) Ágota, Moór Péter, William Weinberg stb. életéről, munkásságáról is, hiszen a kor gyakran publikált szerzői voltak, s nem egy alkotásuk átkerült az európai munkás-sajtóba is.*

*Itt a portrék kérdésénél említjük meg, hogy a Lékai Jánossal és Gyetvai Jánossal foglalkozó részeknél bizonyos aszinkron tapasztalható a művek bemutatásában. LÉKAI Vörös és fehér, GYETVAI Egy éjszaka, Zsúpka Eszter és Ádám Péter című regényei valóban az *Új Előre*-ben jelentek meg. Megírásuk azonban korábbra, még szerzőik európai tartózkodásának idejére esik, s így nem sorolhatók közvetlenül azok amerikai pályaképezhé.

Igen jól sikerült viszont Bálint Imre, Egri Lajos és Olexo Endre egy-egy pályaszakaszának rajza.

Végül itt jegyezzük meg, hogy az *írók, könyvek* fejezetben szereplő Bíró Károly álnevet a harmincas években, tudomásunk szerint Réz Andor használta.

Negyedik metszetnek a folyamat *ideológiai elemzése* kínálkozott, s mint már jeleztük, Kovács József a bemutatott irodalomnak ezt a vonatkozását alapvetően a proletkult mozgalomra vezeti vissza, pontosabban: annak „amerikai” változatára, amely szélesebb, mélyebb e fogalom megszokott, illetve elfogadott értelmezésénél. Tanulmánya e terminuson belül maradvá vázolja fel a fejlődésnek azt az ívét, amely a valóság érzelmi telítettségű, messianisztikus s nem egyszer jelszószerű és sematikus megragadásától a nyugodtabb, árnyaltabb, tárgyyszerűbb, realiztikusabb megjelenítés felé vezet. A változás, a tendencia leírásával egyet kell értenünk, de hiányoljuk, hogy azt nem differenciálja terminológiaiailag is; azt ti. hogy bevezetőjében a korai proletkult alkotások nem különülnek el a későbbi, ún. proletáirodalom termékeitől. Holott ez a fogalom ma már általánosan elfogadott szakirodalmunkban, – s az antológiában bemutatott alkotások jelentős része ebbe a kategóriába sorolandó. Kár, hogy a szerző ebben a kérdésben nem tudta (vagy nem kívánta) elhatárolni magát a műveket hordozó kulturális mozgalom önmegnevezésétől. Hiába élt ui. Amerikában még a húszas évek végén, sőt a harmincas évek elején is tovább a proletkult-kifejezés – az általa jelölt művek, jelenségek tartalma már régen túlnőtt e fogalom általánosan elfogadott jelentésén!

Végül megjegyezzük, hogy a kötet előszava – de mindenekeelőtt a hozzá csatlakozó antológia –

valójában véve kevesebbet ad, mint amit a cím ígér: a szocialista magyar irodalomba beleértve az Európában élt emigráció alkotásait is. Kovács József figyelmét elsősorban a „helyi” vonatkozások kötötték le, s ez elkerülhetetlen arányeltolódásokhoz vezetett. Igaz, a kötet függelékében közölt bibliográfiai összefoglaló regisztrálja Balázs Béla, Barta Sándor, Gábor Andor, Hidas Antal, Illés Béla, Illyés Gyula, Kahána Mózes, Karikás Frigyes, Kiss Lajos, Lányi Sarolta, Lengyel József, Mácza János, Magyar Lajos, Matheika János, Zalka Máté írásait. Újraolvasásokkal azonban a kötet összeállítója nagyon szűkmarkúan bánt. Holott jelentős részük – elég itt Balázs Béla, Barta Sándor, Illyés Gyula vagy Mácza János verseire, elbeszéléseire utalnunk – egyedül itt, az *Új Előrében* lelhető fel, és újbóli publikálásuk rendkívül hasznos és érdekes lett volna. S különösen mostohán bánt Kovács – még a bibliográfiában is! – Gábor Andor írásaival, kizárva közülük a húszas évek első felének publicisztikáját, amelynek tekintélyes hányada ma még szintén ismeretlen. Sajnálatosnak tartjuk ezt a kényszerű szűkítést, amit talán a kiadás lehetőségei írtak elő, mert az amerikai magyar munkássajtó anyagában a nem amerikai emigráció írásai legalább olyan fontos, – ha nem fontosabb – szerepet játszottak, mint a „helyi” irodalom.

A kötet – az *Irodalom–Szocializmus* sorozat többi kiadványához hasonlóan – egyik alapvető forrása a további kutatásoknak.

Botka Ferenc

FESTETICS-KÓDEX

Eötvös Loránt [sic] Tudomány Egyetem [sic] Magyar Kódexek I. Szerkeszti: Molnár József. A faksimile szövegét gondozta Molnár József. Bp. 1977. [1979.] (Kiadó: ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport) 1 számozatlan + 6 számozott + 418 számozatlan lap.

A Nyelvemléktárban megjelent kódexeket újból ki kell adni! – számtalanszor elhangzott már ez e folyóirat hasábjain.

A háború alatt, 1942-ben indult Codices Hungarici sorozatban eddig hét kötet jelent meg, az utolsó 1971-ben. A hosszú, kilenc éves szünet után a látszólag elakadt sorozat helyére már más szerkesztői elgondolásokkal, bár – mint Molnár József előszavában írja –, a Codices Hungarici „eredeti célkitűzéseit mérvadóan tekintve”, újabb léptet.

Első közrebocsátott kódexünk mindjárt egy régi magyar bibliofília, a Festetics-kódex, amely Magyar Benigna számára 1493 táján a nagy-

vázsonyi pálosoknál készült. Gazdagon díszített levelei firenzei mintát követnek, címlapja Kálmáncsehi Domonkosnak a budai műhelyben készült, s „Franciskus de Castello Ithallico” milánói miniátor által illuminált breviáriumával rokonítható. Kár, hogy a kiadás az illuminátor munkáját igen kevésbé hűen adja vissza. A kódex azonban képzőművészeti érdekessége mellett igen fontos nyelvészeti, irodalmi és művelődéstörténeti beccsel is bír.

Egy *Marianumot* kaptunk kézhez. A kódex szerkezetének kialakulása a korai középkorba nyúlik vissza. A szerzetesek zsolozsmájának rendjét Szent Benedek († 543) szabályozta a *Regula*

monachorumban. Nagy Károly fiának, Jámor Lajos tanácsadójának, Anianei Szent Benedeknek (750–821) rendi reformja – mivel az eredetileg laikus szerzetesi közösségekből az angolszász térítés idején papi szerzet lett, s a testi munka is megszűnik a monostorokban – a liturgiát helyezi előtérbe, s a hivatalos karimához különféle kiegészítéseket: lépcsősoltárokat, bűnbánati zsolttárolkat kapcsol. A boldogságos Szűzhöz fohászoló officiumi részek a X. században tűnnek fel, ezek recitálása a montecassinói bencés apátságban a szerzetesek egyik fő feladata lett. Elterjedésüket azonban elsősorban Szent Ulrichnak († 973) és a verduni püspöknek, Berengarnak († 962) köszönhetik. A pápai approbiatiót II. Urbán adta meg, s a karra kötelezetteknek előírta, hogy a keresztes hadjárat sikerének érdekében ezt az ájtatosságot is elvégezzék. Ez, vagyis az *Officium parvum Beatae Mariae Virginis* volt az, amely a későbbi világi imakönyveknek, – amelyek addig csupán a zsolttárolkat tartalmazták, – a hóraskönyveknek alapjául szolgált. A XIII. században önállóul a Boldogságos Szűz Mária kis officiuma, leválik a hivatalos breviáriumról; recitálását már nemcsak a szerzetesek, a világi papság, hanem a laikus világiak is végzik. A ma ismert hóraskönyveknek legkorábbi példánya az oxfordi William de Brailes műve, a *Hours of the Sarum Use* (British Library, Add. ms. 49999).

A hóraskönyvek általában megtartották a breviáriumok főbb elemeit, jóllehet ezek a Festic-kódexből hiányoznak. Nem találjuk meg benne az egyházi év ünnepei között eligazító kalendáriumot, a sequentiákat, az *Obsecro te* s az *O intemerata* imádságokat, a Keresztfu, a Szentlélek és a halottak zsolozsmáját, a Minden-szentek litániáját, a szokásos evangéliumi részleteket sem, hiszen ezen imakönyvek felépítését nem szabályozták központilag.

A hóraskönyvek elterjedésének rendkívül kedvezett az éppen akkoriban alakuló bencés oblaták, a franciskánus, dominikánus, és premontrai rend körül csoportosuló harmadrend s a begina-mozgalom kiteljesedése. A devotio moderna megtalálja stílusát a kései gótika indázó hajtásainak, a style-flamboyant-nak édességes imáiban, amelynek sötét ellenpontjai a „*Memento mori*” elmélkedések.

Mária kis officiuma inkább kedvezett az egyéni kegyességnek, a pia exercitiationak, mint a már merev, hivatalos breviárium. A világiak Máriához fohászodnak, „hiszen hatalmasabb ő minden szentnél, s mégsem oly ijesztő, mint a Mindenható. Mint Istenszülő különös befolyással

van fiára, s különös helyet foglal el az Isten és az emberek között”. Szent Bernát szerint: „Krisztus azt akarja, hogy mindent Mária által nyerjünk”. A katolikusok nem is kerülhetik el emiatt a protestánsok vádjait, amit Pázmány így idéz: „a psaltériumot is Máriának berberélték”. A *Marianum* zsolttárai nem Krisztus passiójához kapcsolódnak, hanem az új Éva, a Dei Genetrix életének epizódjait követik: a laudes Mária látogatását Erzsébetnél, a vesperas az egyiptomi menekülés történetét idézi. A napközi kisebb imaórák, a tertia, a sexta és a nona pedig szabadon vagy a Szentlélek műveire utalnak, vagy a Szenthárom-sághoz szólnak. S így volt ez a collectákkal s a magánimádságokkal is. A Festic-kódex collectái szintén eltérnek a hivatalos szövegektől, Mária helyett Szent Annához fohászodnak. Magánimái aránylag pontos fordításban a *Hortulus animae* és az *Antidotarius animae* c. XV. századi gyűjteményekből származnak, átveszik azok burjánzó, retorikus díszítettségű édességes stílusát.

De már más szellem is betör közéjük. A kódexnek nemcsak a Corvinnákkal vetekedő díszítése mutat reneszánsz jelleget, hanem – mint Horváth János írja – „hymuszfordításainak jámbikus lejtést mímelő alakja is” humanista öntudatra utal. Az *Ave maris stella* átültetése magyarra Nyéki Vörös fordítását előlegezi, míg a *Memento salutis auctor* variánsai a szöveggel való – nem túl sikeres – küzdelem nyomait mutatják. Az igazi meglepetést a kötelező *Septem psalmi poenitentiales* okozzák, ugyanis helyükön nem a VI., XXXI., L., CI., CXXIX. és a CXLII. zsolttárt találjuk, hanem Petrarcanak a „Penytenca tarthafarol walo” pszalmuszait. Ezek realiztikus képei a természetben felfedezett Istent idézik, az Istent, aki az emberért munkálkodott: „Te énnekem idők változásait teremtéd! . . . Tiszta időt és felleget te tettél, szeleket és esőket. Földet vízzel bétakartál, tétél hegyeket és tengereket, völgyeket és egyenességeket, kútefejeket, állóvizet és folyóvizet . . . Ezeket . . . sokképpen megékesítéd: zöld fivekkel megruházád mezőket, hegnyakakat megválogatál virágokkal és az erdőket ágaknak levelivel. Megfáradtaknak nyugalmat csináltál, meghevölteknek fáknak árnyékot, és mulatságra gyenyerő mulatóhelyeket . . .” (V. Kovács Sándor olvasata).

Rimay gyakran citált mondata: „Mutathatnék Mária király és királyné Asszony kezibe forgott . . . Imádságos Magyar Könyvecskét . . .”, arra a nyilvánvaló tényre figyelmeztet, hogy nemcsak a rejtélyes sorsú Benigna asszony imádkozta a *Marianumot*, hanem más világiak is, ha

több magyar nyelvű példány e korból nem is maradt ránk. A szakirodalom ugyan tudni véli, hogy a „nihai Kenézsy Pál társa” eme imakönyvének lenne egy másolata s egy kései kiadása, azonban ez nem áll.

Az 1643-as pozsonyi *Officium B. M. Virg.* (RMK I. 745.) nem azonos a most közreadott óraskönyvvel, hanem – mint azt Holl Béla, a Festetics-kódexszel való netáni összefüggést ugyan nem említve, bebizonyítja (MKsz 1957. 59–61.) – Draskovich János horvát bán és magyar nádor fordítása.

Egy másik tévedést is el kell oszlatnunk. A Melich János által felfedezett s *Vásárhelyi-másolatnak* elnevezett kézirat (NyK 1900. 350–352). sem a nagyvázsonyi pálosok írta kódexről készült, hanem – amennyire a rendelkezésünkre álló gyér adatok alapján megállapítható, például az adventi matutinum invitatoriuma utáni szokatlan antifóna azonosságából – az a Draskovich-fordítással tart rokonságot.

Arra azonban, hogy a magyar *Marianum* a főúri asszonyok körében közkézen forgott, leginkább a Festetics-kódex a legjobb példa, hiszen már maga is másolat, bár ezt sajnos sem a mostani kiadásból, sem a sokat kárhozottatott *Nyelvemléktár*ból nem lehet eldönteni. Ám a Volf György által felsorolt íráshibákon kívül – mint arra Mezey László figyelmeztetett – van egy eddig kellően meg nem vizsgált külső érv is a Festetics-kódex másolt volta mellett. Az tény, hogy a másolás helye „önagysága vázsonyi klastromának” scriptórium. Eppen ezért igen feltűnő az a körülmény, hogy Magyar Benigna óraskönyve – a közhiedelemmel ellentétben – nem a pálos breviárium megfelelő részének fordítása. Vizsgálódásaim eredményeképpen elmondhatom, hogy ez a *Marianum* a *Breviarium Albense* (XII. sz.) szövegének felhasználásával a *Breviarium Colocense* és a *Breviarium Zagrabriense* rendjét követi, és semmiképpen sem az egymással majdnem azonos esztergomi és pálos breviárium fordítása. Így a kódex szövege messzemenőig megegyezik a már említett Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost breviáriumával (Bibl. Hung. c. I. m. ae. 446. fol. 60–68.) s a Gondán Felicián által forrással megjelölt Nagylaki István székesfehérvári és bácsi kanonok zsolozsmáskönyvével (Bibl. Nat. Hung. c. I. m. ae. 343. fol. 486–496.).

Nagyon logikus és valószínű, hogyha a kódexet a remeteszertelbeliek fordították, akkor a saját breviáriumuk *Officium BMV*-ét magyartolták volna. Mindezek alapján – a könyv tulajdonosának udvari kapcsolatát is számításba véve

– egy világi klerikusok, esetleg világiak által fordított, másolt, az udvari s a főúri körökben használt mintapéldány létét kell feltételeznünk. Mindenesetre megfontolandó még, hogy miért éppen a régebbi magyar úzúst követi a kódex, s miért nem a modernebb *Breviarium Strigoniensé*t. A „nullius” rangú, tehát a pápának közvetlenül alárendelt székesfehérvári prépostság és az újabb alapítású kalocsai érsekség egyaránt Esztergomtól való függetlenségét dokumentálta az esztergomi újításokat nem követő, régi liturgikus gyakorlat megtartásával. Ha a *Marianum* fordítása az 1490-es években készül, akkor legvalószínűbben a kalocsa–fehérvárinál modernebb esztergomi rítus a forrása. Így azonban meg kell kockáztatnunk egy feltevést, nevezetesen azt, hogy a Festetics-kódexbeli *Boldogságos Szűz officiumának* a székesfehérvári királyi bazilika breviáriuma szolgált – esetleg még az Árpád- vagy az Anjou-korban – forrással. Természetesen ez nem érvényes a Festetics-kódex minden részére, csupán az *Officium benedictae virginis*re. A Petrarca-féle bűnbánati zsoltárok, amelyekről az első híradás 1367-ből származik, miként fordításuk gördülékenyebb stílusa és modernebb nyelvezete is mutatja, csak később kerültek be a mintapéldányul szolgáló kódex szerkezetébe. Ennek bizonyításához azonban elkerülhetetlenül szükséges a kódex íráshibáinak, interpolációinak, hangtörténetének nyelvészeti és paleográfiai alapos vizsgálata.

A kritikai kiadások értékét elsősorban az határozza meg, mennyire pontosak, a faksimiliét az, mennyire hű az eredetihez.

Amikor a Festetics-kódex hasonmás-kiadását használatba vesszük, mindenképp az eredeti kéziratban az egymást ma is hibátlanul követő levelek rendjét kell példányunkban újból helyreállítanunk. Mivel könyvünk lapjai számozatlanok, a levelek identifikálásához – a könnyebb kedvéért, a recto-verso sor helyett – a XVII. századi kéz *helyes lapszámozását* használtam fel. A XVII. századi paginák a *kiadásban* így követik egymást: 1... 138, 141... 307, 308, 307, 308... 361, 366, 363, 368, 365, 362, 367, 364, 369, 370, 369, 370... 384, 389, 386, 387... 393, 395, 397, 394, 399, 396, 139, 140, 398, 400... Itt kell megemlítenem, hogy a kiadvány előszavával ellentétben, a kódex 209 számozott és egy számozatlan (70 b) levelet tartalmaz.

Amint az a Codices Hungarici háború után megjelent köteteinél általános, a Festetics-kódexet is, ha szabad kissé furcsán kifejezni

magunkat, „fél-faksimileként” adták ki. Az, hogy a könyv egyszínnyomással jelent meg, nemcsak a kódex miniatúráinak élvezetétől, hanem fontos paleográfiai és kultúrtörténeti tudnivalóktól is megfoszt bennünket.

Mivel a kiadvány még rövid kodikológiai leírást sem tartalmaz, az egyszínnyomás nemcsak ismereteinket csökkenti, hanem számtalan nehézség forrása is lesz. A scriptor nem véletlenül írt az eredetiben egyes sorokat rubrummal, ezek egyházi előírásokat, használati utasításokat tartalmaztak, – innen a rubrika elnevezés! – amelyek megkönnyítették használójának az imakönyv kezelését. A kutatónak erről a könnyebbéséről sajnos le kell mondania. Ez még nem lenne baj. Sokkal nagyobb baj az, hogy a „fél-faksimile-eljárás” nem őrizte meg a tinta színének változását, így az eredeti kézirat használata nélkül néha nehéz eldönteni, vajon a másoló, vagy vele közel egykorú kéz javíttatta-e a szöveget. Néhol az is nagyon kétségesnek válik, hogy a nyelvészeti szempontból oly érdekes, kettőzéssel jelölt hosszú magánhangzók kettőzése az eredeti kéztől származik-e, vagy egy másiktól.

Amikor az eredetit kezünkbe vesszük, akkor derül ki, hogy Volf állításával ellentétben a kódex nem egy kéz munkája. A másolóval közel egykorú kéz javíttatta a szöveget, pótolta a kimaradt zsolttárogat, rubrikális megjegyzéseket, írta be a második magánhangzót – s valószínűleg ő végezte az illuminálást is. Szavakat, sorokat dörzsölt le a hártýárol, s újakkal helyettesítette őket. Ha összevetjük ezeket a helyeket a latin forrásokkal, akkor bizony azt találjuk, hogy a „javító” kéz igen gyakran rontott a szövegen, s munkáját nem az eredetiből, hanem az általa ismert imák sztereotip szókincsét felhasználva végezte. Szerencse, hogy a himnuszok szövegét megkímélte korrekciótól.

Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puero- rum, edidit Gabriel Silagi, Turnholti (Turnhout), Brepols, 1978, pp. XVIII + 216 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis XLIX.)

Batthyány Ignác ma már nehezen hozzáférhető, s egyébként is már elavult, s számos tévedést tartalmazó 1790. évi gyulafehérvári kiadása után végre modern kritikai kiadásban áll előtünk a magyarországi latin irodalom második legrégebb fennmaradt terméke, Szent Gellért *Deliberatio*-ja. Időben csupán a szentistváni *Intelme*

A kézirat alapján azt is megállapíthatjuk, hogy egyes szövegrészek, marginális megjegyzések, a miniatör jelölése, betoldásjelek hiányoznak a faksimiléből, így a 65^v-n a *sekreenye* javítás.

A kiadás legfőbb hibája az elmondottakon túl az, hogy igen kezdetleges, a célnak nem megfelelő technikai eljárással készült. Emiatt a szöveg sok helyen „beragad”, olvashatatlaná válik, másutt az ofszetlemez készítéséhez használt film túl kemény, s a nyomtat emiatt szöveg- és betűrészeket hagy el, ezért nyelvészeti s kodikológiai kutatás céljára nem alkalmas. Kívánatos lenne tehát, ha ezután valóban faksimilét bocsátanának közre, többszínnyomással. Ezen túlmenően nem szabad a továbbiakban sem lemondanunk a szövegeknek – lehetőleg másik kötetben való – betűhív közléséről s velük párhuzamosan a latin forrásoknak a kiadásáról, amely nélkül komoly nyelvészeti feldolgozás nem képzelhető el.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy miként Magyar Benigna nem örült volna egy ilyen imakönyvnek, akként mi sem örvendzünk egy ilyen kódexkiadásnak. S mégis örülnünk kell, mert valaki megpróbálkozott azzal, hogy felélesszen egy haldokló sorozatot, s megbízható szöveget bocsásson a kutatás rendelkezésére. E kódexkiadás nem léphette túl azt a technikai színvonalat, amelyet egy házinyomda nyújthat. Molnár Józsefet nem mint szövegrendezőket kell dicsérnünk, hanem mint nyelvészt, aki kísérletet tett a ma még meglevő, de óhatatlanul pusztuló nyelvelméleink közreadására. Helyes lenne, ha könyvkiadóink is támogatták nyelvészeink törekvéseit.

Egyébként a Nyelvelméltárban megjelent kódexeket újra ki kell adni. Ezt is.

Lázs Sándor

*

előzi meg. A régiségben elfoglalt ilyen előkelő helye ellenére, Gellért műve a magyar irodalom történetének mindig csak a margóján foglalt helyet (beleértve az akadémiai irodalomtörténet általam írt megfelelő fejezetét is), pedig viszonylag gazdag szakirodalom foglalkozik vele, s a középkori latin irodalom mindmáig legátfogóbb összefoglalójának szerzője, Max Manitius Gellértet egyenesen a XI. század egyik legeredetibb írójának tekintette (*Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II, München, 1923, 79). E mellőzést nem menti, csak magyarázza a mű elszigeteltsége, nehezen interpretálható volta,

nyelvi különössége, de leginkább talán a megbízható kiadás hiánya. Gabriel Silagi mintaszerű kiadásával ez az utóbbi akadály elhárult.

A neves müncheni történész és filológus már több mint tíz évvel ezelőtt alapos vizsgálatnak vetette alá a *Deliberatio-t Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung I, 1967) című munkájában (l. Redl Károly recenzióját: ItK 1968, 384–385). Számos filológiai kérdés tisztázása, a források kimutatása, a Batthyány-kiadás hibáinak felsorolása stb. révén e munkája szinte a kritikai kiadás előmunkálatának is tekinthető, mégis a szerző akkor meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott egy új kiadás fontosságáról. Mint a mostani kiadás előszavában írja, azóta revidálta ezt a negatív álláspontját, nagyobb fontosságot tulajdonít az első Magyarországon működő íróknak, bár német nyelvű bevezetésének tanúsága szerint továbbra is erős tartózkodással ítéli meg Gellért művét. Miként korábbi értekezésében, úgy e bevezetésében is szembezáll különböző belemagyarázásokkal, Gellért műveltségének, tanultságának túlbecsülésével, s hajlik Jean Leclercq hiperkritikus, Gellért bencés voltát s általában a legendák állításait kétségbevonó álláspontja felé. (Vö. J. L., *San Gerardo di Csanád e il monachesimo*, in „Venezia e Ungheria nel Rinascimento“, Firenze 1973, 3–22.) A bevezetés egyébként pontosan tájékoztat a *Deliberatio* kiadása elé kívánczoló valamennyi kérdésről: a műben említett személyekről, Gellért más műveinek kérdéséről, a mű jellegéről és forrásairól, s különösen nyelvéről, valamint az egyetlen (müncheni) kéziratáról.

Magát a szövegkiadást a lap alján részben tárgyi–tartalmi, részben szövegkritikai jegyzetek kísérik. Az előbbieket elsősorban a bibliai helyeket, valamint az egyéb forrásokat és a művön belüli összefüggéseket adatozzák, továbbá – csekélyebb számban – magyarázatokat, kommentárokat fűznek egy-egy szöveghelyhez. A bibliai idézetek a szövegen belül tipográfiaiilag is meg vannak különböztetve. A kötetet a szentírási helyek, a Gellért által forrásul használt szerzők és művek, valamint a tulajdonnevek mutatója, s végül a fontos vagy sajátos szavak jegyzéke (*Index rerum et verborum*) zárja. A *Deliberatio* tanulmányozói a jövőben megbízható kiadást, kitűnően használható munkaeszközt vehetnek kezükbe.

Egyedül a bevezetés végén helyet foglal a bibliográfia kelthet bizonyos elégedetlenséget. Silagi tájékozottságához nem fér kétség, s irodalom-

jegyzékének adatai mindig pontosak. Ezért bizonyos tanulmányok kimaradása nem írható az információ-hiány, a Magyarországon megjelenő kiadványok esetleg nehezen elérhető volta számlájára, hanem csak szándékos kihagyással magyarázható. A *Deliberatio*-val foglalkozó irodalomból mindössze két tétel hiányzik, Szeffü László *Eretnekség és tirannizmus* (ItK 1958, 501–516), illetve *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria* (in „Venezia e Ungheria nel Rinascimento“, Firenze 1973, 23–26) című – részben azonos tartalmú – tanulmányai. Szeffü újszerűen interpretálja Gellért művét, azt elsősorban dualista eretnekek ellen írt vitáinak tartja, s ebből a körülményből messzemenő következtetéseket von le Péter és Aba Sámuel korának politikai és ideológiai konfliktusaira vonatkozóan. Hogy a *Deliberatio* művében szó van manicheista típusú, valószínűleg bogumil eretnekekről, az nem volt új gondolat, erre a nemzetközi eretnek-kutatás már a múlt század vége óta rámutatott, újabban pedig Ivánka Endre (1954) és Rónai György (1956) közöltek e kérdésről figyelemre méltó megfontolásokat (amikre viszont – első tanulmányában – Szeffü felejtett el hivatkozni). Ő azonban minden korábbi írásnál rendszeresebben, s a látszólag esetlegesen előforduló eretnek-ellenes kijelentések összefüggéseit, belső logikáját felfedve törekedett a *Deliberatio* fő mondanivalóját, tendenciáját a bogumilizmussal folytatott vitában megjeleníteni. Szeffünek e tétele, s még inkább az ehhez kapcsolt politika-történeti megállapításai természetesen joggal vita tárgyai lehetnek. Silagi nyilván nem fogadja el Szeffü állításait, – egy másik munkájában (*Die heiligen Könige*, Graz–Wien–Köln, Verlag Styria, 1976, 178. „Ungarns Geschichtschreiber“) – a magyar szerzőnek Gellért velencei szerepével kapcsolatos okfejtését nem egészen alaptalan iróniával „phantasievoll“-nak nevezi, de általában is bizalmatlan minden olyan kísérlettel szemben, mely Gellért könyvének bármilyen korhoz kötött időszzerű mondanivalót kíván tulajdonítani. Az eretnekséggel kapcsolatban a Szeffüt megelőző szakirodalomból is mindössze annyit fogad el, hogy Gellért hallhatott valamit a bogumilok Uriel-tiszteletéről (vö. XI. 1.). Akár igaza van Silaginak, akár nem, véleményem szerint nem volt helyes eljárás Szeffü alaposan kifejtett ellentétes véleményének az elhallgatása egy ennyire fontos kérdésben. Annál is inkább, mert az eretnek-probléma erőteljes jelenlétéről a *Deliberatio*-ban éppen Silagi kiadása győz meg a legjobban: elég az *Index rerum et verborum*-ban a

„haeresis” szó családjára vonatkozó adatok feltűnő sokaságára, valamint a tulajdonnevek között a „Manichaei” többszöri szereplésére utalunk.

Minthogy a bibliográfia a Gellért-legendákkal kapcsolatos tételeket is felvesz, kifogásolni kell Horváth Jánosnak a Gellért legendákkal foglalkozó, 1958 és 1961 között megjelent magyar, francia és német nyelvű alapvető tanulmányainak a mellőzését, valamint Csóka Lajos és Horváth János egymással vitatkozó újabb tanulmányait is (I. *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, Bp. 1974, 137–163). Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy e két utóbbi írásában viszont, mind Csóka, mind Horváth diszkréten hallgat Pásztor Edithnek a Gellért-legendák datálása vitatott kérdésében kifejtett figyelemreméltó érveiről. (Vö. E. P. *Problemi di datazione della „Legenda maior S. Gerhardi episcopi”*, in „Buletino dell’Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano”, Roma, 1962, 113–140.) Kívánatos, hogy a jövőben a Gellért-kutatók között nyitabb és közvetlenebb eszmecsere alakuljon ki. A *Deliberatio* kitűnő kritikai kiadása ezt a folyamatot bizonyára elő fogja segíteni.

Klaniczay Tibor

Amedeo Di Francesco: A pástorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. Bp. 1979. Akadémiai K. 130 I. (Irodalomtörténeti füzetek 95.)

Az utóbbi évtizedben jelentős eredményekkel gazdagodott első nagy magyar költőnk életművének kutatása. Balassi-képünk pontosítását, finomodását jelzi többek között az új, helyreigazított Balassi-kiadás. Az 1976-os, Balassi emlékének szentelt tudományos ülészak – ha új szintézis nem hozott is létre – részleteiben lényeges vonásokkal egészítette ki eddigi ismereteinket. Amedeo Di Francesco fiatal olasz kutató jelen munkája is a Balassi-filológia újraértékelésének szükségességét véteti észre az olvasóval.

Di Francesco tanulmányának alaptétele: „A pasztorál élménye a döntő pillanat szerepét tölti be, Balassi költői pályafutása két legfontosabb periódusa között az összekötő láncszemet alkotva.” A tétel bizonyításához elengedhetetlen feltétel a Castelletti-fordításnak az egész életmű kontextusába helyezése.

A pástordráma műfajának közkedveltségét a tanulmány elején széles közép-európai körkép bizonyítja. A szerző ezután számba veszi és

csoportosítja az olasz eredeti és a magyar komédia eltéréseit, s ezeket végigkíséri a költő egész pályáján. A motívumok előfordulásának gyakoriságára; szemantikai, lélektani, irodalmi gyökereiknek feltárására, szerkezeti megoldások megváltoztatására és a költő élettegyeire támaszkodik.

A tanulmány mintegy fele a Castelletti-fordításba beszüremkedő, azt erőteljesen líraizáló irányba terelő balassias motívumkinccsel foglalkozik. Balassi az „essilio” kifejezést *bujdosás*nak magyarítja, pástorok helyett *vitézek* keseregnek az irántuk lassanként közömbössé, a későbbi művekben meghatározatlanná, üressé váló természet öléen. A nimfa (Ninfa) közkeletű fogalmának *tündér* fordítása pedig jelzőivel (mennyi, angyali stb.) kiegészítve arra utal, hogy Balassi módszeresen keverte és egybeolvasztotta háromféle hagyománykincs (antik, keresztény, magyar) női dicsőítésre használatos elemeit. Emellett két jelentős megfigyelés kap helyet ebben a részben. Az egyik a komédia első jelenete belső tartalmi vázának felismerése, melyet lélektani alaposságú és alapú elemzés, az álom- és virrasztás-motívum kibontása támaszt alá. A másik: Balassi jellemző eszközeként kap hangsúlyt a monológok bővített átírása. Ezek ugyanis a líraizálás lehetőségét hordozzák; ez a tendencia pedig Di Francesco megállapítása szerint jól kitapintható a komédia-fordításban, mint az egyre nyugtalanabb, kétségbeesettebb, magányosabb költő önkifejezés-kényszerének következménye. Balassi csak saját maga tud komédiája hőse lenni; saját tapasztalatai, reményei kifejezése alá rendeli, átalakítja, erőteljessé formálja a koncepciójába illő motívumokat.

A Szép magyar komédia és Castelletti Amarilije közötti dialektikus viszony másik aspektusának (ahol Balassi befogadóként szerepel) kevesebb teret szentel a szerző, s ezért néhol kevésbé meggyőzőnek érezhetjük érvelését. „Castelletti költői repertóriumának időtálló elemeivel” hatott a komédia-fordításra és a késői versekre. Az olasz hatás jelentkezésének bizonyítéka a mulandóság-motívum felerősítésére alkalmazott „oldódó keménység”-kép, a „hamis gyanúság” motívum, a „halál – orvosság” azonosítás. E képek megjelenésének egybeesése – bár származhatnak más forrásból is – valószínűsíti a Castelletti-hatást. Kétséges azonban, hogy egyértelműen az olasz mű befolyásának bizonyítékai között tárgyalandó-e, hogy a kései versekben átértékelődik a természet: embertől mentes, kiürült, szubjektív világegyetem ábrázolását fedezhetjük fel. Ebbe a hideg, elérhetetlen távolságba helyeződik az Isten; a költő kezéből

folyton kicsusszanó tűnékeny nő ördöngös bűvölővé válik, de épp oly megfoghatatlan, mint tűnérdéként volt.

Di Francesco többször szemügyre veszi, megforgatja, körüljárja ugyanazon szövegrészeket, melyek mindannyiszor más hangsúlyt kapnak. Így áll össze finoman helyükre illesztett forgácsokból a szerző Balassi-képe, melynek középpontjában természetesen a Castelletti-fordítás kap nyomatékos helyet, hiszen az olasz–magyar kölcsönhatásokat tárgyalja a tanulmány. Hozzá kell tennünk, hogy a középszerű olasz drámán keresztül kapott műfaji élmény gyakorlatiasodott, popularizáló célzatúvá vált Balassi szemében (céljának elérését néhány XVII. századi udvari dráma jelzi): „Akaram azert ez Commedia szerzest ui forma gianant elő uenni, hogy ha az otben ualo lfiak az idekiualokot, az uers szerzesben nem csak kouettik, hanem sokal inkab megis előczottek, eben se maradnanak ell az ide ualoktul.” (ItFüz 25.49.) A pasztorálfordításnak döntő költői élményként való felfogása egyfajta magyarázatot ad a többek által észlelt és elemzett, a költői kép, metaforizálás túlsúlya felé tolódo változásokra az érett Balassi költészetben.

Szerencsés dolog, hogy teljesen friss szemmel, eltérő kultúrára támaszkodva nyúlt a Balassi-problémához egy idegen anyanyelvű kutató. Ami a magyar szakirodalomtól elüt, amit redundanciának, egyes tények vagy szavak túlértékelésének érezhetünk: nyilvánvalóan az üditően eltérő alapállásnak a következménye. Például lélektani alapon – anélkül, hogy a manierizmus szót művében egyszer is kiejtené – Di Francesco leteszi a voksot a régi vitában: „Sebesen sietünk olyan új víziók és új érzések felé, melyek már nem tartoznak a reneszánszhoz.” Ember és költő ilyen mértékű azonosulását egy tanulmányban, a pszichologizáló hajlamot legalábbis furcsának, ha nem túlzottnak véli a neopozitivizmust, úgy lát-szik, jól befogadó magyar olvasó. Az – úgy tűnik, a román nyelvekhez kapcsolódó – fokozott kutatói érzékenység, a finom megfigyelések viszont nemcsak frissítően, új színfoltként hatnak szakirodalomunkban, hanem elősegítik a számunkra lassanként megszokottan közömbössé váló dolgok újrafelfedezését és átértékelését.

Máté Györgyi

Zay Anna: Herbárium 1718. Bevezette Fazekas Árpád. Szerkesztette Heckenast Gusztáv, Molnár Mátyás. Nyiregyháza, 1979. XXXIII., 151 l. (Folia Rákóciana 2.)

A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága és a Vay Ádám Múzeum Baráti Körének közös kiadásában jelent meg a néhai kuruc generális, Vay Ádám hitvesének füveskönyve. A poroszországi száműzetésben írta gyógyító könyvét a nemesasszony, mentegette önmagát, hogy „Aszszony Ember” létére tollat ragadott, de célja nem hírnév szerzése, sem a tudósokkal való versengés volt, csupán az a törekvés, hogy beteg gyermekeinek, háza népének az orvos távollétekor segítséget nyújthasson.

A kiadvány előszavában Fazekas Árpád ismerteti különböző XVI–XVII. századi szabolcsi eredetű missilis leveleket is annak az igazolására, hogy a Herbárium receptúrája, nyelvezete azonos a korábban íródott levelekével. Elsőként Balsarati Vitus János pataki orvosdoktor egyik 1574-i keltetésű Szabolcsba küldött levelét közli a tanulmány írója, bár ő maga említi az irodalomjegyzékben, hogy ezt az anyagot már 1976-ban közzétette Ritoókné Szalay Ágnes az Orvostörténeti Közleményekben.

A Herbárium ismertetését a továbbiakban a Telegdy család levelezésének, családfájának aprólékosan részletező közlése kísélteti. A Telegdy-anyag kétségkívül értékes és érdekes, de nem feltétlenül itt és most, hiszen Zay Anna Herbáriumának nem ezek a levelek voltak ilhető forrásai, így a bevezető tanulmány menetében természetesen egy szerkezeti és logikai törést eredményez a missilis levelek bemutatása. A Herbárium receptúrája és stílusa hasonló a Szabolcsban íródott levelekével, de ennek oka nem az azonos földrajzi térben keresendő, hanem az ún. parasztorvoslásban, másképpen népi gyógyászatban – a kézzel írott, majd a nyomtatott orvosló könyvek egyaránt e bővíző forrásból merítettek évszázadokon át.

A Herbárium ismertetésére a tanulmány második felében kerül sor. A szerző elsősorban orvostörténeti szempontból tárgyalja a művet – e téren hiányolható, hogy nem tesz összehasonlítást más füves, ill. orvosló könyvekkel (Melius Juhász Péter!).

Végezetül az a megoldás, hogy a Herbáriumot fotókópiaként közrebozsátották, jeles igyekezetnek tűnik, de tudományos szempontból nem ki-elégítő. Célszerűbb lett volna a füveskönyv szövegének betűhív közreadása nyomtatásban, majd a szöveg megfelelő magyarázattal, jegyzetekkel való ellátása, miként azt Varjas Béla tette a „XVI. századi magyar orvosi könyv”-vel. Miután ez nem történt meg, elmondhatjuk, hogy Zay Anna *Herbárium*a még feldolgozásra vár.

Friedrich Ildikó

Jerzy Śliziński: Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy. Warszawa 1979. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 438 l.

Jerzy Ślizińskinek, a LTA Szláv Intézete professzora új könyvének: III. Sobieski János Európa nemzeteinek irodalmában, Bécs felszabadításának közelgő évfordulója ad időszertűséget, de tanulságos módszertani szempontból is.

Nem valamennyi európai irodalomban jelentkezik a bécsi csatával egyidőben a lengyel király alakja, ezért a Sobieski-motívumot valamennyi nép irodalmában külön-külön ismerteti Śliziński, általában időrendben. Elsősorban szépirodalmi művekre szorítkozik, prózai és verses művekre, az egykorú naplókól, levelezésekből csak az érdekesebbeket említi, kutatásaiból kizárja a történet-tudományt.

A seregszemlét a lengyel irodalommal kezdi, és a barokktól kezdve egész napjaink lengyel irodalmáig kíséri III. János király alakját (15–170.). A szerző szlavista lévén, érthető, hogy könyvének következő összefüggő tematikai csoportja a nyugati, a déli szlávok valamint az ukránok irodalma és folklórja. Ezt követi a bőséges németnyelvű irodalom (229–346.), az olasz, a spanyol, a portugál, a francia, az angol, az amerikai (el-térés a címtől!) és a skandináv irodalmak.

A magyar irodalom Sobieski-képének nyolc oldal jutott. Cvittinger Specimenjében szereplő Sobieski-anekdotalgyűjtemény említése után bizony nagy úr keletkezik. A reformkorból Kölcseyt, a szónokot, Erdélyi Jánost, a költőt említi. Részletesebben a jelentéktelenebb Tárkányi Béla *A szabadtó c. verséről* (1841), majd Jókai több művének (*Egy asszonyi hajszál, Török világ Magyarországon, A magyar nemzet története, A jövő század regénye* stb.) Sobieski-motívumairól olvassunk. Ez a kép kétségkívül nem teljes, de a szlavista igyekezetét dicséri. Megemlíthetjük,

hogy az 1831-es megyegyűléseken, és az 1833-as országgyűlésen elmondott, a lengyelek ügyét pártoló beszédekben Ausztria hálátlanságának jellemzésére gyakran szerepel Sobieski alakja, 1772-ben már elfelejtette az 1683. évi döntő segítséget. Ezenkívül olyan lengyeltárgyú magyar versekben, amelyekben a lengyel történelem nagy alakjait sorolják fel, nem egyszer olvashatjuk Bécs megmentőjének a nevét.

A román, görög és török irodalom idevágó, kisszámú művei zárják le az értékes irodalmi panorámát.

A kötet áttanulmányozása felveti a magyar olvasóban azt a gondolatot, nem kellene-e történelmünk, kultúránk nagyjainak világirodalmi ismeretét, hírét feltérképezni. Ez olyan feladat, amely nem maradhat a külföldi magyarság gondja, pl. 1848 esetében (bár az is igaz, hogy sok érdekes anyagot hordtak össze!). Ehhez komoly tudományos apparátusra, sokoldalú nyelvismeretre és jó személyi kapcsolatokra lenne szükség. Nemzeti önismeretünk nyerhetne hasonló munkákkal.

Boldogult tanszékvezető koromban, szem-náriumvezetőként is nem egy olyan témát dolgoztunk fel, amelyek egy nagyobb hazai szintézishez nyersanyagot szolgáltatathatnának (Petőfi, Kossuth, Rákóczi Lengyelországban). De be-segítenének bizonyára a hazai polonisták, illetve más modern filológiai képviselői is.

Csapláros István

Kazinczy Ferenc Művei. I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. II. Levelek. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Szauder Mária. Budapest, 1979. Szépirodalmi K. 926., 944 l. (Magyar Remekírók)

A Magyar Remekírók sorozatban került ki-adásra Kazinczy Ferenc terjedelmes és teljességgel még soha egybe nem gyűjtött életművének java. Az a tény, hogy 1960 óta, azaz mióta a „Magyar Klasszikusok” nevű sorozat két kötete nem adott értő válogatást ebből az életműből, Kazinczy Ferenc nemigen volt jelen a magyar könyvkiadás-ban, egyes kötetek (mint pl. a Fogságom naplója) ugyan az olvasók kezébe kerültek; a Kazinczy-filológia és -textológia lényegében egy helyben topogott. Kazinczyról ma sem tudunk *sokkal* többet, mint amennyit róla Szauder Józsefnek az 1960-as kötethez írt bevezető tanulmánya, A romantika útján, valamint Az Estve és az Álom c.

tanulmánygyűjteményekben között értekezései megállapítottak. A történettudomány sem járult hozzá a Kazinczy-kép tisztázásához. A nyelv-újításnak a „feudális nacionalizmus”-hoz köze-
lítése és ezáltal Kazinczy személyisége és élet-
műve *rendi* vonásainak egyoldalú túlhang-
súlyozása (Kosáry Domokos részéről) joggal vált-
hatta ki az irodalomtörténészek ellenkezését.

Ez a kötet ismét a *tennivalókra* figyelmeztet. Ti. arra, hogy milyen nehézségekbe ütközik a *hitelesnek* mondható Kazinczy-szövegek meg-
állapítása; milyen kevésbé érvényesíthető az álta-
lában elfogadott *ultima manus* elve: mennyi elem-
zéssel, szövegösszehasonlítással adós még irodal-
omtörténetünk a Kazinczy-levelek, a Kazinczy-
életmű részletei és egésze vonatkozásában. Még a sokszor Tárgyalt Kazinczy–Berzeviczy-
viszonyt sem látjuk teljesen megnyugtatóan
(hiszen az idevonatkozó levelezés, illetve kézi-
ratos és hírlapi anyag hasznosítása nem történt
meg kielégítően); a Kazinczy-művek variánsainak
egymáshoz való viszonyáról csak egy-egy vers, mű
kapcsán tudunk érdemlegesen mondani, de pl.
sem az Erdélyi levelek, sem a Magyarországi utak
ízléstörténetileg, prózatörténetileg fontos szöveg-
változatainak teljes kiadása várat magára. A leg-
utóbbi Kazinczy levelezés-kötet óta szinte kötet-
nyi publikált levél tenne ki újabb, az egyes rész-
leteket, életrajzi mozzanatok stb. megvilágító
kötetet. Annál is nehezebb a sajtó alá rendező
helyzete, mivel – mint erre a kötet gondozója,
Szauder Mária rámutat – olykor csak monda-
tokat, fordulatokat, szavakat cserélt föl Kazinczy,
újrakezdte munkáját, s aztán abbahagyta, esetleg
lemásolta, s a másolás során finomított helyen-
ként. Sokkal könnyebb a korai művek későbbi
kiadásainak egybevetése, itt általában a fel-
világosodott klasszicista, jobbára racionalisztikus
álláspontot elfoglaló gondolkodó helyzetét szem-
bebíthatjuk a neoklasszicizmus, Goethe, Winckel-
mann hívével, az emóciókat oldottabb költői
vagy prózai formában érvényre juttató *literátor*
helyzetével. A sajtó alá rendező munkáját
bonyolító tényező, hogy a XIX. századi szöveg-
kiadások többnyire nem elég megbízhatóak,
Toldy Ferenc és Abafi Lajos főleg helyesírási
szempontból változtatott, márpedig a Kazinczy-
szövegek helyesírási fejlődésének is megvan a
maga stílustörténeti helye az életmű egészében.

Természetesen nem ennek, a nagyobb közön-
ségre számító Kazinczy-kiadásnak kellett meg-
oldania az előbb felsorolt problémákat. Több-
nyire az 1960-as kiadást reprodukálja, de más,
szerintünk helyesen más, tematikai elosztásban,

bővebben merítve a verses fordításokból, és a
Kazinczy-életműnek művelődéstörténetileg leg-
lényegesebb részéből, a levelezésből (egy kötetben
sosem megjelent, de a Kazinczy-magatartást híven
reprezentáló levelet is közöl Szauder Mária).
Ugyancsak bővült a jegyzetanyag; s hogy nem
bővült még inkább, azt részben a sorozat meg-
szabta terjedelmi korlátok, részben pedig a
Kazinczy-kutatás rózsásnak éppen nem mond-
ható helyzete indokolja. Pedig – úgy véljük – az
1787–1830 közötti időszakról aligha kaphatunk
igaz képet, ha nem történik meg a Kazinczy-élet-
mű monografikus feldolgozása, vagy legalábbis a
költői magatartás változásainak, az egyes kötetek-
nek, az egyes fordításoknak elemző vizsgálata. S
evvel együtt: nem megyünk újra meg újra vissza
az először közölt szövegekhez, a kéziratokhoz, a
variánsokhoz. Arról nem is szólva, hogy az eddi-
gieknél alaposabban kell szemügyre vennünk a
Kazinczy-levelezést. Hiszen nemcsak az egyes
művek formálódását, kiadástörténetét, írói
közönségreakcióját kísérhetjük nyomon, szinte
napról napra, hanem a rejtett vagy még fel nem
derített utalásokban egy egész korszak él, sok
színben, sokféle formában.

Egy időben Kazinczy Ferenc és kora címen
emlegették korszakunkat. Éppen a legjelesebb
Kazinczy-kutató, Szauder József világitott rá
elemzéseivel arra, hogy mennyi – Kazinczy
törekvéseivel ellentétes irányú – áramlat, törek-
vés munkált ebben a korszakban, és inkább a
klasszicizmusok és más irányok, áramlatok, mód-
szerek egymás mellett élésének, ütközésének
lehetünk megfigyelői. Tehát nem feltétlenül
Kazinczy szemszögéből kell látnunk a kort.
Kazinczynak megvoltak a maga izlésbeli korlátai
(a művészi képzelőerő hiányát nála az izlés
pótolta, Németh László szerint); s aminek meg-
hallására nem volt füle, kívül maradt az általa
képviselt irodalomfelfogáson. De éppen műveinek
közönségreakciója (ti. az írók reakciója), ma is
könnyedén olvasható, helyenként remekmű
prózája s főképpen pedig levelezése révén *nélküle*
nem láthatunk tisztán, nem láthatjuk a kor fő-
vagy mellékvonulatait.

Már csak azért is üdvözlünk kell ezt a
kötetet, mert a gondos sajtó alá rendezés, az
alapos jegyzetelés az előtérbe hozta a Kazinczy-
életmű egészének problémáit, és sürgető feladattá
tette az életmű-sorozat beindítását. Ebben az
életmű-sorozatban aztán elfoglalnák helyüket a
variánsok, szembekerülének a korábbi és a
későbbi szövegváltozatok, és ezáltal egy írói
szemlélet, méghozzá egy fejlődéstörténetileg

rendkívül fontos írói szemlélet alakulását kísérhetnénk nyomon. Amíg ez nem történik meg, addig csak egyes művek, a legjobb esetben pedig egyes kötetek vonatkozásában mondhatunk véleményt Kazinczy Ferencről, az íróról és a gondolkodóról. Pedig „borzasztólag szép” pályája megérdemelné a monografikus feldolgozást.

Fried István

Kardos Pál: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1979. Gondolat K. 374 l.

Kardos Pált szülővárosának irodalma és irodalmi élete szakadatlanul foglalkoztatta. Tanulmányai Debrecenről, legyen szó a város és a *Nyugat* vagy Móricz Zsigmond kapcsolatairól, kettős képet rajzolt. Debrecen sajátjának látta a „konzervatív liberalizmust”, a forradalmian újtól való tartózkodást, az ironizálást a más akarákkal szemben. Ezzel együtt jelent meg viszont a megértés, a felkarolás, a segítség, a fórum és szereplési lehetőségek biztosítása. A csaknem mindig jó-hiszemű várakozás. A város kétirányú értékelése a legtöbb tanulmányban előkerül, s épp ezért érezhető feszültség az írások között, mert ami az egyikben pozitívum, az a másikban elítélendővé válik. A váltásokat végül is el lehet fogadni, ha a következő szemlélet kifejezői. A gond az, hogy az *Irodalmi tanulmányok*ban ezek olykor a közhelyszerűség határán járnak. Nézzük csak meg; a város – a korabeli idézett beszámolóik szerint – érdeklődéssel, némi túlzással, „lázban” várta Ady és a nyugatosok szereplését 1908 és 1909-ben. Ez dicséretes megnyilvánulás – lenne, de Kardos Pál azt írta, hogy ez nem döntő jelentőségű. Hát akkor mi? – kérdezhetnénk, ha nem volna ott mindegyik dolgozatban a válasza. Ma már aligha kell bizonygatni, hogy a *tény* (a közel kéttucat újságbeli reagálás) önmagában is figyelemre érdemes, mert jelezheti a város hajdani szellemi arculatának egy vagy több vonását. Amiként Nagy Zoltán esetében ugyancsak háttérét adhatnák költészetének. A felvillantások, alaposabb rajzolat nélkül, legfeljebb arra voltak jók, hogy megmutassák; Kardos Pált itt-ott magával ragadta a sokszor emlegetett dogma, amely szerint minden alkotást meghatározó születési környezete. A Nagy Zoltánról szóló pályarajzban a poéta számára a város akkor, amikor tanuló éveit töltötte ott, nagyszerű miliő volt, de amint Budapestet, Párizst megjárva visszatért oda, a „poros, elmaradt városba”, „sanyarú száműzetés” lett hely-

zete, s elvágódás, szépségimádásba menekülés költői jellemzője. Debrecen és az alkotó én szempontjánál egyaránt további magyarázatokat igényelne ez a beállítás.

Ne lépünk túl a szerző által behatárolt körön! Azon, hogy Kardos Pál az események minél pontosabb felidézését tartotta legfontosabb feladatának. Nem zárta ki értékelés lehetőségét, de a hangsúly mindenütt a korabeli dokumentumok számbavételén, csoportosításán van. Különösen nagy értékű volt megírásakor (1952) *Móricz Zsigmond vallomásai Debrecenbe írott leveleiben* című dolgozata. Az ismeretlen dokumentumok közlése és a háttér megrajzolása méltán keltett feltűnést. A tizenhét éven átívelő anyag forrásértéke akkor is vitathatatlan, ha Móricz levelezésének kezdetét (1963) óta némileg módosult Kardos beállítása. Módszere itt is az volt, hogy az eredeti iratokat vagy kiemelt részeit kommentálta, összefüggéseket világított meg, a pályaképbe ágyazta az újabb tényeket. Szándéka az volt, hogy a kiválasztott írói életpályának ismeretlen szakaszát, oldaltól mutassa be, a „szellemi regényt”, amely előtűnik a 133 levélből. Az írói vallomásokból feltáruló mély érzések magyarázatokat kaptak, amelyekben ott az azonosulás célzata, a valós folyamat belső mozgását megértő törekvés. Ez határozta meg Ady és Babits kapcsolatáról szóló két írását is, amelyekben a kronológiai természetes határaihoz alkalmazkodva, a művek és levelek, cikkek alapján fejtette ki nézeteit. Itt ugyancsak számolnunk kell azzal, hogy *Babits Adyról* címmel Gál István 1975-ben megjelentetett egy kötetet, amely árnyaltabb és pontosabb teszi a Kardos által készített képet. A két dolgozat üttörő jellege – a felfogás és a beállítás tekintetében – azonban így is egyértelmű. Már az elsőben (1919-ig követte a megnyilatkozásokat) bizonyosságot adta, hogy a két lírikus jobban, őszintébben becsülte egymást annál, mint ahogy az Ady-irodalomban elfogadott volt. A gyanúját is igyekezett elhárítani az egyoldalúságnak azzal, hogy kölcsönös közeledésről írt, illetve Babitsról azt, hogy hosszabb utat kellett megtennie, amíg „végre fönttartás nélkül meg tudott hódolni Ady zsenialitása előtt” (34. l.). Az 1919 utáni időszakból a megértés melletti érvként idézi debreceni Ady Társaság 1927-es emlékünnepe elmondott Babits-beszéd részletét, igazolva, mily magasra értékelte Ady szellemiségét.

A *debreceni Ady Társaság húszéves története (1927–1947)* kétségkívül egyike a könyv legfontosabb írásainak. Azt persze túlzás mondani, hogy a társaság munkájáról „egyedül Kardos Pál

tudósítja az érdeklődő olvasót” (Pomogáts Béla), mert az Ady-centenáriumon dokumentumok és visszaemlékezések sora látott napvilágot. (Az összevetés tanulságait kínálja az *Alföld* 1977/11. száma, amelyben közzétették Juhász Géza ünnepi beszédét, az alapító és választmányi tagok névsorát, valamint emlékezéseket a Társaságra.) Az viszont nyilvánvaló, hogy a szerző avatottan, a munkát belülről ismerve tekinthetett vissza. Érezhető Ady-rajongással. Nemcsak a „Kié Ady?” kérdés körüli vita leírása, hanem már az indító alapélmény érzékletessé tétele bizonyítja ezt. A „nagy igazságtalanság”-gal, a rágalomokkal és vádakkal szemben léptek fel, önálló programmal és akciókkal. Az írás főként a rendezvényekről számol be. Sokat mondanak mégis azokat a részeket érzem, ahol a két lap, a *Válasz* és a *Magyarok* szerveződésének körülményeit vázolta. Itt is, meg a Kardos Albertről készített emlékezésben ugyancsak előkerültek olyan fogalmak, amelyek önmagukban ellentmondásra ingerelnek, de a szerző mindig pontosan körülhatárolja, milyen tartalomra gondolt. Egyik helyen például: „A népi író pedig nem a tárgy, a hang, a forma teszi igazán népivé, hanem a szándék.” Mielőtt azonban a pretenzió hibásnak minősülő elméleti jelentkezésére gondolnánk, hozzátesszi: „az írók sorsot akarnak formálni, népünk sorsát” (302. l.).

Szívesen és gyakran élt az *analógia* eszközeivel. Különösen ott, ahol írói-költői pályát világíthatott meg ezzel. A párhuzamok, a kölcsönhatások feltárásának mindig van haszna, de leginkább akkor, ha a különbségek, a karakterjegyek lesznek ekként kitapinthatók. Kardos Pálnál főleg a Nagy Zoltánról szóló tanulmányban érződik némi egyoldalúság, mert ő a debreceni poéta köteteit, verseit rendre összeveti Tóth Árpáddal, és az azonos vonásokat emelte ki. Így szándéka ellenére (a dolgot az elején hangsúlyozta, Nagy Zoltán „kortünet” kifejezője volt) épp az önállóság, az egyediség szorult háttérbe.

Az *Irodalmi tanulmányok* válogatásának és gondozásának feladatát *Fülöp László* végezte az egykori tanítvány hűségével és megbecsülésével. Utószava pályaképvázlatot ad Kardos Párról és jól eligazít abban, ami tanulmányírói munkásságából fontos. Summázatával egyet kell értenünk: „Irodalomtörténetírásunk tiszta szellemű, szelíd és korrekt művelője, értégarapítója volt.”

Laczkó András

**Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. Össze-
gyűjtött esszék és tanulmányok. Bp. 1979. Mag-
vető K. 802 l.**

A „Devecseri Gábor művei” sorozat újabb kötete magyar irodalmi tárgyú esszéit, tanulmányait és kisebb alkalmi írásait tartalmazza. A kötet szerkezetében és beosztásában a *Lágymányosi istenek* első kiadását követi, az alcímek azonosak a korábbi tanulmánygyűjteményeivel, az írások száma azonban jelentősen megnövekedett: a hagyatékból előkerült irodalomtörténeti műveket a megfelelő helyre sorolva olvashatjuk, szinte teljes képet nyerve így Devecseri rendkívül eleven, sok témára figyelő érdeklődéséről, újra és újra felbukkanó személyes emlékeiről. A kiadással kapcsolatban egyetlen – az „életmű-sorozat”-okat általában illető – kétségünk lehet: szükségszerűen kimaradtak belőle azok az ókortudományi és személyes jellegű írások, melyek egy másik kötetben olvashatók, eredetileg azonban a *Lágymányosi istenek*-be illeszkedtek. A „Babits és az antikvitás” című tanulmány esetében ez az elv nyilvánvalóan helyes és nem is zavaró, az ókortudós mesterekről szóló némiképp ironikus, másrészt nosztalgikus emlékezés hiánya azonban fájó, hiszen a Kerényi Károlyról, Marót Károlyról vagy Ivánka Endréről rajzolt képek szervesen hozzátartoznak Devecseri érdeklődésének forrásaihoz: Kerényihez fűződő kapcsolata majdnem olyan jelentős, mint a Somlyó Zoltánhoz, a maguk módján ezek a kiváló filológusok szintén a „lágymányosi istenek” sorába tartoznak, arról nem is szólva, hogy a Kerényi-hatás a harmincas évek magyar irodalmának egyik legizgalmasabb pontja, nélküle aligha lehet a maga teljességében magyarázni és értelmezni a „harmadik nemzedék” líráját, az antikvitás iránt hirtelen fellobbant, „korszerűen determinált” érdeklődést. Az olvasót persze valamelyest kárpótolhatják a „Hegyvonulat az időben” címmel összegyűjtött írások, melyek kivétel nélkül újak: s különösen érdekesek közülük – a kései Devecseri szellemi társainak vonatkozásában is pontosan orientáltak – a Robert Gravesről szóló esszék.

Esszéről szólottunk, hiszen Devecseri Gábornak még legszakoszerűbb – például a homéroszi kompozícióról szóló – tanulmányai is esszéisztikusak: érezni bennük írójuk személyes élményeit, azt az őt mindig is jellemző pszichológiai érdeklődést, mely különösen utolsó, látószólag szeszélyesen csapongó, valójában a tudat mélyrétegeit következetesen alaposan kiaknázó

önéletrajzi írásait jellemzi. Kritikáit is átszővi a személyesség igénye: nem azt érzi igazán fontosnak és a maga számára érdekesnek, ahogy megvalósul maga a mű, nem a műalkotást vizsgálja, hanem az írói ihletet követi nyomon nagy beleérzéssel, érezhető kedvteléssel. Csapongva, egyegy váratlan szépségtől megejtve kalandozik a művek világában, de e látszólag szeszélyes, terv nélküli szökellés közben nagyon sok fontos dolgot mond el számunkra a szépség természetéről, a lírai ihletről és a húszas-harmincas éves irodalmi mozgalmairól.

A kötet egyik legizgalmasabb, valóban forrásértékű tanulmánya az „irodalmi pincék és padlások” világot idézi, azokat a hosszabb- és rövidebb ideig működő szervezeteket, melyek alkalmat adtak az írók és költők bemutatkozására, melyek szárnyára bocsájtották az akkori fiatalokat. A Zeneakadémián megtartott Nyugat-esetek hangulatát épp oly hitelesen idézi föl, mint a Vajda János Társaság rendezvényeit, a PTOE irodalom-pártoló tevékenységét, Bánócziné Balogh Vilma estjeit, a Szép Szó olykor tüntetéssé váló előadástestjeit, a Lesznai Anna által rendezett összejöveteleket és Illés Árpád padlástérben kialakított műtermének kedves baráti együttléteit, melyek során az Argonauták köre igyekezett minél szorosabbra kovácsolni az összetartozás laza szálait. Ez az emlékező írás is figyelmeztet az irodalomtörténet adósságaira: hiszen jeles részlettanulmányok mellett még mindig hiányoznak e mozgalmak, rendezvények méltatásai, holott ezek híján nem lehet megnyugtatóan és végérvényesen megrajzolni a kor irodalmának képét.

Kétségtelen, Devecseriben volt valami estikornélis tartás, amely áthatja tanulmányait, emlékezéseit. „Könnyű, örökre játszó” az első benyomásra, utána azonban egyre inkább átérezzük, hogy „látó” is. Fájónak csak azt érezhetjük, hogy nem elég „messze-látó”. Ez a tudatos vállalt és következetesen megvalósított könnyedség ugyanis azt eredményezte, hogy szakmai körökben olykor könnyűnek érzik, amit mond. Holott Devecseri Gábor irodalomtörténeti életműve is megérdemli a méltányoló figyelmet, gondolatai között számos olyan akad melynek érdemes volna beleépülnie az irodalomtörténeti közgondolkodásba, emlékezései pedig jó alkalmat kínálnak, hogy kiindulópontjai legyenek az elmélyült, alapos kutatásnak. Reméljük, a *Lágymányosi istenek* jelen kiadása az irodalomtörténeti életművével való számvetésre, eredményeinek továbbépítésére is alkalmat ad.

Rónay László

Arató Endre: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. Bp. 1977. Magvető K. 344 l.

Arató Endre könyve elsődlegesen történet-tudományi munka: a csehszlovákiai magyarság történetének 1918–1975 közötti, immár több kisebb történelmi korszakként felfogható szakaszáról tudósít. Szól a monarchia összeomlását követően megalakult csehszlovák államról, az új állam magyar kisebbségének politikai és kulturális helyzetéről, az ország sajátos gazdasági–társadalmi struktúrájáról, majd a csehszlovákiai magyarság politikai differenciálódásának okait világítja meg – részletesen elemezve a baloldali mozgalmaknak a társadalmi mozgásban játszott szerepét. A további fejezetekben kitér a Szlovák Nemzeti Felkelés történetére, a szlovákiai magyarság második világháború alatti helyzetének kérdésére, majd a csehszlovákiai magyarok felszabadulás utáni problémáiról ad részletező áttekintést Juraj Zvara pozsonyi professzor munkái nyomán. Az utolsó fejezetekben a csehszlovákiai nemzetiségi kutatások főirányait és eredményeit vázolja fel, és külön tanulmányban elemzi a cseh–szlovák föderáció történelmi előzményeinek kérdéskörét.

E felsorolásból is nyilvánvaló, hogy Arató Endre könyvének számos passzusa újkori történelmünk fejezeteihez szolgáltatt becses adalékokat, s tegyük hozzá: élvezetes, olvasmányos stílusával az olvasók szélesebb rétegeit is beavatja e sok tanulsággal szegélyő történelmi korszak viszonyaiba. Nem egyszer polemizál a szlovák történetírás egy-egy képviselőjével – arra törekedve, hogy a marxista tudományos szemlélet és módszer objektivitása érvényesüljön a két nép, a szlovák és a magyar sorsának megítélésében.

Az irodalomtörténész érdeklődését azok a fejezetek keltik fel elsősorban, amelyekben a csehszlovákiai magyar irodalom szerepét, a cseh és a szlovák irodalom haladó képviselőinek hídverő munkáját méltatja. Különösen tanulságos az *Együtt a haladásért* c. írás, amelyben csehek, szlovákok és magyarok irodalmi együttműködéséről olvashatunk, így a Sarló és a Szlovák Akadémikusok Egyesületének kapcsolatairól, a *Dav* és *Az Út* gyümölcsöző együttműködéséről, s Fábry Zoltán kelet–közép-európai viszonylatban kiemelkedő munkásságáról. Arató természetesen ezúttal is a történeti folyamatra összpontosítja a figyelmet: azt kutatja, milyen szerep jutott a kulturális élet s az irodalom munkásainak a csehszlovákiai magyar-

ság sorsának alakításában, és ezzel összefüggésben mit tettek és tettek csehek, szlovákok és magyarok közeledéséért. A szellemi hídverés nem kevés áldozatot kívánó munkájának történetét felvázoló részletekben Győry Dezső szerkesztői tevékenységének és költészete dunavölgyi meghatározottságának elemző leírását kapjuk, majd a budapesti csehszlovák követség egykori kultúrattaságának, Anton Strakának irodalomszervező munkájáról olvassunk egy levéltári adatokkal dokumentált összefoglalást, de hasonlóan tanulságos fejtegetéseket találunk a dolgozat további alfejezeteiben is. Ezekben elsősorban a szlovák és a magyar kommunista értelmiség kézfogásának tényét domborítja ki a szerző, amikor egységes folyamatként látta a Sarló mozgalmának a szlovákság irányában történt tájékozódását; a két marxista szemléletű lap, a szlovák *Dav* és magyar párja, *Az Út* szerkesztőinek és munkatársainak politizáló együttműködését; Balázs Béla és Kassák Lajos munkásságának „a szlovák és a magyar progresszív ifjúságra” gyakorolt hatását; Fábry Zoltán széleskörű, marxista szemlében orientáló publicisztikai tevékenységét; s a kommunista irányítású tömegszervezetek (Vörös Barátság – Proletár Testvedő Egyesület, Szovjetbarát Szövetség, Szocialista Akadémia) keretén belüli rendezvényeket, mely utóbbiak már a kelet–közép-európai szocialista irodalom fejlődéstörténetében is fontos momentumok. Ünnepték Gorkij negyven éves írói jubileumát, 1937-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom huszadik évfordulójára emlékeztek, 1938-ban pedig „nagy sikerű Lenin emlékestet tartottak.” Ezek a rendezvények a szlovák és a csehszlovákiai magyar szocialista irodalom minden jelentősebb képviselője szerepelt, Fábry Zoltán és Laco Novomesky éppúgy, mint Ján Poničan.

Noha korábban reprezentatív kapcsolattörténeti kötetben már olvashattuk ugyanebben a változatban magyarul (*Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* Bp. 1965.), mégis hasznosnak ítéltető *A Szép Szó csehszlovákiai útja* c. tanulmány újraközlése is. A folyóirat munkatársainak csehszlovákiai szereplése ui. a szlovák–magyar irodalmi közeledés és kapcsolatépítés fontos eseménye volt a harmincas években s lényegében abba a történelmi folyamatba illeszkedett, amelyről az előzőekben szóltunk.

A csehszlovákiai magyarság történetének felzabálás utáni szakaszát bemutató írások között is van irodalmi és nyelvi vonatkozása, a

szerző Deme László *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról* c. könyvéről írott részletező méltatását iktatta ide *Nyelvművelés és nemzetiségi politika* címmel. A recenzió címéből következik: Arató professzor valójában a nemzetiségi lákosság anyanyelvi művelődési gondjaival kapcsolatos véleményét foglalja össze. Az anyanyelvi művelődés biztosítása a nemzetiségi politika egyik kulcskérdése mindenütt, s megítélése szerint Deme László vizsgálódásainak „igazi nagy tanulása . . . az, hogy konkrét példákkal megvilágítja azt a jól ismert mozzanatot: a nemzetiségi kérdés megoldásának hosszú útján nem elegendő az egyenjogúság biztosítása, hanem minden segítséget meg kell adni a nemzetiségeknek, hogy az élet különböző területein szükségképpen jelentkező hátrányokat fejlődésük útjából el tudják háritani.” (383. l.)

Rövid ismertetésünket azzal zárjuk: tanulságos könyv történésznek, irodalomtörténésznek egyaránt az Arató Endréé, s csak sajnálni lehet, hogy korai távozása miatt újabbak már nem követhetik.

Lőkös István

Forrás antológia 1969–1979. Szerkesztette Hatvani Dániel és Szekér Endre. Kecskemét 1979. 294 l.

Szépszámú vidéki folyóiratunk közül a Forrás a két-három legismertebb közé tartozik, joggal gondoltak tehát szerkesztői az első évtized után antológia kiadására. A válogatás erős fénycsóvát vet a lap főerősségére, a szociografikus műfajokra, s a szükségszerűen lerövidített szemelvények is újraolvasásra, régi számok előkeresésére buzdítanak. Nem kedvez az irodalomtörténetírásnak az effajta arculat, az antológiát azért érdemes kézbevennie a félmúlt s a teljesen lezárt Tegnapi kutatóinak is. A népi írók mozgalma iránt érdeklődő felfigyelhet egy Illyés Gyula interjúra (145–163.), amely egyben vallomás saját szociológiai műveltségéről, a *Puszták népe* hajdani fogadtatásáról. Meg kell említeni Szekér Endre jó tárgyismeretet, friss stilisztikai elemzőkészséget tükröző tanulmányát a líra meg a szociográfia összefonódásáról, amely 1930-tól máig ível (229–236). Orosz László dolgozata – *Tóth László és a magyar irodalom* – megérdemli az aprólékos figyelmet (197–212). Olyan kecskeméti nyomdaigazgató s várospolitikus arcképet rajzolja meg, aki 1933–1938 közt tucatnyi jeles író, költő, azóta sajtótörténeti pantheonba

került folyóiratot (pl. Tanú, Válasz, Apollo, Magyarisztudomány) jelentetett meg szépen, ötletesen, tetemes ráfizetést is vállalva. A kutatás eredménye a széles irodalomtörténeti távlat mellett a sokoldalú filológiai megközelítésnek köszönhető. Nemcsak a kortársi visszaemlékezéseket, a hajdani levelezést fogta vállatóra a szerző, hanem a Tóth László hagyatékban található könyvdedikációkat, sőt a nyomda pénzügyi kimutatásait.

Mindez némiképp feledteti a fogatkozásokat, bár ezek mellett se mehetünk el szó nélkül. Így szemet szúr Féja Géza kritikátlan lelkesedése, amellyel fenntartás vagy megkülönböztetés nélkül a népi lírikusok legjobbjai közé emeli Sántha Györgyöt, az 1888-ban született kecskeméti poétát (213–221). Csodálkozhatunk Ittész

Mihály filológiai iskolázatlanságán – vagy közömbösségén? (222–228), *Kodály Petőfije* c. írásában úgy szól Bartók és Kodály nagy zenei szintéziséről, mint Arany meg Petőfi népiességének 20. századi párhuzamáról, mindössze arról feledekzik meg, hogy emlegették ezt már néhányan 1950 óta (pl. a *Nemzet* és haladásban Sőtér István). Annak se örülhet az irodalomtörténész bíráló, hogy Kecskemét és Bács-Kiskún 19. századi kiválóságairól – beleértve Katona Józsefet – egyáltalán nem esik szó e gyűjteményben. Holott magára a lapra szerencsére nem jellemző a történelmi publikációk kizárása, hiszen a Forrás ívein látott napvilágot számos folytatásban a megye irodalom- és művészettörténete.

Nagy Miklós

Tolnai Gábor hetven éves

Az 1910-es évjáratban „legfiatalabb” Tolnai Gáborra élete 70. esztendejének betöltésekor elsősorban mint az akadémikusra és az egyetemi tanárra, a tudományszervezőre és a kulturális közélet kiemelkedő alakjára gondol december legvégén tanítványainak és tisztelőinek népes tábora, s a társadalmi és politikai szerep láttán kialakult benyomást színezik majd a bölcs humanistának és a hallgatóinak oly szívesen mesélő „öreg”-nek személyesebb vonásai. Közelebb úgy juthatunk gazdag egyéniségéhez és mély érzelmektől fűtött gondolkodásához, ha könyveit vesszük elő: ő maga mindig is literátornak tartotta magát, aki saját szavai szerint ritkán adott közre „szenvtelen, minden személyességet nélkülöző” tanulmányt, s egyik legutóbbi kötetének szerkesztése során bevallottan az érdekelte, „hogy a más és más indíttatású, egymástól távoli esztendőikben keletkezett írások összeállnak-e, s ha összeállnak, miként válnak szerves egységgé a nyomtatott könyv lapjain.”

Ha születésnapok mellett írói évfordulók megünneplése is szokásos lenne mostanában, Tolnai Gábor szigorúan a bibliográfiák adatai szerint 1981-ben ülhetné munkásságának 50. anniverzárúját, mert első önálló könyve 1931-ben jelent meg a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadásában; ha korábbi anyaggyűjtéseit, egykori pályázatokra írott, de ma is kiadható, sőt újból kiadott tanulmányait vennénk alapul, már biztosan túljutott a félszázados jubileumon. Legkorábbi publikációja A szabadvers és a lírai formák válsága címmel jelent meg, s akkoriban öt folyóiratban ismertették. Ha ma visszatekintünk rá, életmű alapját láthatjuk benne; mint számos önvalomásból és tanúk bizonyosságából kiderül, lényegében a Szegedi Fiatalok felfogását tartalmazza, kik az avantgarde hívei voltak, s Ady és Móricz mellett a legnagyobbra Szabó Dezsőt becsülték (bár ez utóbbiból már 1930-tól kiábrándulni kezdtek, s Tolnai Gábor 1945-ben végleg leszámolt mítoszával). Második könyve Erdély irodalmi életéről országos hírt szerzett a 23 éves fiatalembernek. A Nyugatban Schöpflin Aladár méltatta, s minthogy vita kerekedett, szerző válaszcikket írt, amely, mint utóbb kiderült, éppen Schöpflin támogatásával került a folyóiratba. Ettől kezdve jelentek meg írásai mind gyakrabban az ország akkor legnívósabb folyóiratában, majd pedig az Illyés-szerkesztette Magyar Csillagban. Az impulzusokban gazdag szegedi évek egyik hozománya a Babits–Kosztolányi–Juhász fiatalkori levelezése iránti érdeklődés, majd ennek cikkeiben és tanulmányokban realizálódó eredményei; ebben a korszakban szövődött néhány valóban „síríg tartó” barátság is, köztük a Radnóti Miklóshoz fűződő kapcsolat: a költővel később is együtt dolgozott, majd legalább két tucatnyi lírai hangú emlékeztést és elemzést írt róla.

Tolnai Gábor 1934-ben ÁDOBOS-ként az Országos Széchényi Könyvtárba került; abba a nagymúltú s a 30–40-es években tudósok és tudósjelöltek egész sorának otthont adó intézménybe, ahol a Szegedről felkerült s modern irodalommal foglalkozó fiatalember alapos történeti stúdiumokba merült. Ekkor írta Erdély hanyatlásának évszázadáról s e korszak kiemelkedő alakjairól szóló nagy tanulmányait, nélkülözhetetlen könyvét a régi magyar főurakról, kiadta egyebek között Teleki József franciaországi útinaplóját, Tótfalusi Kis Miklós Mentségét, szerkesztette a Magyar Századok sorozatot (1943–44), s a régi szegediek mellett ekkor talált új barátokra: Halász Gáborra és számos másra, kik könyvsorozatának egyes köteteit is szerkesztették. Az elmélyült történeti kutatások éveit egybeesnek a „végzetes esztendő”-kel. „Az ideges bizonytalanság első idejében” – írta 1945-ben Tolnai Gábor – „a személyiség koroktól független egyensúlyproblémája foglalkoztatott. A tekintélyben megfoghatkozott, öreg Kazinczyt magyarázta saját korunk ideges nyugtalansága. Majd a folyton-folyvást súlyosbodó időben két összefüggő történelmi korszak következett. A hanyatló erdélyi fejedelemség fél évszázada és a Habsburg-uralom alá került Erdély világa. Végzetes esztendőket élt akkor Erdély is.”

Egyéniségének „szűrőkészüléke egyedül a selejtes előtt” zárult le; tanulmányai valamint könyve máig meghatározza az általa feldolgozott korszakról alkotott tudományos nézetet, – mi több, írásai behatoltak a közgondolkodásba, ami pedig kiadványainak aktualitását illeti, Kodály Zoltán 1940-ben leírt reflexiójából idézhetünk: „Tolnai Gábor joggal mutat rá a Tótfalusi és Ady panaszaik közti kísérteties hasonlóságra. (A Mentség címe az is lehetne: »Ki látott engem?» vagy »Szeretném, ha szeretnének.«) . . . Ha Tótfalusi ott marad Amszterdamban, ma talán az Elzevriek, Aldusok között emlegeti a tudós világ. . . . Egyéni élete tönkrement, munkáját nem végezhette be. De áldozatának füstje égre csap és századokra mutat irányt az igaz út felé.

Az „igaz út” követését Országromlás-sal (Illyés Gyula) kellett megfizetni, s csak utána nyílt meg a lehetőség, hogy Tolnai Gábor gondolkodásának, képzettségének és szervezőképességének megfelelően elől járjon a nem mindig könnyen járható úton. Az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatói széke, a minisztérium, a római nagykövetségi poszt, egyetemi tanárság és akadémiai tagság következtek egymás után, több mint két évtizeden át a tudományos minősítés irányítása, 1957-től öt és fél esztendő a Kortárs főszerkesztői tisztségben, s e közéleti munka mellett is alapvető tanulmányok és újabb kötetek, amelyek a látókör kiszélesedéséről és írói fejlődéséről tanúskodnak. Tolnai Gábor ekkor vált Itália és a spanyol irodalom tudós ismertetőjévé, García Lorca igazi egyéniségének hazai interpretátorává, Radnóti Miklós életének és műveinek magyarázójává, a régi magyar irodalomból ekkor lett írásainak visszatérő témájává Szenczi Molnár Albert, a Tótfalusival rokon sorsú literátor. Így alakította ki Tolnai Gábor azt az „egyéniénén átszűrt” irodalomtörténeti koncepciót, amely szerint a polgári, személyes és elemző stílus Szenczitől kezdődően Kemény Jánoson, Bethlen Miklóson, Tótfalusin keresztül haladva jut el Kazinczyig és a modernekig.

E századokat átfogó koncepciót a meggyőződés hevülete emeli vízióvá. S ha Tolnai Gábor egyik kötetében azt kérdezte, hogy írásai egységé állnak-e össze, az igenlő válasz talán úgy fogalmazható meg legtalálóbban, hogy az egység a személyesség és a tudományos objektivitás pólusai közötti feszültség által szerveződik meg. Az önelemző és tudós literátor jól látja, hogy személyessége korábban főleg a témaválasztásban, az utóbbi 10–15 évben írásainak élményszerűségében nyilvánult, s esszéi egyre „líraibb vonalvezetésűvé”, váltak. Legutolsó kötete a leglíraibb: búcsúzik benne meghalt jóbarátoktól, gyöttrő emlékektől, de igazában „az emlékeket felidéző magány keserű íze”-től, amelyet azonban „kiirt magából”, hogy ismét felragyogjon az öröm „szép szeme”, s hogy egy badeni kirándulás rajza után így zárja könyvét: „Újra mondom második hazámnak, Itáliának – amit ennek az írásnak az élére írtam, újra mondom most, hála a jó sorsnak, az emberbe, a humánumba, a mind teljesebb életbe vetett, kiirthatatlan, romantikus hitemnek is: Maradj velem, mert beesteledett.”

Mit kívánhatnak a barátok, a pályatársak és a tanítványok a 70 éves Tolnai Gábornak? Az öröm „szép szemének” derűs ragyogását, és töretlen erőt annak, aki a megélt balsors után jó sorsáról tud beszélni, és romantikus hittel hisz az emberben, a humánumban, a teljesebb emberi életben.

Tarnai Andor

Nagy Péter hatvan éves

Még csak hatvan éves? Bizony idősebbnek látszik: munkája alapján. Eddig tizenhárom könyve jelent meg, köztük két nagy pályamonográfia. Kutatásainak van középpontja: a modern magyar irodalom, de nemcsak középpontja van, hanem gazdagon kiterelődésére érdeklődésének köré vonja a világirodalmat a klasszicizmustól máig, kiterjed a regény, a dráma, a líra és az eszmeáramlatok történetére egyaránt. Rang szerint tudós akadémikus, de nem az a szó angol jelentésében, ahol az „academic” gyakorlattól elvont, hideg logikai konstrukciót jelent. Írásaitól mi sem áll távolabb, mint az akadémikus talárba öltözött nagyképűsködés és fennkölt kinyilatkoztatás. Fegyvere az érvelő okfejtés, a megvilágító és önmagában is mindig világos gondolatmenet, valamint a szarkazmusra hajló gúnyos humor.

A negyedik nemzedék irodalomtörténésze a modern magyar irodalomnak a Nyugat indulásával kezdődő időszámítása szerint. Ahhoz az irodalomtörténet-generációhoz tartozik, amelyre a felszabadulás után az első nagy analitikus feladatok hárultak. Az új magyar irodalomtörténet marxista szellemiségű alapvetését Lukács és Révai iránymutatásai alapján az előttük járó Bóka–Sötér–Tolnai–

Waldapfel–Ortutay-nemzedék fektette le, nekik jutottak a legfontosabb örökök is. A negyedik nemzedéknek az volt a feladata, hogy kulcsfontosságú és alapvető jelentőségű részkérdések kidolgozása révén megtöltse és kiterjesse a nemzeti klasszicizmussal szembeállított új értékrend kereteit. Ennek szellemében kezdődtek el – a felszabadulást követő egy-másfél évtizedben – Klaniczay Tibor Zrínyivel, Pándi Pál Petőfivel, Király István Mikszáthtal, majd Adyval, és Szabolcsi Miklós József Attilával foglalkozó kutatásai. E kutatások, túl az eredeti célkitűzésen, nemcsak kitöltötték, hanem jelentős mértékben át is formálták, tovább is fejlesztették az új irodalomtörténeti gondolkodást.

Nagy Péter Móríc Zsigmond pályáját dolgozta föl. Monográfiája 1953-ban jelent meg s azóta – kibővítve, átdolgozva – még két kiadást ért meg, 1962-ben és 1975-ben. A könyv – a korabeli nagyrealizmus-koncepciónak megfelelően – a regényíróra összpontosítja a figyelmet, a novellista, a költő, a drámaíró és publicista kevesebb szerephez jut benne, mint ami érdeme szerint megilletné, de a regények során belül máig érvényesen veti a hangsúlyt, s a legfontosabb regényeket úgy elemzi, hogy ma is kézikönyvszerűen használható mind a szakmai, mind pedig a szélesebb olvasóközönség számára. S ez nem kis érdem, mert noha a kor bélyege rajta van e könyvön, nem sok munkát tudunk említeni azokból az évekből, amit annyi tanulságos haszonnal lehet ma is elővenni, mint ezt.

A könyv körül kibontakozó viták egyik legfontosabb kérdéscsoportja a népiség fogalma körül kristályosodott ki. Nagy Péter további kutatásai is ebbe az irányba fordultak. De nem a problémakör elvi általánosságai foglalkoztatták, hanem a konkrét történeti megjelenése érdekelte a modern magyar szellemi életben. A Móríc-monográfia befejezése után a népi mozgalomra ható ideológiai előzményekkel kezdett el foglalkozni, és Szabó Dezső nagyhatású, ellentmondásos pályáját állította középpontba. *Szabó Dezső indulása* című könyve 1958-ban, a *Szabó Dezső az ellenforradalomban* című 1960-ban jelent meg, s a teljes pályát átfogóan és részleteiben elemző nagy monográfiája pedig 1964-ben látott napvilágot. Ez a hatalmas munka már nemcsak a szűkebb értelemben vett irodalomtörténet-írás fejlődését mozdította elő, hanem a megújuló eszmélet történet egyik alapvető művének is kell tekinteni tudománytörténeti szempontból. Személyes tanú vagyok arra, hogy Lukács György milyen nagyra értékelte ezt a könyvet: azt mondta, nem csupán Szabó Dezsőt mutatta be neki meggyőzően Nagy Péter monográfiája, hanem Németh László indítatásait is megvilágította, s ezen keresztül a két háború közötti magyar értelmiség gondolkodásmódjának tudományos feldolgozásához is alapvetően hozzájárult.

E rövid születésnap számvetésből nem hiányozhat a tudós filológus és kérlelhetetlen logikájú történész mellett a tanulmányíró, kritikus és esszéista arcképe sem. Akár az 1965-ben megjelent tanulmánygyűjteményét, a *Rostát* emelem le a polcra, akár az 1976-ban kiadott *Útjelzőt* veszem kézbe, a szellemi érdeklődés magasfeszültségű áramkörébe kapcsolodom be. Nagy Péter a modern irodalom barátja. Izgatja és foglalkoztatja mindaz, ami a modern irodalmat előre vezeti. Elvi kritikus, de az elvi kritikát nem téveszti össze a prekoncepció ítélezéssel, és nem zár ki eleven kíváncsiságának köréből egyetlen irodalmi irányt, módszert és stílust sem. Az első marxista irodalomtörténészek közé tartozot, akik megértették és megértették Weöres Sándor költészetének mibenlétét, felismerték és elismerték Ottlik Géza prózájának súlyát. Kritikai szemléletének látóhatárán Szomorától Tamási Áronig és Gellértől Kolozsvári Grandpierre Emilig és Örkény Istvánig csaknem az egész modern magyar irodalom feltűnik.

Legutóbb *Drámai arcélek* címmel 1978-ban jelent meg tanulmánykötete. Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Gárdonyi Géza, Szemere György, Tömörkény István és Móríc Zsigmond drámaírói munkásságát elemzi ebben a könyvben. Az ismeretlenbe vág utat vele, irodalomtörténetírásunk legmostoháiban kezelt műfaját, a drámatörténetet frissíti fel gondos filológus munkával, érzékeny esztétikai szemlélettel és ihletett szép, megelevenítő tusrajzokkal. Egy nagy, modern magyar drámatörténet első részének tekinthető ez a kötet: nem meglepő fordulatként attól a tudóstól, aki már gyermekkorát a színház igazéjében töltötte, s doktori értekezésül a francia klasszikus dráma magyarországi visszhangját dolgozta föl. Hajlama, indítatása, erudíciója és nem utolsósorban színházi szakértelme szinte predesztinálja arra, hogy a következő években továbbfolytassa ezt a századelő íróival kezdődő sort és megírja a huszadik századi magyar dráma történetét. Irodalomtörténetünk oly adósságát szüntetné meg ezzel, aminek törlesztéséért már eddig is ő tett legtöbbet.

Kenyeres Zoltán

Ebben az évben fejezi be tanári munkáját a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok termékeny kutatója, a Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének megteremtője és nyugalomba vonuló vezetője.

Csapláros Istvánnak az utóbbi évtizedben lehetősége nyílt arra, hogy több időt szánjon tudományos tevékenységére, hosszú pályája eredményeinek összegzésére. 1971-ben az ő válogatásában jelent meg Krakkóban a Lengyelországról szóló magyar versek antológiája. Elkészítette irodalmunk múlt századi és 1961–72 közötti lengyel fordításainak bibliográfiáját, amely öt évvel később a varsói egyetem gondozásában látott napvilágot. 1977-ben Budapesten került sor a széles értelemben vett, nemzetközi összefüggésekben látott irodalmi kapcsolatainkkal foglalkozó, *A felvilágosodástól a felszabadulásig* c. kötetének kiadására. A benne olvasható tanulmányok arról tanúskodnak, hogy a Lengyelországban második hazájára lelt tudóshoz a magyar irodalom- és művelődéstörténet áll közelebb. Ezért érdekelték Kazinzy Ferenc és köre lengyel kapcsolatai, XIX. századi költőink, köztük Petőfi fogadtatása, a *Szózat* galíciai hatása vagy *Az ember tragédiájának* 1903-as krakkói bemutatója. Az utóbbi két írás közlésére először az ItK vállalkozott.

Csapláros Istvánnak a hetvenes években felerősödő tudományos szervezői munkássága is mutatja, hogy kelet-közép-európai kontextusba ágyazva igyekszik feltárni a magyar–lengyel kapcsolatokat. Ezt bizonyítja a tanszéke fennállásának 20. évfordulóján rendezett ülészak előadásait tartalmazó kötet és az a kiadvány, amelyben az Ady-centenárium alkalmából szervezett varsói konferencia anyagát adta közre (1978). A közelmúltban hagyta el a nyomdát az a kötet, amelyben a varsói magyar tanszék negyedszázados jubileumára készült írások ugyancsak az ő szerkesztésében olvashatók, Budapesten pedig sajtó alatt van tanulmányaik új kötete.

A hetven éves professzor nemrég magas lengyel kitüntetésben részesült. Reméljük, még sok ideje lesz arra, hogy tudományos tevékenységének szintézisét a magyarországi irodalomtudomány mind több művelőjével is egyre jobban megismertesse.

D. Molnár István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. VI. 2. – Terjedelem: 14,7 (A/5) iv
80.8470 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Minden tudományág közös fóruma

a

MAGYAR TUDOMÁNY

a Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő Köpeczi Béla

Szerkesztő bizottság: Barta György, Beck Mihály, Berényi Dénes, Elekes Lajos, Eörsi Gyula, Hajdú Péter, Hollán Zsuzsa, Láng Géza, Straub F. Brunó, Vámos Tibor

Szerkesztők

Csató Éva, Rejtő István, Szántó Lajos

A

MAGYAR TUDOMÁNY

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik; ismerteti a hazai tudományos élet fontosabb eseményeit. Minden számban viták, akadémiai hírek, a tudományos élet hírei, megemlékezések, könyvbírálatok.

Megjelenik havonta

Évi előfizetési díja 84,— Ft

Példányonkénti eladási ára 7,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пражак, Р.</i> : Культурно-исторические взаимосвязи "Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti"	393
<i>Тёжсер, А.</i> : Движение стиха рококо (О стихотворениях Ласло Амадэ)	409
<i>Керени, Ф.</i> : Национальный Театр и его публика (1845—1848)	428

Анализ произведения

<i>Надь, А.</i> : «Дикий кузнец» Дежё Костолани	445
---	-----

Дискуссия

<i>Швейтцер, П.</i> : О филологической точности в связи с Т. Манном	451
---	-----

Мастерская

<i>Барта, Я.</i> : Заметки на полях одного сборника статей (Андраш Мартинко «Создательное время») 457	457
<i>Сабо, Ф.</i> : Теория и практика преподавания поэзии в учительской семинарии иезуитов в Дьёре (1742—1773) 469	469

Документация

<i>Этвёш, П.</i> : Книга псалмов «Чаки» 486	486
<i>Будаи Балог, Ш.</i> : Дежё Сабо против акционерного книжного издательства «Гениус» (1929—1933) 510	510

Обзор

Венгерские литературоведческие работы, изданные в Румании (<i>Помогач, Б.</i>) 522	522
Ласло Мезеи: Студенчество и Европа (<i>Капитанфи, И.</i>) 529	529
Золтан Рохони: Жизнь и творчество Ференца Кёльчен (<i>Четри, Л.</i>) 536	536
Йожеф Ковач: Документы с социалистической венгерской литературы в американской венгерской прессе в 1920—45 гг. (<i>Ботка, Ф.</i>) 539	539
Кодекс «Фештетич» (<i>Лаж, Ш.</i>) 541	541

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Pražák, R.</i> : Les rapports historiques et culturels de la <i>Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti</i>	393
<i>Tózsér, Á.</i> : Les mouvements du vers rococo (Sur les poèmes de László Amade)	409
<i>Kerényi, F.</i> : Le Théâtre National et son public (1845—1848)	428

Analyse d'oeuvre

<i>Nagy, A.</i> : Dezső Kosztolányi: <i>Le forgeron sauvage</i>	445
---	-----

Discussion

<i>Schweitzer, P.</i> : Sur la technicité philologique à propos de Thomas Mann	451
--	-----

Atelier

<i>Barta, J.</i> : En marge d'un volume d'études (András Martinkó: <i>Temps créateurs</i>)	457
<i>Szabó, F.</i> : Théorie et pratique de l'enseignement de la poésie à l'école normale des jésuites à Győr (1742—1773)	469

Documents

<i>Ötvös, P.</i> : Le recueil de chanson Csáky	486
<i>Budai Balogh, S.</i> : Dezső Szabó contra la maison d'édition Genius	510

Revue

Des ouvrages d'histoire littéraire de la Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	522
Mezey, László: Deákság és Európa. (Culture des clercs et l'Europe) (<i>Kapitánjfy, I.</i>)	529
Rohonyi, Zoltán: Kölcsey Ferenc életműve. (L'oeuvre de Ferenc Kölcsey) (<i>Csetri, L.</i>)	536
Kovács, József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920—1945. (Les documents de la littérature hongroise socialiste dans la presse hongroise des États Unis.) (<i>Botka, F.</i>)	539
Le codex Festetich (<i>Lázs, S.</i>)	541

